

२५५५

हृदय

[illegible]

श्रीन नसिद्धाय नमः

374

पुस्तिका या कोशिका

114

6

114
6

नरहरि

प्रक्रिया कौमुदी पूर्वभाग

B. 114

प्र-मा
॥१॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः ॥ ॥ श्रीविदेव्यासायनमः ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अविद्यमस्तु ॥ ॥ श्रीमद्विठ्ठलमेकमवायमजं गदात्मकं ब्रह्म
यः स्वेच्छातो जगदुद्भवस्तितिलये हेतुः स्वमायगुणैः ॥ यत्कृत्वा संप्रति संततिव्यवहृतिस्तं पुंडरीकाग्रमेज्ज्जातुग्रहहेतुतः स्थितमहं वेदे मुदे सं
विदे ॥ १ ॥ श्रीशंभुपालिनिं श्रीवररुचि मपि वाकु संस्तु नौ दक्षिते श्रीशेषं तद्वाप्यहर्दप्रकटनपदुगीः पांडताभर्तृमुख्यान् ॥ दक्षिण्यादिकर्तृ
स्वमतपरमतरव्यापकान् ॥ जगदुर्गक्षीरस्वामिप्रमुख्यान् गुणानतिजैतन्मतज्ञमिहेतोः ॥ २ ॥ किंशेषः पालिनिं वररुचि मपि वाकु सर्वविद्याप्रयो
क्ताशंभुर्मावत्तु सुखं लुत्तिलकोर्वादेशे श्रव्यं वंश ॥ नृगेदी सर्वशास्त्रप्रकटनपदुधीः नृल्लजो रामचंद्रोऽनेन चार्थप्रपोत्रे दिशतु कृति
मतिमेसकौं डिन्यगोत्रः ॥ ३ ॥ वंदे तं यनि वंदं वंदितं पदं श्रीराघवं द्वादियन्नामा भक्तिसरस्वती पदपरं वादी इ विद्वाचकं यो विद्याः समदा ज्ञतुर्द
शमुदा श्रीशेषभाष्यादिकाः शिष्यो ज्योमयियत्तु पालिसततसत्तास्त्रसेवित्रये ॥ ४ ॥ लोके स्मिन् यदुपक्रमं चरितृनीत्यो दार्य लोकाज्ज्ञता विद्वतो
पक्षतिस्वमासु जनता वेदोक्तधर्मोदरा आचार्यैः कृतकालनिर्णयमहग्रंथार्थसदीपिकाटीकं तं नरसिंहमासजनकं वेदे विदं संमतं ॥ ५ ॥ नृजी
राधीमितोक्त्या कृतिं सकल सच्छेरत्वाकं श्रीशेषोक्तन्यायगर्जोत्तं परमतयुतो प्रक्रियाकौमुदीतां व्याकुर्वन् बुद्धिहीनो यदपितदपितसु
नृलो रामचंद्राचार्यैः पाटलशकरगुणतया सज्जेनेर्नोपहास्यः ॥ ६ ॥ तथा च पंडितं मन्यैः प्रक्षेपमलिनीकृता ॥ प्रक्रियाकौमुदीतस्याः
न्यादः क्रियते मया ॥ ७ ॥ स्पष्टत्वात्सुमुपेक्षितानि कतिचिद्धारुणा तत्कल्प्यत्वतो रामाचार्यवरैरमूनिविशदं व्याख्यामिस्तत्राप्यहं ग्रंथे स्मिन्
रत्नवरसाधनं कतिपयानां एादिकं अकवेच्छानेतां श्रुगणान् यथा मति तथान्यायान्पदैः स्तचितान् ॥ ८ ॥ टीकेयं विपुलेतियेन विदुषा संक्षि
प्यते तस्य ज्ञोलाजः किंतु समीहिताः पुनरमी सर्वे विशेषाहताः येनास्माभिरनेकस्तरिरचितग्रंथार्थमालोडुतस्मारे मलगतं विशेषविदुषां
प्रित्यै प्रकाशीकृतं ॥ ९ ॥ तव तावत् प्रक्रियाकौमुदी विवकीर्षवः श्रीरामचंद्राचार्यस्तस्मात्प्रचयगमनाभ्यां शिष्याचारपरिपालनाय च विशि
ष्टदेवतागुरुप्रणामलक्षणं कृतं मंगलाचरणं शिष्यशिष्याय मुपनिबध्नां विषयप्रयोजनं बंधाधिकारिणां अस्तु च यतः प्रतिज्ञानते ॥

जी ॥
॥१॥

॥ श्रीनहिष्ठमिति ॥ श्रीयंतेतोसर्वइति श्रीलक्ष्मीः ॥ ॥ किञ्चविप्रव्यायतस्तुकटप्रजुग्रीणादीर्घो प्रसारणोवेतिकर्मणि द्विपदीर्घश्च ॥ सा श्रीसि
त्यमस्मिन्नस्तीति श्रीमान् मंगलादीनिमंगलमध्यनिमंगलां तानि च शास्त्राणि प्रयंत इति मंगलिके शब्दे प्रयो ज्ये ग्रंथादौ श्रीशब्दप्रयोगः ॥ एतदध्येतु
णालक्ष्मीसौभाग्यादिभ्यामित्येतदर्थं ॥ तथा च वार्तिककारेणादौ प्रयुक्तोयः सिद्धशब्दस्तद्व्याख्यासमये नाप्युक्तं ॥ मंगलिक आचार्यो महतः
॥ सोऽस्य मंगलार्थं सिद्धशब्दशमादितः प्रायुक्ता मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रयंतं वीरपुरुषकाणि भवन्ति आयुषात्पुरुषकाणि च ध्येता रश्च
॥ इति यथा स्युरिति ॥ स्तत्रकारेणाप्यादौ प्रयुक्तो यो द्विशब्दस्तद्व्याख्यासमये मंगलिक इत्याद्युक्ता द्वि युक्ता इत्युक्तं ॥ वेदनं विवक्षानं संपदा
॥ शब्दादे द्विपुतेतताः शून्याः वः शून्ये च हृदधनवित्यभिधानात्तान् लाति आदत्ते आत्मीतया गृह्णाति ला आदाने ॥ अस्मादातो नुप स
र्गक इति क प्रत्ययः ॥ अज्ञानुग्रहक इत्यर्थः ॥ तथा च श्रीरामचंद्राचार्ये निरुक्तं ॥ विदाज्ञानेन गन् शून्यात् लाति गृह्णाति यः स्वर्गः अज्ञानुग्रहक
हेतो विवृलः कथं ने बुधैरिति ॥ अनेन ज्ञातेः पुरुषधर्मत्वेपि अज्ञानुग्रहकत्वं नावे श्रीविवृलं न मतां भवति हेतुशानवकाशः सूचितः तं श्रीमहि
वृलं पाणिन्यादिमुनीनां पण्यवहारेस्तु तो च ॥ पणने पणः पलो स्या स्तीति पली पणिनेऽपत्यं पाणिनस्तस्यापत्यमित्यणा ॥ गादि विवृलं हेतु
गणि पाणिनश्चेति प्रकृतिप्रकृतिना वा द्विलोपाभावः ॥ पाणिनस्यापत्यं पणिने युवेति विवृलं सिते अत इति इजपाणिनिः ॥ आदिर्यं वा ते पाणि
न्यादयस्ते च ते मुनयश्च मननशीला मुनयः सने रुजो पधाया इति इत उपधाया उकारश्च ॥ तान् पाणिनि वरु चियं तं जलिप्रमुखा मुनीन् गुरुं
श्च गुरुं तु पादि प्रीति गुरुः ॥ कुरु कुत्रैति गुरुश्च इत्यस्मात् उत उकारश्च ॥ तादेवाः ॥ ते च गुरवो गान्धर्वपत्या चार्यविद्यादातृ ज्येष्ठत्वात्
रक्तलिजो भयवा तान्ता ता चेति त्यासो क्ताः ॥ श्रीमद्गोपाल प्रसाद श्रीहेल्हाचार्यभयः तान् श्रीगुरुन् आनम्य नक्ति ॥ अह्नाति शय सर्वकं नत्वा
॥ ननु श्रीमद्विहृलं पाणिन्यादिमुनीन् गुरुं नित्येतेषां प्रत्येकमानयेत्येकवाचि यया संबधान् समुच्चयौ स्मित तश्च तद्योत केन पदेन भाव्यं ॥ उ
च्यते ॥ गुरुदेवतयोरैकाग्र्येति पत्यर्थं तन्म प्रयुक्तं ॥ तथा च दृसिंहाचार्यैर्वाक्यलु निर्यादीपिका विवृता यवतश्चोक्तं रामचंद्राचार्यरुद्रनिः

अहिकायोप्रयोगः। सकर्मठः कर्मसुतानुवंधीति। तथारघुवंशेपि भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णपरिवादिनीमुनेति। अथवा सुपि
स्तुइत्यतोनुवर्तमानं सुप्रहणं सक्तद्विषेति सूत्रस्तोपसर्गग्रहणेनानुपसर्गार्थमिति ज्ञापितं। सुप्रहणं सुप्रमात्र
विषयमिति लिनिः। तथा च महाभाष्ये उक्तं सुपीतिवर्तमाने पुनः सुप्रहणं किमर्थं अनुपसर्गइत्येवंतदन्तर्। इदं सुप्रमात्रेयथा स्यात्। उदा
सारिण्यः प्रत्यासारिण्या इति ॥ ॥ इति श्लोकार्थः ॥ ननु गंधादौ श्रोत्रप्रवृत्तये प्रयोजनादिवक्तव्यं। तथा वोक्तं। सिद्धार्थं ज्ञानसंबंधं श्रोत्रं श्रो
त्राप्रवृत्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजन इति सत्यं। तत्तु प्रक्रिया कौमुदीमित्यनेनैव सूचितं। तथा हि प्रकृतिप्रत्ययादिविभा
गेन शब्दव्युत्पादनं बुवता प्रक्रिया शब्देन महाभाष्यकारोक्तं साक्षात्प्रयोजनं शब्दानुशासनमेव सूचितं। शब्दानुशासनं व प्रकृत्यादिविभा
गेन शब्दव्युत्पादनं। तथा वोक्तं। विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः। ज्ञाप्यते येन तत्तास्त्रमत्र शब्दानुशासनमिति। अर्थोऽत्र कि
कावैदिकाश्च शब्दा अजिधेयाः। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः ॥ शब्दव्युत्पत्तिस्वरधिकारि ॥ शब्दानुशासनप्रयोजनानितुमहाभाष्यो
क्तानि प्रक्रियेत्यनेनैव सूचितानि संक्षिप्योच्यते। लोके दृष्टं वर्णलोपादिकं वेदे पश्यन् वैयाकरणो वेदं नाशयेदिति वेदस्यार्थमध्यये व्याकरणं।
वैदिकमंत्राणां यज्ञे उद्देशि प्रकृत्यादिविभागेन तज्ज्ञापनार्थं च। आद्येयं। ब्राह्मणो न निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्यये यज्ञे यश्चति श्रुत्या च
गत्वेन व्याकरणाध्यायने विहितं। व्याकरणं हि श्रुतेर्मुखं। ब्राह्मणेन वा वशं शब्दा ज्ञेयाः ते चाने तत्वात्प्रतिपदपाठेन न शक्यं ते ज्ञातुं। तथा च श्रुत्य
ते। दिव्यं वर्षसहस्रं इंद्रो बृहस्पतेः सकाशात् प्रतिपदपाठेन शब्दा च पठन्नांतं जगामेति। अतो लक्षणैव ज्ञातुं शक्यं तदिति लाघवार्थमध्यये
व्याकरणं। स्कूल एषतीमाल जेनेत्यादौ अवेयाकरणस्य संदेहः स्यात्। स्कूला चासौ एष नी च स्कूल एष ता उत स्कूलानि एषं तियस्या इति। व्या
करणज्ञेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहिरेव निश्चीयते इति असंदेहार्थं बाध्यं व्याकरणं। अन्यानि वोक्तानि व्याकरणप्रयोजनानिरे।
पांसंधिस्तुताभावाहै लयोभाषिणो सुराः। स्नेहनेन पनाज्ज्ञेये व्याकरणेन तदुदुःशब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥

द्वयं तरे तस्त्विषुषान् कमनरिप्रतिष्ठितं तद्विषुप्रतिष्ठितं तमं नवतिः क्षरं चतुरक्षरं वा कृतं कुर्यात् न तद्विहितमिति श्रूयते। न चोतरेण व्या
करणं कृतं तद्विहितं वा शक्यं विज्ञातुमिति ज्ञेयं व्याकरणं। एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुकु भवतीति च श्रुतिरश्रुत
र्यं शब्दप्रयोगं वदेतीति तत्ज्ञानार्थं व्याकरणं ज्ञेयं तामाह॥ ॥ मन्त्राणां॥ ॥ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते धर्मं॥ तावुभौ पुण्यकर्मणो
पेक्षिपावनपावनौ। शब्दब्रह्मणि निष्कृतः परं ब्रह्माधिगच्छतीति च। अन्यैरप्युक्तं। उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत्॥ प्रदीपभूतं
मिथ्यानां सर्वासां यदवस्थितं॥ इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानं पर्वणं। इयं मामोदयमाणानां अजिह्वाराजपहतिः। रूपोतरेण देवास्ते वि
चरंति महीतले। ये व्याकरणं संस्कारपवित्रितं मुखानरा इत्यादि। तत्स्थितं साधुशब्दप्रतिपादकं व्याकरणं मध्येयं। साधुत्वं बोधकं। अनप
त्तल्लयप्रमादात् सतादिभिः अन्यथा चारिताः। एंजिरपशब्दा इति रीतिः॥ स्मारयंतश्च ते साधूनर्थधी हेतवः स्मृताः॥ अन्यथा चारिताः
स्वेच्छया संज्ञाः। कियं ते दिव्यभादयः। कथं नु तासां साधुत्वं नेवताः साधवो मताः। अनपत्तं शरूपत्वात् नान्यथा सामपशब्दता। हस्तचेष्टा यथा लो
के तथा संकेतिता इमाः। ततश्चातासां प्रयोगे श्रुदयः प्रत्यवा योपिनो भवेत्॥ लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यंते तु केवलं॥ ॥ इति प्रयोजनसंक्षेपः॥
अत्र हि केचित् ध्वनिव्यंग्यवर्णात्मकं शब्दं नित्यं वदेति। अपरे स्फोटं। अपरे ध्वनिं। तत्र ध्वनिरनित्यः॥ तत्र वर्णानामनित्यत्वात्। तत्र सर्वप्रकारेण
सर्वेषामेकस्मिन् देशे काले वा च स्थानं न स भवति। एके कस्य वर्णस्य वा वक्तव्ये शेषाश्चोच्चारणमनर्थकं॥ अथैकस्मृतिगोचरावर्णो अर्थवाचकः
। तदा सरोरस इत्यत्र अर्थनेदो न स्यात्। तस्मात्पदानि वाक्यानि वाचका नि। तानि येन स्वमर्थं स्फुटयंति स स्फोटः। स च पदस्फोटो वाक्यस्फो
टश्चेति स्फोटवादिनो वै व्याकरणाः। व्यक्तीनामानं स्यात् तत्र संबंधग्रहायोगाज्जातिः शब्दार्थ इत्येके। जात्युपलक्षिता व्यक्तिरित्यन्ये। पाणि
निस्तु भयं मन्यते। विचारविशेषस्तु महालाभ्यात् वाक्यपदीयादेश्चावगतं च। ननु व्याकरणं प्रयोजनमेव चेदस्य ग्रंथस्य प्रयोजनं तत्किं सत्सुयं

प्र.स.
॥४॥

प्रांतरेष्वनेनेत्यत आह । प्रक्रिया कौमुदीमिति । कौमुदीव कौमुदी । यथा कौमुदी सुरवरूपा सती सकलानर्थवत् अत्रिबन्धनक्रियावत् । अयमपि सुरवेज
नयंतीत्युत्तरेव शब्दैः सकलानर्थवत्त्वानां जस्यो न प्रकाशयति । अन्ये हि यथाः महानोति गह्वरास्ते । सहसा शब्दान प्रकाशयते इत्येतद्वीतर
प्रयोजनमस्याः । व्याकरणे तावत्तु अत्रिधियास्ते चानेतत्वात् प्रतिपदेषु नानिधातुं न शक्यते । अतो लक्षणे नैवानिधातुं शक्यते इति प्र
क्रिया कौमुदीमित्यनेनास्ति । न च लक्षणे नानिधाने प्रतिसानियानि नीयानुसारिणीमित्युक्तत्वात् । पाणिनीय लक्षणा न्यतु सत्यवर्ण
समुदायरूपशब्दानामनुशासनं करिष्यन्वर्णी च प्रत्याहारार्थं न नूतानार्थोपदेष्टुं पाणिनीयशास्त्रादिभूतानि वर्णानामाश्रयस्त्वा
णियमति ॥ ॥ अइउणित्यादि ॥ ॥ वर्णज्ञानेन हि महाननुदयः । तेथोक्तं महाशब्दे । सोऽयमक्षरसमास्माद्योवाक्यसमास्माद्यः पुंशितु
फलितश्च इतारकवत्प्रतिमंडितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञानेन अवतिमातादित्येवोच्चास्य स्वर्गलोके
महीयते इति । अइउण । एतानि च तुर्दशाक्षरसमास्माद्यस्तत्राणि महेस्वरेणाशास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तये पाणिनेये तु पदिष्टानि । तथा चोक्तं
येनाक्षरसमास्माद्यमधिगम्य महेस्वरात् । कृत्वं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नम इति । तत्र संध्यकरणमसंदेहाद्यं । अर्थस्याविवक्षित
त्वादिति तत्रोक्तं । लोकोत्तरे वा सुप्लुक् । लोकोत्तरं सूत्राणि जवंतीति सूत्राणां लोकोत्तरात् । वर्णात्कार इत्यत्र निर्देश इत्युक्तं । तत्रैव स्यात्
स्वार्थमात्रा स्यात् । अस्मिन् स्तोत्रेण निर्देशः । प्रतिपाद्यस्तस्मात्तर्णात्कारप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र चानुसर्वा संपादन एव तात्पर्यं । अतुर्दशसूत्रेषु अत्यंत्य
दोष्टानामकारादीनां प्रतिपादन इति कारप्रत्ययानां अथवा वर्णात्कार इत्यत्र च लोकोक्तेः कारप्रत्ययो नास्ति । अतुर्दशसूत्रेषु अत्यंत्य
मितं विधायेत रात्रवर्णानुपदिशति ॥ ॥ कलक ॥ ॥ ननु अकाराद्युपदेशे प्रयोजनं प्रयोगज्ञानं । लकारस्तु कृपावेत्ति कृपश्च सर्वत्र
सिद्धमिति लक्ष्यो सिद्धत्वात् चकार एव अचकार्यो लिङ्गः । अतः लकारोपदेशो नर्थक इति चेत् । सर्वत्र परमसिद्धं । ननु परस्मिन्
र्त्तु । एवं च कृपेरो लक्ष्यतः परस्मिन् लुप्तस्त्विति द्विर्द्वौ नित्कारेणाव्यानीत्युपदेशः । कृत्वा शिखः गुरोरन्त इति लुप्तः । प्रकृतः ॥

अ॥
॥४॥

इदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृत्वा न॥ अनन्तित्वेति अचनुत्तरस्य द्वित्वं अन्यच्च। अशक्तिः ज्ञानानुकरणस्य साधुत्वमिच्छते। तत्र चकार
रस्याचकार्यो यचोपदेशः। यथा कुमारी अतः कइति प्रयोक्तव्ये त्वत्कइत्याह। तदन्यो नुकरेति कुमास्त्वत्कइत्याहेति अत्र लुकारे इकारः स्य
पणादेशः साधुः ऐओङ्। ऐओच्। प्रत्याह लुत्वं धानां कमज्जगहणेषु न॥ आचारादप्रधानत्वात् लोपश्च लुत्तरः। वर्णेषु ये वर्णो कदेशः
वर्णोत्तरसमाना हृतयः एकारेकारयोरकारेकारौ॥ औदौत्तोरकारेकारौ॥ नकारेरेफः॥ लुकारे लुकारः। तथा आकारादिषु अकार
रदियस्तेषु अकारादिकार्येन॥ अन्ते एति अत्र एडः पदांतादिति। अग्ने इदं वायो उदकं। अत्राकः सवर्णो दीर्घस्य दिकार्येन। कुतः न
स्वायानुकारिणो हितेन तु त एवा। एष कुप्रयत्ननिर्वस्य गोधेरः। जीरदातुः हिवर्णः॥ लुद्धि धिछादेशात् त्वेषु तु नकारे कदेशोऽपि रेकोवर्णोः
॥ अथ वा तत्र प्रतिविधास्यते आचुधनुः। कृत्वा न॥ ॥ हयवरः॥ ॥ अत्रे फोयवाः। योपर उपदिशे लोपार्थो लोपार्थो गोधेरः। जीरदातुः
। रत्वा हेवकारवर्जनाथं वादिवित्वादिदेविषतिरलोप्युपधादिति कित्वेन। ननु वैवंसति स्वर्नयतीत्यत्र यो लुतासि कइति मूर्द्धन्त्वात्
द्विफस्य लः स्यात् परं तर्जावात्॥ मद्रुद्र इत्यत्राचोरहाभ्यामिति रेफस्य द्वित्वं स्यात्॥ कुंडरेणेनेत्यत्राचुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्यात् नारे
फस्य ययं तर्जावात्॥ अत्रोच्यते॥ जातिपदार्थो जीकारात् जातौ प्रवर्तमाने अनुनासिकपरसवर्णो लुक्लोपः। तस्योत्तरीयकतया जातिमतीषु अ
क्तिषु प्रवर्तते। यत्र तु वचनोत्तरेण न्यायेन वा बोध्यते तत्र न प्रवर्तते। तस्मात्तन्नामंतरतमपरिभाषयांतरतमेव प्रवर्तते। अनुनासिकस्य म
वर्णो अत्र न स्तः। यतो लकारस्य कटुरणो मूर्द्धन्तिरेकेण लुत्वात् न त्वेपि निन्नप्रयत्नत्वात् नान्तरतमं। तथा हि रेफ इव कृत्वा न॥ लः स्य
ष्टः। नाथनुस्वारस्य रेफोत्तरतमः निन्नस्थानत्वात्। अनुस्वारस्य हि नासिकास्थानं। रेफस्य मूर्द्धन्त्वात् नापि द्वित्वं स्यात्॥ रहाभ्यामिति
प्रत्यक्षविहितेन निमित्तत्वेन यरतर्जावानुमितकार्यत्वं वाधावायं। ब्राह्मणो ज्योत्सो मातुः कौटिल्योपरिवेति नामित्येव साक्षाद्विदि
तेन परिवेषणं प्रतिसाधनत्वेन ब्राह्मणत्वात् नुमितनो जने प्रतिसाधनत्वं बाध्यते। एवं तर्हि इको यणचि ल्यवेकः साक्षाद्विहितेन कार्यत्वेन।

प्रा.सू.
॥५॥

जेतर्जावानुमिते निमित्तत्वे बाध्येत ततो दध्युदकमिति न स्यात् नैष दोषः व्यतिपदार्थो गीकारात् व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणप्र
वृत्तिः न च यदि यणदेशनिमित्तत्वं बाध्येत तदा दध्युकादि विषयलक्षणं व्यर्थं स्यात् जातौ तु पदार्थे स ह देव लक्षण प्रवृत्तिर्न पुनः पुनः
तेन स ह च तस्य हित्तस्या ह्येत्यादौ चरितार्थत्वात् मद्रहदादावक्तुत्वात् त्वेपि नानर्थक्यमिति अतो मध्ये विसर्गश्च व्यापदेष्टव्यः
उरध्वेण उरः केण उरध्वेण उरः पेण अत्राह वायेण त्वं स्यात् इति हल हकारो द्विरुपात्तौ यमदि शल्यप्रितो लता अर्हत्वा धुक्षदि
त्यवहयै सिद्धं न विध्यति अर्हत्वेत्यत्र अह कुद्याड्युमिति लत्वं अधुक्षदित्यत्र शलुद्रुगुपधादनिटक्त्वं वलीपदेशे प्रयोक्तव्यमाह
॥ इति प्रत्याहारस्वराणि ॥ प्रत्याद्वियंते संक्षिप्यंते वर्णयस्मिन्निति प्रत्याहारेण दिः अथवा प्रतिकार्यमाद्रियेत इति अथवा
प्रत्याद्वियंते क्षिप्यंते संकोच्यंते इति प्रत्याहारे अनादिसंज्ञाः तदर्थं नेतानि स्वराणि प्रत्याहारश्च लघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः हकारादि वि
ति उच्चारणार्थ इत्यनेनोच्चारणे प्रयोक्तव्ये निर्हते न्यायसिद्धत्वाच्च नोपादेय इति स्तत्रितमिति तथा हि लोके उद्यदकाहुरणार्थमुपात्तो घटस्त
स्मिन्नित्वेनोपादायते एवमिहापि प्रत्याहारश्च जिज्ञापयिषुरि संज्ञास्तत्र पठति उपदेशोऽप्यादि स्यादिति न वतीत्यर्थे तिङंत प्रतिकरूपक
मव्ययं एवं स्युरित्यपि न वंतीत्यर्थे व्ययं इत्येव वर्तमान प्रयोगेषु ज्ञेयं ननु च सर्वत्र श्रुद्धौ च पच्यते नानुनासिक इत्याशं क्वाह प्रतिज्ञेति अ
नुनासिकस्य चावच्छानुनासिक्यं प्रतिज्ञया प्रतिज्ञाभावेण समधिगम्य आनुनासिक्ये धाते प्रतिज्ञानुनासिक्यः पाणिनिना प्रोक्तं शास्त्रं पा
णिनीयं ब्रह्मलुः तद्विदंति तदधीते तद्देह्येण तस्य प्रोक्ता लुगिति लुक्ते पाणिनीयाऽयं चानुनासिक्यं प्रतिज्ञानते तत्रैव तदप्यमानमपि न व
ति नान्यत्र उपदेशोऽप्यर्थमाह धात्विति धातुर्धातुपाठः तत्र एध्व ह्रावित्यादावकारादेरि संज्ञादि उपदेशत्वात् स्तत्रैव पाठः तत्र लुगि
त्यादौ च तदेवा गणो गणपाठः तत्र ननु इत्यादावपि तदेव उणादिरुणादि पाठः तत्राथा वारे गत्सल्ली व होडे न्यः क्विद्येत्यत्र त उ र्था लु
षक्ता कारस्ये संज्ञा लिंगानुशासनमिति लिंगप्रतिपादको ग्रंथः तत्रापि उदंतो मृक्षेत्यादौ तत्कारादेरि संज्ञादि उपदेशकार्यं यथा संज्ञवत्तेयं ॥ ए

श्री॥
॥५॥

तेषां हं हः समाहारे एकवचने ॥ उपदिश्येते येनैवेति साधनव्युत्पत्त्या एते उपदेशाः । आगमः प्रपञ्चतुनो । पुनरुत्पत्त्यादिनञोकारादेरित्त्वं । प्रत्ययः
सन्नादिः आदेशः चक्षिष्ठः रव्या नित्यादि । उपदिश्येते इति कर्मव्युत्पत्त्या एते उपदेशाः । उपदेशोक्तिः । अत्र अत्र अपः । नायं स्वरूपेणोपदेशो
आरितो नुनासिकः । किं तद्दि आडे नुनासिकः प्रहं दसीत्यनुनासिकशब्देन विहितेः । इति संज्ञस्य श्रवणेमात्रादिति लोप आरभ्यते । तस्येति ।
तस्येत्यनेन संज्ञका परमृश्यते इत्याह । तस्येत इति । ननु उपदेशो नुनासिक इदित्यत इति निप्रथमो तमप्युत्तुवर्तमानो मैतृष्यो निर्दिष्टं
स्यात्ततश्चेन प्रत्यनुवृत्त्येवागतं किं तस्येति पदेन । उच्यते । आदिर्जिह्व इत्यत्र यावत् इति संज्ञा नावतः सर्वस्य लोपार्थः । अन्यथा लोपस्येति
अंत्यस्यैव स्यात् । एतच्च नानर्थके अलोप्य विधिरित्यन्यानां प्रयेणोक्तं सूत्रं नृत्वा । एतदय इति । अत्र उपादित्यादि चतुर्दशस्त्रेषु अनेवर्तमा
ना हलः ॥ ॥ हलं त्ये । उपदेशो नुनासिक इदित्यत उपदेश इत्येतत्पदे अनुवर्तते स्वरितत्वादिति चेत् सिद्धत्वा आह उपदेशे त्यं हलित्यादि
ति । तथा वसूत्रे । स्वरितेनाधिकात् । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्तमानेन लक्षणेनाधिकारो ज्ञेयः । अधिकारो विनियोः ॥ स्वरितगुणयुक्तं शब्द
रूपमधिकृतत्वात्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञा स्वरिताः पालिनीयाः ॥ हल उच्यते लिंगत्वा हलं त्यमिति नपुंसकप्रयोगाननुवर्तकारस्य संज्ञा
यो सत्यामादिरंत्येन सहेतेति प्रत्याहारग्रहणं स्यात्सति च तस्मिन् लकारस्य हलं त्यमिती संज्ञा ॥ तदितरेतराश्रयत्वं स्यात् । इतरेतराश्रया
णि च कार्याणि न प्रकृत्यं त इति चेत् उच्यते । हलिति द्वितीयमात्रं हलग्रहणं तत्रेणोपपत्तिं दृष्टव्यं । तथा चोक्तं नृदं हरिणा । आहृतिशक्ति निभा
र्थवाक्ये सक्तं दपि श्रुते । लिगाद्वा तंत्रधर्माद्वा विज्ञातो व्यवतिष्ठत इति । तत्रैकेन हलग्रहणेन हस्यसमीपयो लतस्य संज्ञा । पश्चात्तद्विती
येन प्रत्याहारग्रहणेन संज्ञेति नेतरेतराश्रयदोषः । लक्षणायेनानुवृत्तिज्ञापनार्थमाह सूत्रेणिति । व्यायमानसूत्रेण दृष्टमस्मद्विज्ञातवदृष्ट
नेपदसूत्रांतरादन्यसूत्रादनुवर्तनीयमनुवर्तयेत् अनुवृत्तं ज्ञानीयादिति तावः । तथा चास्मिन्नेव सूत्रे स्यान्निर्दिष्टं । आदिः । स्वरूपेणोपदेशो
स्यनुवृत्तिसार्थक्यायाद्यंतशब्दाभ्यां स्यामप्यीत् मध्यपतितावर्ता एव संज्ञित्वेन गृह्यते नाद्यंतशब्दौ । अन्यथान्यस्य संज्ञिनोः निर्दिष्टादादिरंत्येन

७५
॥ ॥

सहितस्वस्यैव संज्ञास्या न त तश्च स्वरूपमित्यस्या तु च निरर्थक्यं स्यात् इत्यभिप्रेत्याह मध्यगानामिति । प्रत्येकं संज्ञान समुदायस्य । अन्यथा
न समादित्युच्यते । स्येत्यादौ इकोपणं चोत्पत्तेन यकारं यणादेर्न कुर्वीत । सहस्रहणमिह न लक्षणं तृतीयानिरसार्थं । अत्रेति न किं । इति न
चैकवचनेन तस्य न मा भूत् । स्वरूपं शब्दस्य शब्दसंज्ञे स्यात् यमर्थः । इह शास्त्रे स्वमेव शब्दस्वरूपं ग्राह्यं ज्ञेयं नार्थः । शब्दसंज्ञा वर्जयित्वा
शब्देनाकरणे या संज्ञा तां वर्जयित्वा त्वर्थः । शब्देनार्थावगते रर्थे कार्यस्या संभवात् । तद्वा विना मयं प्रत्ययो मा भूदिति सूत्रं न । अत्रेति न ।
अत्र निशब्दे निशब्दस्य ग्राहको न लुत्तुन पावकादीनां पर्यायाणां तेनाग्रे य इत्येव स्यात् । अशब्दसंज्ञा किं । ध्रुवकर्मादि संज्ञा गृहणे त्वा
त्तरस्य मपू कर्तुं रीप्सित तमादय एव गृह्येतेन ध्रुवकर्मादयः । यल्लुक् विन विशेषणो पर्याये च गृहणमिच्छते विभावात् क्षृण्वृणोत्यादौ
सथात्वं वक्ष्यति । विहृक्षादौ तद्विशेषणोत्पत्तिं पर्यायविशेषयोः । पर्यायस्यैव राजादौ मन्त्र्यादौ तद्विशेषयोरिति तत्त्वज्ञाने पु प्रतिपादयिष्यामः ।
प्रत्याह । लुत्तु हर्ति । अतितीति । अकारो लकारेण सह गृह्यमाणो ल प्रत्याहारः स्यात् । अत्र मध्यगयोरिवर्तो वर्तो यो ग्रीहकोऽकारस्यापि
एवमिति । लकारव्यातप्रकारेणान्येन पि प्रत्याहारो जातव्यः । नोश्च प्रत्याहारानियममेव प्रसक्तान् नियमयति । ते चेति । तदिति न क
लेन एवमिति । अतुर्वी श सूत्राद्यैः सह ये प्रत्याहारस्यैव परामृश्येते । तेन प्रत्याहारसुवादिषु सत्त्वपि नियमनेनो न । तंश्च प्रत्याहारान् एकवच
नं न ज्ञेयं लुत्तु शब्दो वस्त्रिण्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ च यौ चतुर्ज्योरः पंचभ्यः शलौषह्य इति संप्रहस्योका लुत्तुसारेण कथयति । एडिति । एडः
पको तादति यज । अतो दीर्घो यजि । अणु सर्वे लति । अइउण् अत्रत्येनादेणः । क्वानः क्वय प्रशान् । अइशब्दो टि । सप् । जप् । एकादौ वशो
इकषे तस्य स्थोः । अक । अकः सवर्तो दीर्घः । इक इको गुण ह ही । उकु । उ नितश्च । अण । अणुदि सवर्तो स्यवा प्रत्यय भइण । इकोः यणु ।
लोशान् । दि । परेणेति । एते अणुदयो लण इत्यनेन लकारेण प्रत्याहारः । अम् । पुमः प्रत्ययस्य रे । यम् । हलो गमो यमिहोपः । इ । मा । ड । नो । इत्यादि वि
ह मिति स्यात् । अवा । अयः परस्मिन् पूर्वविधौ । इवा । इव एकादौ म प्रत्ययवच्चा । एच् । एचो यवा यावः । ऐच् । इहिरादेनायप् । अतुत्वारस्य

अम् ।
॥ ॥

यदिपरसवर्णः। मय। मयजौ। वो। वा। जय। जयो। हो। न्यतरस्यो। स्वय। पुमः। स्वयं। परो। पर। परो। नुनासिके। नुनासिके। वा। इत्युत्तरो। स। रि।
मवर्णो। स्वर। स्वरि। च। चरा। च। च। से। व। च। श। शर। स। वीः। स्वयः। अश। जो। न। गो। अ। योः। अ। स। व। स्य। यो। शि। ह। श। द। शि। न। द। म। ने। ह। शि। कृ। ति। अ। श। म। म।
अलो। ज। ज। शि। व। श। ए। का। चो। व। शो। अ। पृ। उ। वं। त। स्य। स्तोः। अ। त्। अलो। त्ये। स्य। ह। ल। ह। लं। त्या। व। त्। लो। यो। यो। व। लिर। ल। र। लो। व्यु। प। धा। ह। ला।
मं। श्च। अलो। अलो। व। र। लि। श। ल। श। ल। इ। गु। प। धा। द। नितः। वतः। इति। शब्दः। प्रत्याहारसमापिं। द्यो। तयति। लकारस्तेति। ल। क। नि। स्र। वे। ल। का। ल। तयरो।
कारोऽनुनासिकः। प्रतिज्ञातेनेनोपदेशे। द्विती। संतकः। सः। नेन। सहो। आर्य। मा। णो। रे। फ। आ। दिरे। ले। न। सहे। तेति। र। प्रत्याहारः। स्यादित्यर्थः। २३। प्रत्याहारप
लं। उ। र। ण। र। प। र। इ। त्यत्र। व। स्यते। उ। क। लः। एकमात्रत्वहिमात्रत्वत्रिमात्रत्वानां। ऊ। कु। ट। वृता। वु। कारे। प्रसिद्धत्वादकारं। परि। त्यज्य। उ। कारमाह। सूत्रका
यः। उ। क। ल। इति। द्र। स्वदीर्घस्मृतइति। द्वैकत्वं। पुल्लिङ्गनिर्देशश्छांदसः। संज्ञात्रयविधानां। अंतिनोपिवयइत्याहउउउइतितत्रप्रथमोमात्रिको
द्वितीयो। हिमात्रिकस्त्वतीयस्त्रिमात्रः। ननुचउइतिप्रक्षिप्यनिर्देशे। कथं। ज्ञायते। एषे। व। लु। पूर्वा। नि। ज्ञापकात्। स। षा। हि। वि। न। पा। ए। इति। र। चने। द्वौ
तिमात्रिकस्यहेः। स्मृतविधेर्ज्ञायतेनमात्रिकोत्यइति। अंत्यत्वे। हि। स। तिल। स्य। स्मृतसंज्ञास्यात्। स्मृतस्यच। स्मृतविधिरनर्थकः। स्यात्। हिमात्रेण्ये। सो। न।
अ। म। त्या। दानइति। हिमात्रस्य। स्मृतविधेस्तस्मादंत्यस्त्रिमात्रः। प्रत्ये। हिमात्रिको। न। अतोदीर्घो। पजीति। दीर्घविधिः। यदिमध्येस्यात्तत्तदीर्घसं
ज्ञात्यात्। दीर्घस्यवदीर्घविधानमनर्थकं। स्यात्। २४। तस्मादाद्योमात्रिकः। अंत्यस्त्रिमात्रः। पारिषेयान्मध्ये। हिमात्रः। एकमात्रादिकालु। ज्ञानेनुवा
यति। शब्दः। स्यात्। तथाचोक्तं। याषस्तुवदंतमात्रां। हिमात्रां। वायसोब्रवीत्। तृतीयांतु। शि। स्त्री। ब्रूयात्। न। लु। ल। स्त्वहं। मात्रकमिति। उ। क। ल। व। त। लो।
यस्येति। उ। यमानसर्वजिह्वुजीहिरयमिति। न। चयति। एवं। कालु। इति। दधिगोदीदेवदत्तार्हः। कालु। ग्रहणं। परिमाणवधारणार्थं। २५। जप्रहणसंयो
गस्या। अमुदाहरित्यर्थः। प्रत्यासायं। जर्जत्वाद्दिमात्रिकमित्यहं। मात्रयोः। कषयोहलोः। समुदायस्यामात्रिकत्वात्। द्र। स्वस्येति। द्र। स्वाग्रयस्तु
द्रा। नूनातिनलु। उ। वं। अ। वा। कारो। कारयोः। समुदायस्य। हिमात्रत्वस्य। दीर्घत्वं। स्यात्। ततश्चदीर्घा। स। दो। ता। द्वै। तितु। ग्वा। स्यात्। तस्मात्तु। द्र। स्वदीर्घ

अ.स.
॥३॥

सुतप्रदेशः। इत्येनपुंसके प्रातिपदिकस्य। अहंकारवधातुकयोर्दीर्घः। वाक्यस्यैः सुतउदात्तस्यादयः। सप्रत्येकमिति। यस्याचोदस्यदी
र्घसुतसंज्ञाविहिताः संत्येकमिति। एकमेकं प्रति प्रत्येकं। इत्योपि दीर्घविस्तृतोपि उदात्तानुदात्तस्वरितनेदेन विधेयर्थः। उच्चैरिति। अचश्चे
त्यनुवर्तते। तस्यायमर्थः। इत्स्वीदयः स्वसंज्ञया विधीयमाना अचश्चैव स्थाने स्थितिः। उदात्तादिषां स्वरं वर्णधर्मलोकवेदयोः प्रसिद्धाः
तद्वद्वहन्ते। अचिपरिहास्यते। उच्चैरिति श्रुतिप्रकर्षेन गृह्यते उच्चैः पठतीति वने किं तर्हि स्थानकृतमुच्चैस्त्वेमेति नो विशेषणं। ताल्यादिषु
हि जागवस्तु स्थानेषु वर्णा ज्ञायन्ते तत्र ऊर्ध्वभागजातो च उदात्तः स्यात्। यस्मिन्नुच्चार्यमाणो गात्राणां निग्रहः स्यात्। नृक्षतास्वरस्य। संहतता
कंठविवरस्य। ये ते यत्तदोर्जसि सदाद्यत्वं। तसः शी॥ आहुणः। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। उदात्तप्रदेशः। आहुदात्तश्चेत्येवमादायः। नीचैः।
नीचभागे जातो च अनुदात्तः स्यात्। यस्मिन्नुच्चार्यमाणो गात्राणां मार्दवं स्यात्। स्वरस्य स्निग्धता। कंठविवरस्य महता। नमस्ते रुद्रमन्यव इ
त्यनुदात्तः अनुदात्तं सर्वमित्यधिकारात्तेशब्दे अनुदात्तः रुद्रोऽयामेवित्यनुदात्तः पदकाले चानुदात्तश्रुतिः साहिता यत्वेकश्रुति
स्यात् अनुदात्तप्रदेशा अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवमादायः। समाहारः। उदात्तानुदात्तौ समाह्रियेते यस्मिन् चिसस्वरितसंज्ञः स्यात्। अ
चोदात्तानुदात्तौ वर्णधर्मवेवगृह्येते नाचौ। क्वकिनोत्। क्वाति। तिश्चरितमिति स्वरितः। स्वरितप्रदेशः। तिश्चरितमित्येवमादायः। नचविधो
पीति नवप्रकारोपि अचप्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेन। अनुगतो नासिकामनुनासिको वर्णधर्मः। अथवा अनुपश्चानुमुखस्य ना
सिकायाः प्रियते यस्मिन्नुनासिकाया वा पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्नुनासिकः स हानुनासिकेन वर्तते सानुनासिकः निर्गतोनुनासिको
यस्मा अनिरनुनासिकः। तयोर्भावं सानुनासिकनिरनुनासिकत्वं तेन द्विधा। अयं भावः। अवद्वत्सो दीर्घसुतश्च तत्र द्रस्वोऽप्युदात्तो उदा
त्तस्वरितश्चेति विधा। एवं दीर्घसुतावपि विधा। अनेन प्रकारेण नवविधोपि सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति प्रथंकाराभ्यां द्विधा स्यात्।
तथा च सति अष्टादशजैदाः स्फुरिति। अनुनासिकसंज्ञा माह॥ मुखं मुखनासिकेति नद्वंद्वः। किंतु मयुर्यं सकादि त्वाडत्तरपदलोपी तै

श्री॥
॥३॥

सु॥ सु॥ ए॥ वा॥ हे॥ हे॥ तु॥ हे॥ द्व॥ श्र॥ पा॥ णि॥ त्॥ र्य॥ से॥ नो॥ गा॥ ना॥ मि॥ त्ये॥ क॥ व॥ द्वा॥ वः॥ स्या॥ त॥ त॥ न॥ श्र॥ द्र॥ स्यो॥ न॥ पुं॥ से॥ के॥ प्रा॥ नि॥ प॥ दि॥ क॥ स्ये॥ ति॥ द्र॥ स्व॥ त्वे॥ स्या॥ त॥ त॥ न॥ श्र॥ मु॥ ख॥ ना॥ सि॥
 क॥ व॥ च॥ न॥ इ॥ ति॥ स्या॥ दि॥ ति॥ म॥ त्वा॥ ह॥ मु॥ ख॥ यु॥ त॥ ना॥ सि॥ क॥ ये॥ ति॥ अ॥ न॥ अ॥ अ॥ पः॥ ॥ मु॥ ख॥ ग्र॥ ह॥ णे॥ किं॥ अ॥ नु॥ स्य॥ र॥ स्ये॥ व॥ हि॥ स्या॥ त्वा॥ ना॥ सि॥ का॥ ग्र॥ ह॥ णे॥ किं॥ क॥ च॥ ट॥ त॥ पा॥
 नां॥ गा॥ न॥ अ॥ नु॥ ना॥ सि॥ क॥ प्र॥ देशः॥ आ॥ डो॥ नु॥ ना॥ सि॥ क॥ ऋ॥ द॥ सी॥ त्ये॥ व॥ मा॥ द॥ यः॥ अ॥ णु॥ दि॥ आ॥ अ॥ न॥ त॥ ये॥ वा॥ ण॥ ग्र॥ ह॥ णे॥ पे॥ रे॥ ण॥ ण॥ का॥ रे॥ णे॥ ति॥ चेत॥ सि॥ ह॥ त्वा॥ ह॥
 अ॥ न॥ ति॥ अ॥ न॥ य॥ व॥ लो॥ च॥ स॥ व॥ र्ण॥ ग्र॥ ह॥ ण॥ य॥ लो॥ णि॥ स॥ त्र॥ स्ते॥ न॥ ण॥ का॥ रे॥ ण॥ प्र॥ त्या॥ ह॥ रो॥ यं॥ अ॥ न॥ य॥ ण॥ ग्र॥ ह॥ ण॥ नि॥ सर्वा॥ णि॥ प्र॥ वे॥ णे॥ व॥ ण॥ का॥ रे॥ णे॥ ति॥ अ॥
 वः॥ सं॥ ज्ञा॥ स॥ त्र॥ मि॥ दं॥ ते॥ ना॥ ण॥ उ॥ दि॥ अ॥ स॥ व॥ र्ण॥ नो॥ स्व॥ स्य॥ च॥ सं॥ ज्ञा॥ स्या॥ त्वा॥ त॥ न॥ श्र॥ णु॥ दि॥ द्र॥ ह॥ णे॥ स॥ र्वे॥ र्ण॥ अ॥ न॥ ण॥ उ॥ दि॥ तो॥ पि॥ च॥ ग॥ ह्यं॥ त॥ इ॥ ति॥ आ॥ वो॥ ॥ ण॥ उ॥ दि॥
 त्॥ इ॥ त्या॥ दे॥ ॥ ॥ अ॥ त्र॥ त्य॥ य॥ इ॥ ति॥ अ॥ प्र॥ त्य॥ या॥ देशः॥ दि॥ त्॥ कि॥ त॥ मि॥ त॥ इ॥ ति॥ व॥ क्त॥ यं॥ प्र॥ त्य॥ यः॥ स॥ न॥ शं॥ स॥ नि॥ ह॥ उ॥ ॥ कि॥ ॥ क्षाः॥ आ॥ देशः॥ इ॥ द॥ म॥ इ॥ श॥ इ॥ ह॥ दि॥
 त्वा॥ आ॥ ह॥ धा॥ तु॥ क॥ स्ये॥ द॥ ला॥ दे॥ ॥ लो॥ वि॥ ता॥ कि॥ त्वा॥ लो॥ बो॥ बु॥ क॥ लु॥ डि॥ दोः॥ ब॥ न॥ वा॥ मि॥ त्वा॥ अ॥ म॥ सं॥ बु॥ द्वौ॥ हे॥ अ॥ न॥ डु॥ नि॥ त्या॥ दि॥ षु॥ स॥ व॥ र्ण॥ नो॥ ग्र॥ ह॥ णे॥ मा॥ ऋ॥ दि॥
 त्ये॥ व॥ म॥ र्थं॥ अ॥ य॥ वा॥ अ॥ प्र॥ त्य॥ य॥ इ॥ ति॥ प्र॥ त्य॥ य॥ ग्र॥ ह॥ णे॥ न॥ न॥ सं॥ ज्ञा॥ ग्र॥ हः॥ किं॥ त्व॥ र्थं॥ ग्र॥ हः॥ प्र॥ ती॥ य॥ ते॥ वि॥ धी॥ य॥ त॥ इ॥ ति॥ प्र॥ त्य॥ यः॥ ते॥ ना॥ प्र॥ त्य॥ य॥ इ॥ त्य॥ स्या॥ य॥ म॥ र्थः॥ ना॥
 व्य॥ भा॥ नो॥ ण॥ स॥ व॥ र्ण॥ न्म॥ ग॥ ह्ना॥ ती॥ ति॥ इ॥ श॥ द॥ यो॥ पि॥ च॥ चा॥ र्क्यं॥ त॥ इ॥ ति॥ ते॥ पि॥ स॥ व॥ र्ण॥ ग्रा॥ ह॥ का॥ न॥ उ॥ दि॥ तः॥ क॥ थ॥ य॥ ति॥ कु॥ बु॥ उ॥ ति॥ स॥ त्र॥ फ॥ लं॥ दर्श॥ य॥ ति॥ त॥
 श्र॥ ति॥ आ॥ हु॥ ण॥ इ॥ त्या॥ दौ॥ अ॥ व॥ र्णो॥ ग॥ ह्य॥ मा॥ णः॥ र्क्को॥ का॥ न॥ द्र॥ स्वा॥ दी॥ न॥ स्वा॥ द्य॥ द॥ श॥ जे॥ दान्म॥ ग॥ ह्ना॥ ति॥ त॥ त॥ श्र॥ उ॥ पे॥ डः॥ र॥ मे॥ श॥ इ॥ त्या॥ दि॥ सि॥ हं॥ त॥ ये॥ ति॥ य॥ स्ये॥
 ति॥ च॥ ॥ गु॥ णः॥ उ॥ र॥ ण॥ प॥ रः॥ ॥ इ॥ त्या॥ दि॥ षु॥ उ॥ अ॥ व॥ र्णो॥ स्त॥ था॥ अ॥ द्य॥ द॥ श॥ जे॥ दान्म॥ ग॥ ह्ना॥ ति॥ त्व॥ व॥ र्णो॥ इ॥ ति॥ दी॥ र्घ॥ स्य॥ प्र॥ यो॥ ण॥ ऋ॥ वा॥ त्वा॥ ॥ जि॥ डि॥ द्र॥ स्वा॥ नो॥ प्र॥ यो॥
 गा॥ ऋ॥ वा॥ त॥ त॥ न॥ श्र॥ ते॥ द्वा॥ द॥ श॥ जे॥ दान्म॥ ग॥ ह्ना॥ ति॥ त्व॥ व॥ र्णो॥ इ॥ ति॥ दी॥ र्घ॥ स्य॥ प्र॥ यो॥ ण॥ ऋ॥ वा॥ त्वा॥ ॥ जि॥ डि॥ द्र॥ स्वा॥ नो॥ प्र॥ यो॥
 त्र॥ लो॥ च॥ ते॥ इ॥ त्य॥ कि॥ प्र॥ त्या॥ ह॥ ॥ त॥ प॥ र॥ स्त्रा॥ त्य॥ रो॥ वे॥ ति॥ त॥ त्र॥ च॥ द्र॥ वी॥ हि॥ लि॥ ग॥ म॥ तो॥ जि॥ से॥ मि॥ रि॥ ति॥ अ॥ का॥ र्ण॥ र्थं॥ त॥ प॥ र॥ क॥ र॥ णो॥ पंच॥ मी॥ त॥ त्पु॥ रु॥ ष॥ स्य॥ लि॥ गं॥ ह॥ हि॥ रा॥
 द्वे॥ ति॥ ति॥ ऐ॥ र्ज॥ र्थं॥ त॥ प॥ र॥ क॥ र॥ णो॥ ॥ तु॥ ल्या॥ स्य॥ प्र॥ य॥ त्वा॥ आ॥ स्ये॥ न॥ क॥ म॥ स्य॥ ता॥ ल्या॥ दि॥ स्त्वा॥ ने॥ ॥ आ॥ स्य॥ च॥ प्र॥ य॥ त्वा॥ आ॥ स्य॥ प्र॥ य॥ त्वा॥ तु॥ ल्या॥ वा॥ स्य॥ प्र॥ य॥ त्वा॥
 य॥ स्ये॥ ति॥ द्वे॥ ग॥ नी॥ ब॥ द्र॥ वी॥ हि॥ ति॥ ति॥ प्र॥ त्या॥ ह॥ तु॥ ल्यो॥ स्त्वा॥ न॥ प्र॥ य॥ त्वा॥ स्ये॥ ति॥ स्त्वा॥ न॥ स्या॥ पि॥ तु॥ ल्य॥ त्वा॥ र्थं॥ द्वे॥ अ॥ य॥ णं॥ ह॥ तं॥ तु॥ ल्य॥ आ॥ स्ये॥ प्र॥ य॥ त्वा॥ य॥

प्र.सं.
१८॥

होयस्येति द्विविधे बद्धीहावाश्रयमाणे तुल्यत्वेन स्थानस्याविशेषित्वाङ्गिन्नस्थानानां कचटतपानां स्यात् ननु द्वंद्वगर्भोऽयं प्र
यत्न आंतरत्वेन न विशेषितः स्यात् नैव दोषः अत्र हि स्थानस्याहचर्याङ्गिन्नानेयः प्रयत्नो वर्णोत्पत्तिकालजावि सविवाक्षित्यतिसेना
नरोयः स्पृष्टत्वादिव्यतुर्विधः प्रयत्नः स एव गृह्यतेन बाह्यो विवारादिः अक्षरशब्दोऽत्र वर्णो वाची मिथः परस्परं कृतवर्तयोरिति ॥
निन्नस्थानत्वादश्रांसंसावर्ण्यमुच्यते तत्रावः परस्परं सवर्णाः प्रदर्शिताः ततश्चावर्ण्यत्वादिना हलः परस्परं सवर्णं दर्शयति च
गोर्गवर्ण्येति वर्णो नवोवर्ण्यः दिगादित्वाद्यत्वावर्ण्यो वर्णः सोऽन्येन स्ववर्णतः पातिना सवर्णः स्यात् तुल्यत्वात् प्रयत्नत्वात् ॥ सा
नुनासिकनिरनुनासिकत्वेन यवत्वादिधा इति यवत्वात् सवर्णो बह्वसं धो वक्ष्यति रेफो घ्राणमिति रेफस्य शवसहानां सति
स्थानप्रयत्नत्वात् अन्ये निन्नजातीयावर्णाः सवर्णानसंति किंतुरेफस्य सजातीयो रेफ एव सवर्णः तुल्यत्वात् प्रयत्नत्वात् तथाप्यस्य
एवमस्य एवमस्य स एव हस्य ह एवेति शब्दः आस्यग्रहणं किं कचटतपानां तुल्यप्रयत्नानां तुल्यत्वात् स्थानानां निन्नप्रयत्नानां तुल्य
निन्नस्थानानां मां चत्वात् ततस्तस्मादस्य प्रकारस्य आरोहणीति लोपोना प्रयत्नग्रहणं किं इत्युपशानां तुल्यत्वात् स्थानानां निन्नप्रयत्नानां
मां चत्वात् ततश्च अस्योत्तरीत्यवशकारस्येवकारो लोपोन सवर्णो प्रदेशः अर्कः सवर्णो दीर्घ इत्येवमाह्वयः इदानीं वर्णानां स्थाना
न्याह अत्र हेति अत्र सर्वत्र अत्र उक्त एते अत्र दशने दजिन्वाः लृए ऐ ओ औ एते द्वादशा नेदकिन्वा गृह्यते ॥ कुतु दुतु पुवर्णाः एते ने
रित्यादि तपरकरणे सुखे आरणार्थ इदानीं प्रयत्नानां हास्पृष्टमित्यादि स्पृष्टं स्पृष्टतागुणः तदनुगतं प्रयत्नमुच्चारणं स्पर्शानां एवं वि
त्तनमृष्णाणामित्यादी व्यत्यये तत्र नानिदेशात् प्रयत्नवैरितः प्राणः उह्मिमुक्तामनकं व प्रज्जतानामन्यतरस्मिन्नस्थाने प्रयत्नेन विधार्यमा
णः स्थानमभिहंति तस्मात् स्थानाभिज्ञाता कुतो ध्वनिः स आकारो वर्ण इति सवर्णं स्यात् तत्वात् न न ध्वना तुल्यत्वात् प्रयत्नेन विधार्यमा
ने जिह्वागोपाग्रमध्यपूठानि करणानि प्रयत्नश्च परस्परं स्पृशंति सा स्पृष्टता इव द्वादश स्पृशंति सा इव स्पृष्टता सामीप्येन यदा स्पृशं

श्री
१८॥

तिसा संवतनादुरेणयदास्पृशंति सा विवृतता। एते त्वो ज्योतराः आ ज्योतरत्वे ते वं स्तान्मकरण प्रयत्नव्यापारेणोत्पत्ति काल एव नावात्
 स्तोत्रेति। सङ्गच्छोऽकारोत्रव्याकरणशस्त्रे दीर्घसुनाभ्यां सावर्ण्यं विवृत इति प्रतिज्ञायते। तथा च शास्त्रांते स्तत्रकारेण अत्र इति सू
 त्रेण प्रत्यापत्तिः करिष्यते। इदानीं पूर्वोद्दिष्टानां स्पर्शादीनां मर्थमाह। कादय इति। ब्राह्म्याः प्रयत्नाः सवर्ण संज्ञायामनुपयोगिन इति आचा
 र्येनोक्ताः। अस्माभिस्तु वर्णानामांतरतम्यज्ञानाद्यो ज्योते। ते च एकादश विवारः। संवारः श्वासः। नादोद्योषः। अद्योषः अल्पप्राणः।
 महाप्राणः। उदात्तः। अनुदात्तः। स्वरितश्च। तत्र पूर्वोक्त एव वार्युद्योदामूर्द्ध्वं प्रतिहतः सन्निवृत्तः कोष्ठमभिहंतिकोष्ठे अहिहृत्य मानेतत्र यदा
 गलविवरस्य संवृतत्वं तदा संवारो नाम वर्णधर्मो जायते यदा विवृतत्वं तदा विवारः संवृत्ते गलविले अत्यक्तः शब्दो नादः। विवृत्ते श्वासः।
 श्वासोपरि वर्ति वायुः। तौ श्वासनादौ अनुप्रदानमित्याहुः। अनुपश्चात्प्रदीयत इति। तत्र यदा स्तानाभिध्यात जेधुनो नादोनुप्रदीयते त
 दानादधुनिसंसर्गोद्योषो जायते यदा श्वासोनुप्रदीयते तदा श्वासधुनिसंसर्गोद्योषः। महति वा यौ महाप्राणः। अत्ये अल्पप्राणः।।
 यदा सर्वा गलुसारी प्रयत्नस्त्रीवः स्यात्तदा गात्रस्य निग्रहः कंठविववस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगति त्वात्। शौक्ष्यं स्यान्नमुदात्तमा
 हुः। यदा लुमंदः प्रयत्नः स्यात्तदा गात्रस्य संसर्गं कंठविलस्य महत्वं स्वरस्य च स्निग्धता स्यात् सोनुदात्तः। उदात्तानुदात्तसंबंधा स्वरितः।
 यलोत्पत्तिकालानंतरमुत्पत्तेर्वाह्यभ्रमे श्वाहाद्यत्वमेवाः। तत्र वर्गयमानां प्रथमद्वितीयं शवसे विसर्जनीयं कृष्या विवृतकंठाः श्वासा
 नुप्रदानाश्चाद्योषाः वर्गयमानां तृतीयचतुर्थं अंतस्ताना सिक्याहा लुस्वारौ च संवृतकंठः नादोनुप्रदानाद्योषवंतश्च। वर्गीणां प्रथम
 तृतीया अंतश्चैस्ते अल्पप्राणाः। उत्तरे सर्वे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा यंचमाः। अनुनासिक्यमेवामधिको लुणः। एते बाह्याः प्र
 यत्नाः तत्र यमाना मवर्गेष्वादि तश्चतुर्णां केचमेषु परतो येन एव नासिक्या जायंते। यथा घली लीः। चरवतुः। प्रुप्रस्वतीत्यादौ। ऊं खं धु

१७८

सू.

अगन्तापः जंघुतु॥ अप्रसवतीत्यादौ॥ कुंखुंधेइति॥ वृद्धिरादौ॥ वृद्धिः आदैचुइति द्विपदं सूत्रं॥ आदैजितिसमाहारद्वंद्वे एकवचनं समासं
तविधेरनित्यत्वात् द्वंद्वश्च दषहोता समहारइति वचनमवति॥ अयस्यायादीनि छंदसीति नत्वाञ्चोः कुरिति कुत्वं ना छंदस्त्वं तु छंदो वक्तु
चाणि नवतीति वचनात्॥ लाघवार्थे अइति वाच्ये दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिमात्रपरग्रहीष्यते नमात्रिकविमात्रो॥ अतो नाकारार्थे तपरत्वं
किंतु रेजर्थे॥ कृतकृतानामिति॥ वृद्धिरादौ चारणे न कृतानां तेना कृतानां चादौ श्रीसायानेन वृद्धिसेजास्यादित्यर्थः॥ तेनोपगवीयः शा
लीयइत्यादिसिद्धं॥ ननु कृतानां संज्ञाया विनरेतराश्रयत्वं स्यात् मृजे वृद्धिरित्यादौ संज्ञाया हि क्रियते कृतानां वसेति तिनेषदोषः॥ आ
विनियं संज्ञाविज्ञास्यते॥ ततश्चायमर्थः स्यात्॥ यस्या कृतस्य वृद्धिसेजा स्यात्॥ लोकेपिमात्राविन्यः संज्ञादृश्यते॥ कश्चित्तेतुवायमाह
अस्यस्यस्यशातकेचयेतिसपश्यतियदिवेयोनशातकः॥ शातकेचयेचयेः अतोमन्वेसवेयः यस्मिन्नुतेशातकेसेजा स्यादिति॥ इदंस्तत्रम
नर्थकं॥ साधुशासनं प्रयोगनियमार्थे आदेशार्थे आगमार्थे विशेषणार्थे ननु लाध्याये पार्थेवेतिसमानो विकल्पा नो निराकरणमहाभाष्या
देवगंतव्ये॥ वृद्धिप्रदेशावृद्धिरेवीत्येवमादयः॥ अदेइ॥ एवेणतुल्यव्याख्यानेमस्यातपरत्वं त्वत्रत्यमहारार्थमेजर्थेचागुणप्रदेशाभिदेमुण
इत्येवमादयः॥ इकः॥ इयंपरिज्ञाणाधिकारः॥ अस्वरितत्वात् परिज्ञाणाचैकदेशस्था सर्वशास्त्रमन्त्रिज्वलुयति॥ यथाहुः॥ परितो व्यापतोभा
षापरिज्ञाणो प्रवृत्तइति॥ तमाचानियमप्रसंगेनियमोविधीयतइतियत्रसाक्षात्स्थानीननिर्दिष्टः सार्वधातुकाहधातुक्रयोः सिचिव
द्विरित्यादौ तत्रैवस्थाननियमार्थाप्रवर्ततेनाचोः स्तितीत्यादौ॥ स्थाननिर्देशात्॥ वृद्धिरादैजित्यतो वृद्धिः अहेइ॥ गुणइत्यनुवर्तमानेपिपु
नर्गुणवृद्धिप्रहणं गुणवृद्धिसंज्ञाशिष्यमाणेइत्यस्यार्थस्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्निप्रेत्याहस्वसंज्ञयेति॥ गुणवृद्धिसंज्ञयेइत्यर्थः॥ इक
इति किं॥ आसंध्यक्षरव्यंजनानांमाहृत॥ अन्यथायानमित्यत्रयातेरनेपरे आकारस्यगुणो अकारे कृते अतो गुणइति पररूपेचयनमित्य

श्री॥
॥१७८॥

निष्टुरूपं प्रसज्येन ग्रायतीत्येकारस्य गुणो एकारेभ्यो यतीति स्यात् । उमन्ति तेत्यत्र अकारस्य उकारेण उमन्ति तेत्यनिष्टरूपे स्यात् । अतो गुण
 विधौ सार्वधातुकार्ये द्वेधातुकयो रित्यादौ इकस्मिन् जाव्ये ॥ द्विविधावपि सिचिद्विद्विरित्यादौ जाव्ये । अन्यथा विरतिर्योर्लुटि-सिचिद्विद्वि-
 तरंगत्वाद्गुणयादेशयोः कृतयोः त्वन्तस्त्वोति यन्तत्वाद् द्विनिषेधः स्यात् । ततश्च अविरयीदजिरपीदित्यानिष्टरूपं स्यात् । इति तु सति सिचि
 द्द्वौ तरंगस्य गुणस्य बाधः । अन्यथा नक्वापि सिचि गंतमंगं स्यात् । ततश्चाविरपीदजिरपीदित्यादिसिद्धं । स्वसंज्ञया विधीयमाने किं द्योः
 पेषा इममइत्यत्र दिव्यौ तपथिमथ्य जुहामातत्पदादीनामइत्येते इकः स्थाने भूमीवन्निति । अस्मिन् सूत्रे अन्यदा सौपसमाधानादिके
 महो जाव्यादेशवर्गंतव्यं फलितमेवास्मान्नि रूतं ॥ ॥ अदर्शनं ॥ वर्णानामदर्शनमिति ॥ षष्ठीस्थाने योमेत्यतः प्रसंगवाचिनः स्थापना
 दस्यानुवृत्तेः प्रसक्तानां वर्णानामश्रवणमित्यर्थः । लोपप्रदेशालोपो व्योर्बलीत्येवमादयः । नूवादयः । लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कार्य
 यो महत्याः पूर्वाचार्ये संज्ञाया यदाश्रयणं तत्रैव दृशं संज्ञा विहिता तादृशमेव यथा स्यात् इत्येवमर्थं तैस्तु क्रियावाचिनां विहिता इत्यपि
 प्रत्याह क्रियावाचिन इति । क्रियानामसाध्यमानस्वरूपा पूर्वापरी नूतावयवा । तथोक्तौ ॥ यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यते नानिधीयते ।
 आश्रितकमरूपत्वात् साक्रियेत्यनिधीयत इति । तेन धातुसमानानां क्रियावाचिनां यावादीनां । ते च धातुपाठपरिता एवेतेन आ
 रणवेदित्यादीनां । ननु च नूत्नादिरेषां मिति बहुव्रीहौ संहितया निर्देशे यणादेशे सतिर्वा दय इति जाव्यंतत्कथं नूवादय इति । उच्यते ॥
 नूवादीनां च कारोयं मोनलार्थः प्रयुज्यते । जुषो वार्थं वदंतीति चार्थवावादयः स्मृतः ॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलां तानि च शास्त्रा
 लिप्रयंते वीरपुरुषकालि नूवंती आयुष्यत्पुरुषकालि वेति मध्ये मंगलार्थं वकारः प्रयुज्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । जुषो वार्थं वदंतीति । जु
 षो धातोर्र्थं वदंतीति वा नूवादयः । अर्थकथनमेतत् । व्युत्पत्तिस्तु नूवं नूः क्रिया सामान्यं नूवं वदंतीति च देशोणादिक इत्याद्यर्थं अ
 स्ति भवति विद्यतीनामेव स्यात् प्रवतीत्यादीनां । क्रियाविविशेष वा वित्यात् । न । विशेषेण विसामान्यस्य सत्त्वात् नूवे इति पाठस्त्याग

१२०॥

इत्यादौ च विधिवद्विषयति। अस्मिन्पक्षे वाक्यसामर्थ्यात्पाठोपयोगि कियते। इतीव प्रकारमाह। अर्थो वा वादयः स्मृता इति। ननु ननु अर्थो
यः प्रकृतयः आवागतिगंधनयोरस्मात्। वादयश्च वादयोश्च वादयः एकशेषः नुवो वादय इति वाच्यं वावकसंबंधस्य समासः। अ
त्र पक्षे पाठार्थोऽस्मात्संज्ञैरेवोपात्तौ। विचारविशेषो महाभाष्यात्तद्वैयः। तथाहि। ननु वादय इति। असत्तायां वागतिगंधनयोरनयोः प्रत्ये
कमादिशब्दः संबध्यते। तत्र यदा सपरिस्पंदसाध्यसाधनक्रियाधात्वर्थ इति पक्षः तदा ननु आदिर्न वस्तुतिर्येवांवा आदिः प्रकारेणैवां ननु
वादयः। ननु इत्यादयो वा प्रकारा वा सदृशाः क्रियार्था इत्यर्थः। यदा त्वपरिस्पंदसाधनसाध्यो जावोधात्वर्थस्तदा ननु प्रकाराभाववचनावा
इत्यादयो धातवः स्मृता इत्यादि॥ ॥ उपसर्गः। मनुकुट्टस्य त्वपसर्गसंज्ञा वाच्यः। मरुत्त इति। मरुत्त इत्यस्य सदा ननु प्रत्यये अच
पसर्गत्वं इति तत्त्वविध्यर्थविधिसामर्थ्यादनजंतादपि तत्त्वं। क्रियायोगिकं। प्रगतौ नायको यस्मात्प्रनायको देशः। अत्रोपसर्गत्वज्ञावाक्य
त्वं। ननु चात्रगमिक्रियायोगोऽस्येव प्रीदीनां क्रियायोगाच्च निचारात्। सत्यं। तथापि क्रियाग्रहणसामर्थ्याद्वा क्रियायुक्तास्मात्प्रत्युपसर्गसं
ज्ञाः स्युः। नन्यांतेनेह नयति प्रत्युपसर्गतात्तत्त्वं। ननु चार्थे रामचंद्राचार्ये चानुसृतैः कृताः। सोदाहृत्युपसर्गार्थश्चोक्तो मेना नुलिख्यमाह।
प्रआदिकर्मदीर्घशब्दसंज्ञवृत्तिषु। वियोगशुद्धिशक्तीच्छांतिरज्ञाग्रदर्शने। आदिकर्मलिकः प्रयातः दीर्घप्रबलाभूषकाः। देशे प्रकु
र्देशस्य स्य नृशार्थो प्रवदंति दायादाः। संनृते हि मवतो गंगा प्रभवति। इत्यौ। प्रकुक्तमन्त्रा वियोगे प्रेषितः। ननु द्वै॥ प्रसन्नमुदका शक्तौ प्रशक्तौ
विप्राय दद्यायां प्रार्थयते कन्यां। शंतौ। प्रशंतो ग्निः पूजायां। प्रोज्जलिः स्तितः। अग्रे प्रबालं दर्शने प्रलोकयति। वधेम तौ दर्शने च विक्रमाजिमुखे
नृशो। अधीनमोक्षप्राप्तिलोभ्यतेषु परामतः। वधे पराहतः। मतौ परागतः दर्शने परामृष्टः विक्रमे पराक्रांतः। अजिमुखे परावृत्तः। नृश परा
जितः। अधीने पराधीनः। मोक्षलोः परावृत्तः। प्रातिलोभ्ये पराङ्मुखः। अपो वियोगे निवृत्तौ विपरीते निदर्शने। आनंदे दर्शने वीर्ये वारणे

७

१२०॥

सम्यगीरितः॥ अपयति। अपकृतवान्॥ अपशब्दः। अपदिशति। अपहसति। अपविगर्तो हृष्टो देवः। अपहरति। अपसरति। सोऽप्ये
क्य प्रभवसत्य प्रत्यक्षसिद्धिषु॥ नृषां स्तेष्वस्वीकरणा को भान्निमुखवा विसम्प्राप्तः। संगतः पुत्रेण। संवेदंति संपन्नः। सौमवत्यग्निः काशे। मा
संज्ञानाति। संपश्यते। संसिद्धिः। संस्कृता कन्या। संधत्ते। संगृह्णाति। संकुहः। संधाति। वेदाधिष्ठानसामोपायश्चाङ्गावाबुबंधने॥ सा
म्याभिमुखहीनेषु विसेर्गलक्षणेषु॥ अनुवाकमर्थोते। अनुष्ठानदेशे। अनुरणं। अनुशयः। अनुकृतिः। अनुवक्तो मातरं धारिता। अनुवर्त
ने यो द्वारः। अनुज्ञाताः। अनुधनमसतांगतिः। ज्ञानावलंबवशुर्द्वावदर्थे व्याप्तिपरशब्दे। अवोदे यो वियोगे वलोकयोगानुसारतः। अवगतो
र्थः। अवलंब्य यष्टिगच्छति। अवदातं। अवलंब्यते। अवकीर्णं। अवधुति। अवयातः। निर्वियोगात्पदनादेशाति क्रमेण निश्चिते। निःसं
गो ब्रवीति। निर्मेद्यां निर्दिष्टं। निःकृतः। निर्वेशः। निश्चितः। दुरीषदर्थे। दुर्दृष्टे। दुःशा संपत्तिर्जंकटे। दुर्मताः। दुर्जिनः। दुर्बलः। दुर्मतः। दु
र्दिनः। नात्र वियोगातिशयश्च शमोद्देशवाद्भूयः॥ येषून्मास्मरणेन स्तेष्वदर्शनाभिमुख्ये। अनवस्था मुख्यशौर्ये दर्शने विरुदाहृतः। वि
चित्रांस्त्वस्य कृतिः। वियुक्तः। विकीर्णवित्तदानयः। विमनस्कः। विभुः। विवदंति। विगायति। विस्मृतः। विरूषितः। विलोपितः। विमुखाः।
विभ्रंतः। विशिष्टः। विंकृतः। विलोकयति। आडि। लाभ्यवाक्ये वदर्थं श्लेषादिकर्मणि॥ बंधने निविधौ शाब्दकृत्वा सामीप्यसम्प्रये। अ
लिमेव निवृत्त्या शीर्षानां नुभवविस्मये॥ १०॥ प्रतिष्ठादेशमर्थादास्यर्द्वा मुख्योर्ध्वकर्मणि। आकांक्षते। आविष्टः। आजानाति। आता
मनरवाः। आलिंगयति। आरुते। कवचमावधुति। आकुमारं यशः। आचरति कपटेन। आहतः। आमन्त्रायं। आवसथः॥ आमंत्रणं
। आधावति। आशास्ते। आदत्ते। अशीतं। आपवं किल नत्। आस्पदं। आदिष्टः। आमुक्तेर्दुःखं। अह्वयते रघिना रघिनः। आगच्छति। आ
रोहति पर्वतं। गच्छधस्त्वन्नुशादेशे नित्यकौशलबंधने। अंतर्जीवे समीपे निर्देशनोपरमाश्रयो। निकतो मणीनां। निपातितं। निगृहीतं॥ नि
र्देशितं। निविशते निपुणः निवहः। निपीतमुदकं सिकताभिः। निदृष्टः। निदर्शनं। निवृतः। प्रापात्। निवृत्तः। अधिरभ्यर्णवैश्वर्यवशित्वस्मरणा

[illegible]

प्र. स्त.
११२॥

यस्यानिर्देश्य इति सामर्थ्यात् स्थानि निर्दिष्टस्येति स्यादिति सर्वमज्ञेयत्वाद् दृष्टिर्लौकिकस्योक्तौ तस्येति वक्ष्ये स्थाने योगे स्यात् परिभा
षाया अयमपवादस्तेन यमपि पारजातमिदं चः। अस्यादित्यादि। संनिविष्टानामन्वये अस्यादन्वः परोमिच्छादित्यभिप्रायः॥ ॥
अनेकाल्। सर्वस्येति घटानिदिष्टस्य सर्वस्येति भावः। शितः शकारेणानेकाल्त्वेपि पृथक् पृथक् नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं स्यादि
तिज्ञापनार्थेनेन दिव्येति दित्यादौ सर्वदेशेन। स्थानिवत्। स्यात्त्यादेशोपपत्त्यात् स्थानाश्रयकार्यमादेशेन स्यादिति कार्यदेशो
यमारभ्यते। स्थानिना तुल्यवर्तते स्थानिवत्। स्थान्या अशालिकार्यो लोकार्यो लोकादेशोपि स्युरित्यर्थः॥ अतिदेशस्य प्रयोजनान्या
ह धातुं गेत्यादिना। धातुदेशो धातुवत्। अस्ते र्छः। अविता धातुत्वात् तत्र। किमकः केन क्रिमो गस्यादेशः। कस्तस्य गत्वादिनः। प्रकृत्या
कृतः। कोल्यप्राप्तस्य कृत्यात्। अद्यतने। द्योस्ते हितस्तस्य तद्वित्त्वात् प्रातिपदिकत्वं। प्रस्तुत्या। अयमप्यस्ते। ननु प्रातस्य वा यत्वा
त् सुपो लुक्। रामाय। सुपो डे। र्छस्तस्य सुप्त्वात् दीर्घः। नवतां तस्मिन् डस्ताम्। तस्य तिङ्त्वात् पदत्वं। ग्रामो वस्त्वयुष्माकमिति पद
स्य वः तस्य पदत्वात्। दुत्त्वत्वादीनि प्रयोजनानि। नत्वत्विधापिति। अलाघितो विधिरित्युत्तरपदलोपी समासः। तत्तत्त्वर्थो विधिः यज्ञो
ति विधिर्यश्चालः परस्य। विधिर्यश्चालां विधिः स सर्वोप्यल्लश्रय इति सर्वत्र निषेधः। स्थानिनो योत्तदाश्रया लिकार्यो लिबर्जयित्वे
त्यर्थः। कानि पुनरल्लश्रया लिकार्यो लियानि वर्णमात्राश्रया लि। यानि पुनः समुदायाश्रया लिन तान्यल्लश्रया लि। वत्करणं स्थानीया
देशस्य संज्ञाया विज्ञापीत्येवमर्थतस्तत्तत् स्थान्याश्रयकार्यं स्थानि न्यपि यथा स्यात्। आदेशाश्रितमादेशोपि स्यात्। अहर् अरघिष्टे तु अहो
रण्या डो यमहर्नदस्यात्तनेपदं भवति। अन्यथा स्थानिनो हनः संज्ञात्वात् तस्मादात्मेनेपदं न स्यात् किंतु तस्माद्विज्ञादादेशां संज्ञिनो वधशब्द
देवस्यात्। वत्करणे त्वतिदेशो यं भवति। तत्र चान्यत्कार्यमन्यत्र संप्राप्यते। ननु स्यात् अर्थनिवर्तने आदेशे ग्रहणमात्रा न्निकस्याप्यादेश
स्य स्थानिवद्भावात्। एतः। यन्ननु। अत्र ते स्तुरित्वात्पुनः। आदेशस्तस्य स्थानिवत्त्वात्पदसंज्ञा भवति। ननु च उकारमात्रादेशो न्न किमनु

अ. लो
॥१२॥

मानेनाएवेहोरुनितियथाश्रुतेभ्याख्यातेस्यात्^{३२} आदेशग्रहणं नकार्यं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदसंज्ञावस्यात्^{३३} एवं तर्ह्येतदेवादेशग्र
हणं लिङ्गमेकदेशविकारोऽत्र शास्त्रेनाश्रीयत इत्यस्यार्थस्यातत्तद्वैतदुपपन्नो सर्वसर्वेपददेशादाक्षीपुत्रस्यालिनेः॥ एकदेशविकारे हि नित्य
त्वं नोपपद्यते सेह्यपि चेति जापकादनुबंधकार्याणो अल्लिधित्वेऽप्यतिदेशः स्यादेव ततश्च प्रस्तुत्ये तत्र किं त्वाश्रयगुणनिषेधः स्यात् अत्र न लि
धाविति किं द्यौः॥ ह — वित्तुल्लोपोन। प्रपद्य। अत्र बलादिलक्षण इत्यतः॥ ॥ इति श्री रामाचार्यसुवर्द्धरिहरभट्टनेकाग्रधीः श्रीचुसिंहा
चार्योसंमालि को वाण्यजनयदतुलं विरुत्ताचार्यपर्यं॥ तस्याश्रीपाणिनीयाद्यनुगुणसगुणे प्रक्रियाको मुदीयव्याख्याने स्मिन्प्रसादेनिरगमद
मलुः संधिसंज्ञाप्रसंगः॥ ॥ अथ संधिप्रकरणमुच्यते॥ ॥ अथ संधिरिति॥ ॥ अथेति। संध्युपयोगिनी नो संज्ञा नो प्रकरणं तत्र अनंतरं अचो हलं
विसर्गस्य स्वादीनां च संधिरुच्यते तत्र तावत् अच संधिः कथ्यते इत्यर्थः॥ इकः॥ इकः स्थान इति। एतच्च षष्ठीस्थाने योगेत्यनया परिभाषया लभ्यते
। अस्यास्त्वयमर्थः अत्र शास्त्रे यावत्प्रनियतसंबंधाश्रयते सा स्थाने योगैव स्यात्। स्थाने योगो यस्याः सा स्थाने योगा समम्या अलुक्। स्थानशब्दः प्र
संगवाची योगशब्दः संबंधवाची। प्रसंगे संबंधस्य निमित्तकृते सति ज्ञेया सव संबंधः स्थान्यादेशजावत्तुल्यः। ततश्चायमर्थः॥ इकः प्रसंगे यणस्या
दक्षिणतः अचीति सममीत ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषा प्रवर्तते तस्यास्त्वयमर्थः। सममी निर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं स्यात् नो चरस्य
निर्दिष्टग्रहणं मानं तर्थाथं। निरंतरं दिष्टे अथ बधाने नोच्चारित इत्यर्थः॥ अग्नौ चित्रे निव्यवहितस्य मा भूत्। संहितायां विषय इति। संहितायामि
त्यधिकारे या सममी सा विषय सममीति जावः॥ इकः स्तुत सर्वस्य सवर्णदीर्घाधनाय यणादेशो वाच्यः॥ हो ३ इ इ दे हो ३ यिकं। यथा संख्यमित्यादि
। समं संख्येष्टे शिषु सम संख्याकानां विधेयानां विधानं यथा कर्म कर्ममनति कर्म प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीयः। स्यादित्यर्थः। सुधयुत्तपा
स्य इति स्ति इति सुधी उपास्य इति स्ति ते इ को यण वीतियणदेशे यथा संख्यो दे स्त इति वाच्यं। स्थाना ली। अथ वारवयुत्तरस्य शरः। वस्त्राश्च
वसाने च यो दे स्त इत्येके वाक्वाक् एतज्ज्ञानचीत्यस्मात्तुल्यते। अत्रः। सूत्रमिदमल्लिधौ स्थानि वद्वा वाच्यं॥ अत्रादेशः परनिमित्तः सर्वविधो

पृ. ३५
॥ १३ ॥

स्नानिवदेदयथा स्नातृमात्रं स्वयंमिमित्रमिति नियमार्थं गारं कृतं तथा च परवतीत्यत्र टि लोपे नृ तेषामोपधाद्विने एवमत्र वदु निष्ठा
अपनिवृत्तेरुदाहरणानि। अतएव द्विवचनादिविधौ स्नानिवत् निवेधः। परनिमित्तिनिमित्तमसमं सर्वविधाविति विषयसमगीत्यभिप्रे
तम्। परनिमित्तं इत्यादि। सर्वस्य विधिः विधीयत इति विधिरितिकर्मसाधनो विधिः शब्दः तदा सर्वस्य निशेषवशात् साधनो वा विधाने विधि
रिति। तदा सर्वस्येति कर्मणि धर्तुं कर्मण्यपि संप्रवर्तनी क्रियते। तच्च यथा स्नाने चारव्यास्यामः। सर्वत्वे तत्र जपे स्यात् आदेशादे स्यात् नि
मित्तापेक्षया न तत्र विधिपि पक्षेषु दोषा उद्भवितानि राकृताः स्यते महाभाष्यादेरवगंतव्याः यदमं जरी कारमेत विधिः शब्दः कारिकाधन एव
अत्रापेक्षयैव सर्वत्वे तत्र तो वगंतव्याः अचः किं आगत्य बाल्यपीत्यनुनासिकलोपः परनिमित्तस्तु किं कार्ये न स्नानिवत्। परस्मिन् इति किं
। वेद्यापद्यः अपरनिमित्तः गार्होतलोपः यद्वा वमप्रतिवेधति। सर्वविधौ किं हेतुः ह द्विरभादेशः संवृद्धि लोपे कार्ये स्नानिवत्। तन्मात्रं इति
विधिग्रहणं किं न स्नानिवत् आदेश इत्यतो नुवर्तते। उच्यते। समासद्वयपरिग्रहार्थं सर्वस्य विधिः सर्वस्माद्विधिरिति प्रथमसमासस्य प्रयोगेनेव
वप्रश्नेत्यतोरदत्तेन प्रसारणे संघप्रसारणमिति वक्ष्यते। न्यासस्येति प्रासप्रथमसं प्रसारणनिवेधः स्नान्यलाभय आदिना प्रयोगेनेव। अत्र
पचनित्यत्र अपीपच। अग्रं इति स्थिते। अंत्यकारस्य च डः अतो गुणे तस्य परं प्रत्यादिवत्वात्। निग्रहो न ग्रहोति तन्मात्रेति तु संप्रयोगे
णि लोपस्येकादेशस्य च स्नानिवत्वात्। इति द्वित्वा प्राप्ताविति सुधयउपास्य इत्यत्रेकारस्य चकारः स परो योऽनुठ कोरस्तन्निमित्तकः।
वस्य धकास्य द्वित्वे कार्ये स्नानिवत्वात् ततश्चावचिचेति द्वित्वेनेति द्वित्वा प्राप्तावित्यर्थः। न पदोतेति। सर्वेणातिप्रसक्तः स्नानिवत्वात्
धुविधिषु निविध्यते। अस्यास्येस्योदाहरणानि तत्र तत्र स्नाने चारव्यास्यति स्वयमेव ग्रंथकृतं तथा च अष्टादीकरणार्थं लिख्यते। पक्षे
कोस्तम अत्रास्तेरलोपस्य स्नानिवत्वात् आवादादनु। द्विर्वचने तु स्नानिवत्वात्। अतः सुधुपास्य इत्यत्रैव। वरेयायावरः। आतेर्यं उताहरति
तिलोपेयलोपे च कृतं अतो लोपो न स्नानिवत्। आतो लोप इति चेति आलोपे कार्ये। ननु च यदेत्यत्र सप्तम्या लुकाभावात्। न निपातनाद

आ॥
॥ १३ ॥

लुक्॥ अथ वा ईकार प्रत्यये यो तेन आमलुक्काः फले आमलुकमित्यत्र मयतो लुकि कृते लुक् तद्विना लुकीति डीपो लुकि कृते तस्य स्यानि
वङ्गानाद्यस्येति चेत्यलोपः स्यात्तस्मादीकारे परतो यो विधिस्तं प्रतिनस्तानिवत् ईकार लुक्पक्षेनेति योगविभागा सिद्धे। यलोपे कंडूयनः
किं निरुद्धं नः। लोपोऽप्योर्वलीति यलोपे कार्ये अतो लोपो नस्तानिवत्। स्वरचिकोर्षकारविकोर्षकत्वं तु लिङ् ईकारस्य लित्वातिप्रत्ययात्सर्वस्ये
दात्रत्वेका ई अतो लोपो नस्तानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः शिदिशिषेति। अनुस्वारपरसवर्णौ प्रतिप्रस्य लोपो नस्तानिवत् दीर्घे। प्रतिदी
ङ्। अहल्लोपो नस्तानिवत् हा लुचेति दीर्घविधौ। जशि। सग्धिः॥ समानाग्धि मग्धिः। अदेः किं निघसि न सो हे लुचेति उपधा लोपो न
लौजशजशीति अस्ते प्रतिनस्तानिवत्। चरितक्षतुः॥ धसेरतुसिगमहनरुतेत्युपधा लोपः स्वरिचेति चर्त्तं प्रतिनस्तानिवत्। स्वरदीर्घ
यलोपेषु लोपाद्देश एव नस्तानिवत्। इति धकारस्येति। द्विर्वचनं प्रतिनस्तानिवद्वावनिषेधः। सुधयइत्यत्र वत्तमानस्य धकारस्य अनदि
चेति द्वित्वमित्यर्थः। स्तानेतरतमः। परिभाषेयमादेशानियमार्थान् विधिः अत एवाह स्थाने प्राप्यमाणानामिति। सदृशतमत्वे तु स्तानार्थे
गुणप्राप्तौ। स्तानेन दंडाग्रं केव्ययोरनाः कं व्य एव आकारो दीर्घः। अर्थववाते ड्युवतिः। वनडशब्दान् अयस्येव अतस्य लुक् स्विपामिति लु
काशार्द्धे ररवाथजोडावत्ते डीचासौयती अतिपोहस्यादिना समासः। पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्त्वे कार्ये सर्वः पुंशब्दः प्राप्तः अत्रानेन वत्ते
पत्याथेवाते ड्यशब्दो नवति अर्थनः सादृश्यात्। गुणेनापाकः। चजोः कुविरय तोरिति चकारस्या ल्यप्राप्त्या ल्योषस्य तादृश एव कथनः
स्यात्तु गुणेनोतरतम्यात्। प्रमाणेन। अमुक्ता। अमृता। अदसो सेरिति द्रस्वस्य द्रस्वो दीर्घस्य दीर्घनेकारः प्रमाणेनोतरतम्यात्। चदी स्तान
नडत्यतः स्तानडत्यत्र वत्तमानेपि पुनः स्तानेन गृहणं यत्राने कमांतर्यतत्र स्तानत एवांतर्यवत्तयो यथास्यादिति चेत्तासोना। प्रमाणेन अको
नगुणः प्राप्तः तत्र स्तानतः आंतरतम्यादेकांशकारोस्तः। तमग्रहणं किं वाग्द्वि। इयोहो न्यतरस्यादिति हकारस्य एव सर्वे कार्ये सोप्राप्तौ
हकारस्य सोप्राप्त्या द्वितीया प्रतीतिर्देवत्वात्। तृतीयः तमग्रहणेन योद्योषवत्तेनादवंतः सोप्राप्त्या तत्र वत्ति चतुर्थोः। इति प्रवृत्तकार

३-स्त
१२४॥

न

स्येति जलं जश अशिति जस्ते कार्ये आंतरतम्यात् दंत्यो दकारो दंत्यस्य धकारस्य स्यादित्यर्थः पुनर्द्वित्वेति अनचिचेति दस्य हि
त्वे इत्यर्थः एतच्च व्यभिचयार्थं श्रवणेनोक्तं जातिपदार्थपक्षे तु सक्तस्य वचनं चरितार्थत्वात् न पुनः प्रवृत्तिः परोऽस्यो होन्यतरस्यामि
त्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्तते नवालोपदिति वृत्तिकारमतो इतर इति किं शार्ङ्गः सरीति किं प्रियं च आं अलोपस्य पूर्ववा सिद्धं येन स्थानि
वदिति स्थानि वद्वा वनिवधात् चकारस्य अकारे लोपः स्यात् सवर्ण इति किं तर्हि सवर्णग्रहणं स्यात् संख्यानां नुदेशो न सवर्णमात्रे
लोपो भवति संयोगोऽस्योत्यादि संयोगो न सन्नेव यः पदो तस्मै स्येत्यर्थः यण इति यत्रादेशस्य संयोगो तलापस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
व्यारच्येयः तत्रोदाहृत्याख्याने यणादेशो वहिरंगः तेनासिद्धं वहिरंगमंतरंग इति तस्यासिद्धत्वात् संयोगो न लोपो न स्यादिति सुधुपास्य
इति सुधियाशो न ननु द्विनापुंसां अथवाशो न प्रया बुध्या उपास्यः कथितायां प्रक्रियायां कृतायां श्लिष्टोच्चारणे सत्येवं भवति सुधु
पास्य इति मधुरिति मधोररिः मधुरिः मधु अरि इति स्थिते इको यणचि तियणदेशे यथा संख्यमित्युकारस्य वकारे कृते अनचिचेति
धकारस्य द्वित्वे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानि वत्त्वात् द्वित्वा प्राप्ते न पदो तेति स्थानि वत्त्वं निषेधे द्वित्वं प्रलुप्तं जश अशिति सर्वधकारस्य ज
शस्थानेतरतम इति दकारे पुनर्द्वित्वं असोऽसरीति मध्यमदकारलोपः संयोगो न लोपो प्राप्ते यतो निषेधः संयोगो न लोपस्य ततः श्लिष्टो
च्चारणं धात्रंश इति धात्रंशो धात्रंशः धात्रंश इति स्थिते यणरेफः द्वित्वं नकारस्य असोऽभावात् सलामिति न प्रवर्तते लाकृतिरिति
लृ इत्यस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति सलाकृतिः अथवा लृ अस्याकृतिः लकारस्य लकारो यण अचः परत्वात् अभावात् द्वित्वादिना
अचोरादाभ्यां अचः किं हेतोः पुनर्द्वित्वेति हरि अनुभव इति स्थिते इको यणचि तियणदेशे अचोरादाभ्यां मितियकारस्य द्वित्वे हेतुय
अनुभव इति स्थिते अचोरादाभ्यामिति पुनर्द्वित्वे प्राप्ते इत्यर्थः एवं स्थिते त्रयो यकारा भवन्ति स्पष्टत्वात् सक्तं सूत्रं चतुष्टयं व्याख्यायते प्रसं
गात् नादिन्या क्रोशेषु च स्यात् अचः परस्य पुत्रस्य यरो विन हेनस्तः आदिन्यां परतः आकोशेषु च दिनी भव हत जाद्य परेषां पुत्र हनी पुत्र

३॥
१२४॥

हृत्पुत्रजग्धाः पुत्रजग्धाशरिपरेपौषरसादेर्मतेनचयोद्वितीयास्यः तस्यद्यः वस्तुः कस्यरवः भूतीः यस्यफः अस्मरसः विप्रभृतिपुत्राकय
यनस्याः आदिबुवर्णेपुनहेइडः उरुः सर्वत्रशाकत्तास्याः अस्यमतेसर्वत्रनहेस्तः अर्कः दीर्घादीर्घायाणां दीर्घास्यनहेः दात्राः हलः अवा
पिअन्यनस्यामित्यनुवर्ततेइतिह्रस्वकारमतेः हलः किं अत्रोऽयमोकिं अर्थ्ययमिकिं अर्धाः शाङ्गः द्वित्वविधानादितिआतिपदायीअ
यणात्तथाहिः व्यक्तौपदार्थेप्रतिव्यक्तिउदाहरणंप्रवर्ततेतत्रयदिद्वितीयस्यापिलोपः स्यात्तर्ह्यनुभवइत्यत्रप्रवर्तमानद्वित्वलक्षणवर्णस्या
ल्लुप्तत्वेद्वित्वविधानसामर्थ्यात्तद्वौयकाराववशिष्यते अथवा न्यतरस्यामित्यनुवर्ततेलोपाभावेद्वित्वविधानादुक्तकाळेद्वाववशिष्येतेइत्य
न्निप्रायः तर्ह्यनुभवइति हरेरनुभवोह्यनुभवः एवोयाकमादिति यथा संख्यमनुदेशः समानामितिपरिभाषयेतिभावः हरयोतिस्त्रुवेइ
तिहरिविष्णुशङ्खोचतुर्थ्येकवचनेऽद्येर्द्धितीतिगुणः नायकः पावकइति नयतेः एडः अण्वुलिअचोऽन्तितीतिह्रिः वांतेपिः गीतिव
र्णग्रहणं वर्णग्रहणेचयस्मिन्निधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषयायादौप्रत्ययेपरेकार्यमित्यन्निप्रेत्याहयकारादाविति यद्यप्यत्रस्वा
नीननिर्दिष्टः तथाप्यवादेशओकारस्यस्थानेस्त्वतो आवादेशओकारस्यस्थानेइतिज्ञेयं कथं सर्वयोगेहितहर्मोवांतादेशोदृष्टः इहापित
हर्मएवानुवर्ततेऽव्यमितिगौर्विकारः गोपयसोर्यत् नान्यमिति नावातार्येनौवयोधर्मस्यादिनायता गच्छुतिरिति कोर्वे सुगमित्यर्थः
अधुपरिमाणादन्यात्रगोयतिरित्येवावांतइति किं रायमिच्छतिरेयति यादाचितिकिं गोभ्यांनोभ्यां प्रत्यये किं गोयत् नोयानाधातोः
सर्वेणसिद्धो नियमार्थवचनं तन्निमित्तयोरिति तच्छब्देनयकारादिः पराश्रयते स निमित्तयपोस्तौ नयोक्तौ लव्यमिति त्वच्छब्देने अ
स्मादचोयत्नमेवयत्नमाश्रित्यसार्वधातुकार्हातुकयोरित्योकारोविधीयमानः तन्निमित्तः स्यात् अवश्यलव्यमिति ओरावशा कइ
ति एतत् ययुरव्यं सकादित्यास्तमासः लुपेदवश्यमः चोइतिप्रलोपः अत्रापितमेव एतमाश्रित्य अदोऽन्तितीति ज्ञातओकारस्तन्नि
मित्तः धातोरिति किं प्रातिपदिकस्य निष्ठायास्तद्वितीयादौः स्यात् वाच्यमाइत्येवस्यात् अवश्यमात्वाव्यं नाव्यमिति अत्रय

११५॥

न इति वेत्तुं संताने। आदे च उदात्तं आड् पूर्वोत्पुट् जाव कर्मलो रितिसङ्ग धाव धातु केय कय जा दि सौ प्रसारणे। अक आर्वा धातु कयो रिति
दीर्घः आहुण इति गुणो जातः स्यादि प्रत्यय निमित्तो न भवति। ओयतेति। तस्यैव धातोर्लुटि रूपे। आड् जादीनामिच्छादु। आटश्चेति ह्रिः। ए
वकार करणे धात्वधारणार्थं यथा स्यात्। तन्निमित्तत्वावधारणे मा भूत्। तन्निमित्तस्य हि धातोः स्याधातोः स्यात्। बा भव्यः लव्यः। क्षय्य। अ
वेति। अवेत्येतद्वत् स्याद्यो ज्यते ततश्चा वक्ष्य्य ज्यशब्दयोः अत्र शकार्थे गादौ प्रत्यये परतो यो नादेशो निया स्यत इत्यर्थः। तत्र क्षय्य इत्यत्र सि
क्षयेक्षि निवासगत्योः क्षियं अहिसायां वाततो यति प्रत्यये परतो गुणे कृते अयोदेशो निया स्यते ज्य इत्यत्र जिजये इत्यस्य तथैव यति गुणे। कृते या
देशो निया स्यते। अयेते ये मन इति हेतु महे हेतु महे न तु शक्यमित्यर्थः। अग्राहे कृत्यस्य जातत्वात् शकार्थो भावः। केय्यः। डुकी अड् अदि निमये अस्मा
त्प्रत्ययि प्रत्यये क्रयार्थे यो नादेशो निया स्यते। क्रयार्थ इत्यनेन तदर्थ इति शब्दं व्याचष्टे। क्रयाद्यदं केयार्थं वतुर्था समासः। तस्मिन् क्रयार्थे प्रसारितं क्रया
र्थं गुपयन् स्तु इत्यमित्यर्थः। केयमन्यदिति। केतव्यं शुद्धीतव्यं स्मरि कर्तव्यमित्यर्थः। लोपः। अवर्ण सर्वयोरिति। न वं नु च नो भूगो अद्यो अ सर्वस्येत्यनुवर्तते
। ततो नो भूगो अद्यो अवर्ण सर्वयोरिति वान्व्य। मैवं। ओतो गार्ग्यस्येति तेन्यः परयोर्नित्यं लोपं विधास्यति अतः साधुर्त्वे अवर्ण सर्वयोरिति। शाकला
ग्रहणे विकल्पार्थेन सजा र्थे इत्यभिप्रेत्याह वा लोप इति। सर्वत्र समासनामध्यायानां समाहारः स प्राध्यायी पादेन सह वर्तमाना स पादो सा च सौ स
साध्यायी च स पाद स साध्यायी। वहिरोदे जिन्यारभ्य सर्वत्रासि। इमिं सारस्य अष्टमाध्यायपरि समास्य वधिका। ये तत्र विपाद्योषधी निदेशाः स
ममी निदेशाश्च मे चमी निदेशाश्च तेषु स्थाने योगा तस्मिन्नि ति निर्दिष्टे सर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य त्यादौ कर्त्तव्येनासिद्धा भवन्ति। यतः सर्वत्र
मासोपरिभाषास्त्रय प्रवर्तते। एतां नास्ति कार्यका लो हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र इदं व्यपिति न्यायात्। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति एषा पादो न
या अत्र न प्रवर्तते यतः परे लक्षणं येन सर्वे लक्षणं न सह स्पष्टं ते तस्य त्यसिद्धं। ततश्चा वगो र्यमित्यत्र गुरेः पुंन तेति गुणः परेण हलि चेति दीर्घ
एन वाध्यते। अपवादस्य तु परस्यापि उच्चर्ग सर्वकार्ये वचनं प्रामाण्यात् असिद्धत्वं नातेन दोषे त्यत्र त्वस्यासिद्धत्वात् होद इति दत्तं स्यावत न।

११५॥

अतः पुनर्न संशिरिति। हरे एहीत्यत्र एवो य वायाव इत्यादेशो संशयो कृते यस्य च लोपे वृद्धिरेवातिवृत्तिरुक्तः पुनः संधिः प्राप्तः तस्मिन् यद्वाभ्या
 यत्वे कार्ये प्राप्ते विपादी स्तुलोपः शाकल्यस्येति कार्यमस्ति ह्यमिति कृत्वा यकारेण व्यवहितत्वात् न प्रवर्तते इत्यर्थः। विष्णु एहीत्यादि आहुता इति
 गुणः प्राप्तः स न च वति आहिसिंखानलोपस्या कानि संतीत्यादि। अस्ति लुटि प्रथमपुरुष च वचन द्विवचनयोः परयोः अतो रलोप इत्यकारलो
 पः परस्मिन्ना जादेश इति कृत्वा कानि संतीत्यत्रेकारस्य यणादेशो कार्ये कौस्तुभ्यौ कारस्याच्चादेशो कार्ये तस्य आचः परस्मिन्निति स्था निवत्वं प्रा
 प्तस्य च पदांतविधिं प्रतिन पदांतेत्यादिना निषेधात् यणादेशो वादेशश्च न च वतीति चावः॥ ननु व्याकरणे पदानामेव संस्कारात् द्वितीयादय
 स्यान्निमित्तत्वेनासंनिधानादनादिष्टादयः पूर्वत्वासेन वा तस्मान्निवत्त्वा प्रसंगात् यणादिषामिरेव नास्ति किं पदांते स्था निवत्त्वा निषेधेना उच्यते
 व्याकरणेन वाक्यमपि संस्क्रियते पदमंजयं तु यद्यपि पदमेव संक्रियते न वाक्यं तथापि वाक्य गतेस्त इत्यादौ पदे युस्यादेकावितादेरस्य धिनि
 मित्तत्वे संनिधानमविरुद्धं। आहुताः। अवर्णोदित्यादि इत्यादि। अचीति अतु चतेः तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य गुणादेशः प्राप्तः। आदिति निर्दि
 शात् स्यादित्युत्तरस्येति उत्तरस्य तथा ह्यस्यार्थः पंचम्यर्थ निर्दिष्टो नंतरस्य परस्यैव कार्यं स्यादिति एवं स्थिते एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारादुक्तयोः
 स्थाने एको गुणादेशः स्यादिति चेत् सिद्धत्वात् पूर्वपरयोरिको गुणादेशो सगुणादेशः स्थानंतरतमपरिभाषाया सदृशतमः स्यादित्याह अंतरतम
 इति उपेक्ष इति। इदं मुपगतः। उपेक्षः। उपेक्ष इति स्थिते पूर्वपरयोरकारकारयोः स्थाने गुणसंज्ञा अदे उ प्राप्तास्तत्र अकारस्य अतु हवि सर्जनाया
 नोक्तवृत्तिकत्वात् न इ च यशा नो तात्त्विति इकारस्य तात्त्वत्वात् न तत्र स्थानतश्च नंतरतम्यादेर्देतोः कंततात्त्विति केव तात्त्वत्वात् एकरो भवति। रमे
 या इति रमायाः। ईशोरमेशः पूर्ववदाकारस्य ईकारस्य च स्थाने एकारः। गंगोदकमिति। गंगया उदकं गंगोदकं। अत्राप्यकारस्य केवत्यस्य उकारस्य च
 उपधा नो यानामोष्ठौ इति ओ ह्यस्य स्थाने स्थानतश्च अंतरतम्यादेर्देतोः कंतो षमिति केनो ष्य ओकारः स्यात्। कृष्णं कृष्णं न वल्कार इत्येति।
 कृष्णं कृष्णं न वल्कार इति स्थिते अकारस्य अकारस्य अकारस्य वल्कारस्य च स्थाने आहुता इति गुणादेशो क्रियमाणो सति उच्यते इत्यर्थः॥

३० त.
॥१६॥

उरता ॥ अतस्त्वेन लक्षणोत्तरेण विधीयमानो विधानकाल इवनेन संहार प्रत्याहार पोर परत्वविशिष्टो नेन सत्वेण भाव्यते । एवं सति रश्मि
मम ॥ चकार स्य रश्मिमाने वगुणो नवति अत्र आनरथात् । तथा च रश्मी ग्रहणेन लवार्थाप्यपि सावर्त्येन ग्रहणात् लकारस्य लृप्तिमत्त्वो
निमाने वगुणो नवति अत्र नथा स भाव्यकारः । द्विर्भवति गुणो नवति रेफ शिरा गुण द्वि संज्ञो नवति इति ॥ ननु वक्तुं द्विः तवत्कर इत्यत्रा
रश्माकारयो रश्मयोः स्ताने नवत्त्व एव कथं कलस्त्वानीयत्वेन परः स्यात् । उच्यते यो ह्युच्योः स्ताने विधीयते लक्षणे सावर्त्यतरस्य पदो । य
था देवदत्तस्य देवदत्तायाः पुत्रो देवदत्तपुत्र इति द्वित्वमिति । अचोरहोभ्यामित्यनेन धकारस्य द्वित्वं ज्ञेयं वा ॥ यत्त इति ॥ यत्तः परस्य
मयो हेतु इति ककारस्य द्वित्वं । द्विः । आदित्यादि ॥ अवर्णात्परो य ए चुरचि सवो यो वर्णस्तयोः सर्वपरयोः स्ताने आहुता पवादो द्विरेक
देशः स्यादित्यर्थः एत्येधति । एधित्यादि । आदिति वर्तेते द्विरेकीति च ॥ तत्र एजिति एतेरेव विशेषणं न एधते व्यभिचारात् नानायात् । उचोपिन
असंभवात् । इण गता वित्यस्मिन्ने जादौ धातौ एधत्वा वित्यस्मिन् ऊति च सर्वयोः वर्णो न तत्र अपरो य ए च उच्यतयोः सर्वपरयोः स्ताने तु
द्विरेकादेशः स्यादित्यर्थः ॥ पररूपेत्यादि । एत्येधत्योरेडि पररूपा पवादः ओमा डोश्चेति पररूपस्य नवाधः पुरस्तादपवादः अनंतरा चिधी
नवाधं तेनोत्तमनिति परिभाषया तेनेह न उप आइतः । उपेतः । उच्यो ह्युता पवादः प्रष्टो ह इति । प्रष्टं वहति बहश्चेति तिथिः । ततः प्रष्टो कव
चने । वाह उड्- सत्रसारणाच्चेति सर्वरूपत्वं । ततो द्विः । एकीत्येव । उपडानः पे तः अक्षादिनि । अक्षशब्दस्यो हि एता परतो द्विर्वक्तव्ये तथैव
अक्षो हित्ति । अक्षाणामूहः समूहः स्यो स्यास्तीति मत्वर्थीय इति । कन्ने न्य इति डी पू ॥ ५ स्यादिति स्वशब्दस्य ई । तद्देदीरुशब्दे च प
रतो द्विभ्यात् इति वाच्यमित्यर्थः स्वेरिति । ईर एभीरः नारवे च न्ना स्वस्य इरस्वेरः । ईर शब्दे परतो द्विः ततः स्वेरी विद्यते यस्यासौ स्वे
पी अत इति वनापिति इति । प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया इरेन ग्रहणेन इरिणीया हस्यापि ग्रहणमित्य
निधेत्यस्त्रि लिंगोदाहरणमाह स्वेरिति । स्वेनर्द्धं दिनुं शीलमस्याः सुप्यजाता वितिलिनि । अथवा मत्वर्थीय इति । कन्ने न्य इति

३०॥
॥१६॥

[illegible]

३४
१११॥

ताविति द्वितीयः तत्रापि उपसर्गोद्घातीत्युक्तवर्तते तत्र द्वितीयो योगो बाधक बाधनार्थः तेन पक्षे शाकल्येन नवति वासुपि आदित्यादि
। अत्र शाकल्येन उपसर्गोत्पत्तयुक्तवर्तते तत्र द्वितीयो योगो बाधक बाधनार्थः तेन पक्षे शाकल्येन नवति वासुपि आदित्यादि
पक्षे तत्र द्वितीयो योगो बाधक बाधनार्थः तेन पक्षे शाकल्येन नवति वासुपि आदित्यादि
त्रल्लु अत्र योः सावर्ण्योद्घातः तत्र द्वितीयो योगो बाधक बाधनार्थः तेन पक्षे शाकल्येन नवति वासुपि आदित्यादि
देशोद्घातः तत्र द्वितीयो योगो बाधक बाधनार्थः तेन पक्षे शाकल्येन नवति वासुपि आदित्यादि
यमात्मन इति शो कंधुरिति शकानां जनपदानां अर्थः रूपः कुलं इति कुलान्यटतीति पचाद्यचोच्चरिणी सीमंत इति सीमा
सीमंतः केशवरा अन्यत्र सीमांतः मनीषा पतं जलिरित्यवष्टोदरादित्वादेत्यलोपेयश्चात्सररूपे अथवा आमाडो अतिउन्नतस्तेवको
धिकविधानार्थं तेनैतेषां पररूपं स्यात् एतन्मन एतत्कुलं योः अर्थवति तस्याचकारस्याधिकविना र्थत्वेन्यासकरो चीकयत् उन्नत
त्रैवकारोधिकविधानार्थः तेन शकंधादिष्वपि पररूपं भविष्यतीति मनीषेति मनसईषा हलीषेति हलस्येया लोमलीषेति एवैवत् पतं
लिरिति पतन्जलेः पतति स्मो जलिरित्यर्थः सारंग इमारणं गानियम्य सः एव इति नियोजने नियोगो व्यापारः न नियोगो न नियोगः
स्मिन्नेव शब्दो अनियमेवर्तते यदाचारेण विशिष्टं नियममाह तदा पररूपं भवति यदा तु व्यापारविशिष्टं तदा न किंतु ह्रिः एव स्यादिति
। अतो वेति स्वरूपारब्धानेन तु नियोगः अत्र द्वौ वगळेति नियोगः अन्ये तु नियोगो नियमोऽवधारणमिति यावदिति नियोगं व्याख्याय च
योगमनवधारणं कथयंति तत्र यदैव पूर्वज्वलने शरीरमित्यादयः प्रयोगा उपपन्ना भवति इत्याहुः स्तूलोत्पत्तिः स्तूलश्चासावोत्पत्तिः
विचमिवदो यो यस्य स तथा पक्षे ह्रिरेचीति ह्रिः तवोष्ट इति वाक्यमेव न समासः आमाडो एकः पूर्वपरयोरित्येव ननु किमर्थं नि
हागोडो ग्रहणं यावता शिवश्चा इति हि इत्यत्राकः संसर्गो दीर्घत्वे आहुणो यत्ते शिवे हीति रूपं सहायेवानसिद्धाति यतो धातूपस

अ. ॥
१११॥

नैयोः कार्ये प्रतरे गमिति सर्वमाहुणेन नाच्यतथा च वृद्धिः स्यात्तत्तत् आउनेग्रहणं कार्यं वृद्धिवाच्यं नार्थे सवर्णो दीर्घे बाधनार्थे चानन्तर्ये सर्वगुणे च
ने एकारे वा जाने आउने निवर्तितत्वात् इदं सूत्रं न प्रवर्तते नैष दोषः द्वयोः पृथग्विधिर्योः स्थाने यो भवति स उभयेत्यत्र व्यपदेशा मिति परि
चायया आउ प्रहणे वगृह्यते ब्रह्मोतमिति आउ तं ओतं ब्रह्मणि ओतं ब्रह्मोतं रात्रिर्षिति आउ षतत्रिः अर्षिः राजा वा सा वर्षिः अरात्रि
अब्रह्मोतं गत्वा न एवमाउ अकारस्य च गुणे कृते सवर्णो दीर्घे बाधनार्थे पररूपं अव्यक्ता अव्यक्त्यादि अव्यक्तः अपरिस्फुटो वेद्यः
तस्य योनुकरणशब्दो धुनि सादृश्येन व्यक्तेवर्ण एव तस्य योऽनुशब्दः तस्य सर्वस्य इति शब्दे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप एकादेशः स्या
न इति तात्पर्यार्थः ननु च किमित्यत्र अलोऽप्यपरिभाषानप्रवर्तते उच्यते नानर्थके लोत्यविधिरिति अथ वा उत्तरसूत्रेऽस्येत्येति वचनात्
अतः किमिति नकारो न ग्रहणं किमर्थमित्यर्थः घटदिति दकारांतमेव न दनुकरणं अव्यक्तानुकरणस्य किं जगदिति अतः कि
उतो मा भूतमरुदिति इति विविक्षितं दत्तं जगदिति तस्य अव्यक्तानुकरणस्या इति विविक्षितं नुवर्तते पटस्येति नित्यवी पृथोरिति द्वित्य
तकारस्य पररूपे अकारेण सह इकारस्य गुणः पटस्य दिति नित्यकारयत्वाभावेऽप्यलं जशोत इति जस्तवे अनुकरणशब्दः पटदित्या
दिर्यत्नादिस्त्रिरुच्यते तदा तस्या लृट्स्य पररूपे न स्यात् यदालुसमुदायोनुकरणं तदा स्यादेव सर्वेण पररूपं पटत्पदिति अकः इत्येय
राचीत्यतोऽचीति अनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह सवर्णे चीति दैत्यारिरित्यादिः पृथीतसुरुषः तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णमिति सर्वत्र सवर्णं संज्ञा अ
कः किं अग्रे परत्वात् द्वेर्दितीति गुणे कृते उच्योरेकारयोः सवर्णत्वेऽपि अंगत्वात् अव्यक्तसवर्णो दीर्घो न सवर्णो किं दध्यत्रजित्वा न स्या
त्सावर्ण्यं भावः होतकार इति होतृकार इति स्थिते अकः सवर्णो दीर्घत्वे प्राप्ते कृत्स्न एव नकार एकादेशो जातः पक्षे दीर्घ एव भवति हो
तृकार इति ज्ञेयं होतृकार इति होतृकार इति स्थिते लृट्कार एकादेशः पक्षे इति यदालुकारो न भवति तदा न सवर्णो लृट्कारोऽपि यः
सावर्ण्यो न दीर्घस्य लृट्कारस्याभावात् सवर्णो दीर्घकारे वाकार एव भवति अचिकिमिति इको यणचि त्यनोचीति किमर्थमनुदत्य

ॐ

अ. म.
११८॥

ने इति प्रश्नानि प्रायः। उन्नरमाह उन्मावीशेत इति। इच्छुयशानोताल्लिनिर्देकारशकारयोः तुल्ये स्ताने। विवृतमूषाणां स्वराणां चेति तुल्यः
पयज्ञः। एवं सति यदि अचीति नोच्येत तदा तत्रापि सवर्णदीर्घः स्यादित्यभिप्रायः। ननु चात्र सवर्णसंज्ञे वनास्ति अपवादादिति अत्र ग्रह
णा उच्यति निराकरणवादी अपवादे पठति॥ अत्र लौ। तुल्यस्येति तुल्यस्तान् प्रयत्नावपीत्यर्थः। अनेनावादेन अलोः सावर्ण्यनिषेधा
त् अचीत्यनुवर्तिविनापि कुमारीशेत इत्यत्र सर्वर्णदीर्घानस्यादिति जावः। सिद्धांती परिहरति। इति सावर्ण्येति नाश्रुताविति सावर्ण्यनि
षेधो दीर्घशकारयोर्न भवति अये जावः। नाश्रुतावित्यत्र अजिति प्रत्याहारस्य निविष्टा एवाकारादयो गृह्यते न तु सवर्ण अपि अणुसि
वर्णस्य चाप्रत्यय इत्यस्य शास्त्रस्य सवर्णसंज्ञाविधाकरास्त्रं प्रत्ययसिद्धेः। यतस्तस्य सवर्णसंज्ञा अग्रे तस्या अंगरुता या असिद्धौ अंगिने
पि ग्रहणकशास्त्रस्य सिद्धिः। तस्या अत्राश्रुताविति ग्रहणकशास्त्रातिवृत्तेः तत्र प्रत्याहारस्य संनिविष्टा एव अकारादयो गृह्यते नदी
र्घशकारयोरयं सावर्ण्यनिषेधो न। दीर्घस्य प्रत्याहारस्य संनिवेशात्ता वा त इति। एउः। अयवादेशयोरपवादायं। हरे इति। इस्वस्य गुण इति गु
णः॥ अवेति। अवरस्यो लोट मध्यमपुरुषस्यैकवचनं। एउ इति किं दध्यत्र। पदोतादिति किं। चयनं। उवर्णं। अति किं। वायो इति वायविति।
तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विज्ञावेति प्रतिषेधविकल्पयोः संज्ञा। तथा चरुत्रं। नवेति विज्ञावा। नेति निषेधो वेति विकल्पः तयोः प्रतिषे
धविकल्पायोः विज्ञावेति संज्ञा स्यात् विज्ञावेति शब्देऽपि संज्ञा तस्यार्थो विकल्पोऽपि संज्ञा तश्च विकल्पार्थेषु वान्यतरस्यां। आचार्यग्रहणं इत्ये
ते अपि प्रतिषेधविकल्पोऽपतिष्ठेते इति सिद्धां विज्ञावाप्रदेशेषु निषेधविकल्पावुपतिष्ठेते। तत्र निषेधनसमीक्षते विषये विकल्पः प्रवर्तते। उ
च्यत्र विज्ञावाप्रयोजनमस्याः संज्ञायाः यथा विज्ञावाश्वेः शुशावा शिष्या य शुशुवतुः शिशिवयितुः शिष्ववतुः। एलिआभाते अतुसि
प्राप्ते संप्रसारणे इति विज्ञावा संध्यभावाः अवड्। अचीत्येतदुक्तं ह्युतिन्यायेना उवर्तत एवेत्यभिप्रेत्याह अचीति। अयुहा
त्रोयमादेशो निपात्य विज्ञावाप्रकृतिः। त्यते। सति पातनस्वरोऽबुद्धौ प्रकृतिस्वरविधौ भवति। यावोग्रमस्य गवाग्रमिति। अन्यस्मिंस्तु समा

अ. म.
११८॥

प्रसमाभानो दातृत्वेन बाध्यते स्फोटयनगृहणं सजायं विनायेत्यनुवर्तते एव। इंद्रे च इंद्रेण हस्ते चिपरतो गोर्नित्यमवदृश्यात्। गवे इति। गवामि
डोयजवरुः। सर्वेषां विकल्पे सिद्धे अरं न सामर्थ्यो देवास्मिन् विधौ नित्ये सति पुनर्नित्यगृहणं सुतप्रगृह्या अवीत्युत्तरार्थं। चकारादिति। अनुक्त
समुच्चयार्थादित्यभिप्रायः। अचोत्यादिति। संज्ञिविज्ञानामचो मध्ये योत्योच्युतदादिको यः शब्दः स हि संज्ञइत्यभिप्रायः। दूरता दूरत्वे च यप्यनव
स्थितं तथापि दूतगृहणं सामर्थ्याद्भूनापेक्षमिहाश्रीयते। यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तदूरे। दूतगृहणं व
संबोधनमात्रेण लक्षणां दृष्टं व्योतेन यत्राह्वानं नास्ति तत्रापि सुतः स्यात्। अस्याश्च सुतेरेकश्रुतिदूरासंबुद्धावित्यनयेकश्रुत्या समावेश इत्यने
दूरात्किं॥ आगच्छो ब्राह्मणदेवदत्त एतच्छ्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातं प्रायत्वात् स्पष्टत्वात् यत्कानि सुतविधायकानि षड्विंशतिस्तत्राणि व्याख्या
यते॥ वाक्यस्य टेः सुत उदात्तः। इतः परमापादसमाप्तेः वाक्यस्य टेः सुत उदात्त इति सर्वमधिष्ठितं वेदितव्यं। वाक्यसंज्ञाया रितापिकी महाभाष्ये उ
क्ता। तेषां हि। आख्याते सा व्ययकारकविशेषणं वाक्यं। आख्यातं सा व्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं संज्ञं भवति इति वक्तव्यं। सा व्यय उच्चैः पठ
ति। नीचैः पठति। सकारकं ओदनं पठति। सकारकविशेषणं मृदुर्विशदमोदनं पचति। स क्रियाविशेषणं चैर्विवक्तव्यं सुदुपचति दुष्टपठति।
अपरः आह आख्यातं सविशेषणमित्येव सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि। एकतिङ् एकतिङ् वाक्यं न वतीति वक्तव्यं। ब्रूहि ब्रूहि इति स संबोध
नस्य सति डं तस्यापि सविशेषणत्वं स्यादिति वाक्यपदीये उक्तं। संबोधनपदनं यच्च तक्रियाया विशेषणमिति। तथा यथाऽनेकमपि स्कांते।
तिङ् तस्य विशेषकं तथा तिङ् तमथाहुस्तिङ् तस्य विशेषकं एधा तिङ् तमथा — मिति। तच्चोदाहरिष्यामः। वाक्यगृहणमनं त्यस्य पदस्य निह
त्यर्थं। टिग्रहणं व्यंजनां तस्यापि टेः सुत उदात्तो यथा स्यातिदिति। अग्निचितप्रत्यभिवादेशूदे। अग्निवादयित्रे आशीर्वादः प्रत्यभिवादः यत्र
इविशेषयोऽप्यदाक्यं प्रवर्तते तस्य टेः सुत उदात्तः स्यात्। अग्निवादये देवदत्तो हं भोः। आयुष्यानेधि देवदत्ता अग्निवादनवाक्ये संकीर्त्तिनेना
मगोत्रं कायत्र प्रत्यभिवादाने प्रयुज्यते तत्रायं सुत इत्यनेन इहना देवदत्त उदात्तस्य सि। आयुष्यानेधि। अमृदे किं। अमृदो अग्निवादये हं भोः॥

प्र.स.
॥१२॥

आयुष्मानेधिरेन्द्रस्त्रियामपिनिषेधः। अग्निवादेयेगार्ग्यहंजोः। आयुष्मतीभवगार्गिन्तोः। राजन्यविशोवा। राजन्येइंद्रवर्माहंजोः। आयुष्मानेधि
इंद्रवर्मात्। विशा। इंद्रपाल्महंजोः। आयुष्मानेधिइंद्रयास्त्री३नपक्षेन। हेहेप्रयोगेहेहयोः। इराहतेहेहयोरेवस्तुतः। पुनर्हेहग्रहणेअनेस्य
योःपियथास्यात्। हेदेवदत्तादेवदत्ताहो३हे३देवदत्तादेवदत्ताहो३गुरोः। किं। वकारात्परस्यमाहृतः। अहृतःकिं। कृत्तमीधुजो३कृत्तमि
त्रा। एकेकग्रहणेपर्यायार्थी। प्राचापिति विकल्पार्थी। आयुष्मानेधियज्ञदत्तनेनयदुच्यतेसर्वएवस्तुतः। साहसमनिकृताविनाषादक्तव्य
इतिनदुपपद्यते। ओमन्त्यादाने। आरंभेर्हुकारः। स्तुतः। स्यात्। ॐ३अग्निमीलेपुरोहितं। अग्न्यादानेकिंतुमित्येकाक्षरमुद्गीयपुपासीतायेय
ज्ञकर्मणि। येजत्यस्यस्तुतः। स्यात्। यज्ञेऽध्ययने। ये३यज्ञामहे। यज्ञकर्मणि। किं। स्वाध्यायेमाहृतः। येयज्ञामहइत्यत्रौवायास्तुतइत्यनेइहनन
वतियेदेवांसोदिव्येकादशस्तेति। प्रणवदेः। यज्ञकर्मणि। वाक्यस्यदेः। स्तुतेस्तुतः। प्रणवआदेशः। स्यात्। प्रणवोनामयादस्यवाहंस्पवां
त्यमक्षरमुपसंहृत्यतदाक्षरं। शेषस्यस्तुतेविमात्रेमांकारंवाविदधातिसिद्ध्याचक्षते। प्रातिशारक्यविदः। अपारेतांसिजिन्वतो३वेरित्यलु
वर्तमानेषुनष्टिग्रहणमांकारादेशपक्षेसर्वादेशार्थी। ओकारादेशपक्षेत्वेनेकालत्वादेवसर्वादेशः। स्यात्। याज्यांतः। यज्ञकां देयेमेवाः। पयुते
नेयाज्याः। तेषामंतोयष्टिः। संस्तुवतेयज्ञकर्मणि। स्तोमैर्विधिमाग्रया३अंतग्रहणेवाक्यसमुदायरूपाणांयाज्याख्यानामृचांयावन्तिवाक्या
नितेषांसर्वेषांतेः। स्तुतोमाहृतः। किंतुसर्वात्यस्येवेत्येवमर्थः। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषडौषडावहानामादेः। एवामादः। स्तुतोयज्ञकर्मणि। अग्नयेअ
नुब्रूहिअग्नेयेमोमयानप्रेष्या। अस्तुश्रौषट्। सोमस्याग्नेवीहोवौ३षट्। अग्निमा३वह। अग्नीषेणेपरस्यचअग्नीधकालिजः। प्रेषणं
अग्नीषेणेहरबर्हिस्तृणीहिइहतु३हर३उहर३अग्निहर३अग्निहाराहंसःतः। स्तुतव्यत्ययः। यज्ञकर्मणीतिनिवृत्ते। विष्णवे। एप्र
तिवचनेहेः। एप्रप्रतिवचनेहीत्यस्यस्तुतोवा। अकार्षः। कटेदेवदत्ताअकार्षहो३अकार्षहि। एप्रप्रतिवचनेकिंकटकरिष्यसिहिहो३रिति किं

प्र.स.
॥१२॥

[illegible]

३-स-
॥२०॥

चार जंगादिष्वर्थेषु साकोऽस्वरितेति ड-ते सवसेसियायोऽस्वरयेन याती उजपाध्यायेपदातिंगमयति ॥ अशिविपुत्रासुत्रसुत्रस्याउरिधने
चापेयवानुत्तुनीहीउसकेऽपिवा आकोऽंकिं अमीदयीनविहर अनेत्यस्यापिप्रश्नारव्यानयोः ॥ एतयोरेत्यस्यानेत्यस्यापिदेः स्वरि
तः सुतस्यात् ॥ आगमा उर्वा उग्रामा उत्र अग्निजते अत्रपक्षे अउदात्तोपुदाहृतः प्रश्नांतामि सजितयो रित्यत्र ॥ सुतावेचइदुतो दुराद
तादौ सुतोविहितः तत्रैव सुत प्रसंगे लदवयवाविदुतो सुतो स्तोवर्हेते इत्यर्थः ॥ एतिकायनः ॥ औपगवः यदा समः प्रवि-भागः अवर्णस्यमा
त्राउरर्णोवर्णयोर्मात्रेति तदेदुतोर्हि मात्रतायां कृताया मवर्णमात्रया सह त्रिमात्रौ एवौ स्तः ॥ ऋष्यकारमते इदुतोस्त्रिमात्रताया मवर्णमा
त्रया सह चतुर्मात्रौ स्तः ॥ यदा तु अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्धमात्रा उवर्णोवर्णयोस्तदा अर्द्धादुत्तरीयमात्रावेवौ क्रियेते एवोपग्रहस्या
दुराह ते सर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतो ॥ एवोपग्रहस्य दुराह ते सर्वा शस्यादादेशः स्यात्सच सुतः उत्तरस्य इदुतोत्तावुदात्तो प्रश्नातानि
सजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादया ज्योतेष्विति परिगणने कार्ये आगमा उर्वा उग्रामा उत्र अग्निजता उपदा उत्र एवमग्नि सजितविचा
र्यमाणप्रत्यभिवादया ज्योतेष्विति परिगणने कार्ये ॥ आगमा उर्वा उग्रामा उत्र अग्निजता उपदा उत्र एवमग्नि सजितविचार्यमाणप्र
त्यभिवादया ज्योतेष्विति परिगणने कार्ये आगमा उर्वा उग्रामा उत्र अग्निजता उपदा उत्र एवमग्नि सजितादौ पदांतइति वाच्यं ते
नेह न अदं करोषिगौ इति ॥ अप्रग्रहस्येति किं ॥ शोऽनेखदे इति ॥ तयोप्रावचिसंहितायां ॥ तयो रिदुतो र्यवौ वा स्यातां अविपरे संहितायां
विषये ॥ अग्रा उयाशा पटा उवाशा इदुतो रसिद्धत्वाच्च एनस्यात् ॥ संहितायामिति अष्टमाध्यायपर्यंतमधिकारः ॥ सुतप्रगदा अदिविपादा
विहितोपि सुत एतं वक्तुं तिभावं प्रत्यसिद्धौ न ॥ तथा दाश्रयत्यात् ॥ अचीत्यनुवर्तमानेषु नरचग्रहणसंधेर्विभिन्नयो-वनत्परिग्रहार्थेने
हना ॥ जालु उअस्य रुद्रति जाल्वस्य रुद्रति ॥ अत्र जालुशब्दात्परो यउकारः स प्रगृह्यः ॥ तत्र उकारयो सवर्णदीर्घं क्रियमाणे अस्वेत्यकारस्या
निमित्तत्वात् तस्मिन् परतउकारस्य प्रकृतिभावो न तेन सवर्णदीर्घस्यादेव ॥ नित्यग्रहणमनुवर्तते सुतप्रगदाणो नित्यमेव प्रकृतिभा

॥२०॥

वायव्यास्याता इको सवर्णे इत्येव तत्का कलं मा भूता ते न हरी एतौ इत्यत्र पक्षे द्वे स्थौनः ॥ कृष्णः पक्षे हीति द्विरे चिति प्राप्ता द्विर्न च वति ॥ ईदू देत ॥
 अत्र पक्षत्रयं संजायते ईदादयो यदि वचनमित्येकः ॥ येन विधिस्तदंतस्येति तदंतं ग्रहे ईदाद्यंतं यत्तद्विवचनमिति द्वितीयः ॥ सर्ववृत्तं तदंतं ग्रहे प्र
 त्ययग्रहणे यस्मात्तदो देस्तदंतस्य ग्रहणमिव द्विवचनं तदंतं ग्रहे ईदाद्यंतं यत्तद्विवचनमिति तृतीयः ॥ तत्र प्रथमे पक्षे ते इत्यत्र प्रगृह्यत्वेन स्यात्
 इति दोषः ॥ न ह्यत्र द्विवचनमेकारः किंतु तदंतं ॥ द्वितीये तु पक्षे हरी एतौ इत्यादौ न स्यात् ॥ न ह्यत्र ईदाद्यंतं द्विवचनमपि तु त एव ॥ तृतीये तु पक्षे
 जुमार्यो रणं गारं जुमार्य गारमित्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात् ॥ न वति हो तत ई कारांतं प्रत्यय लो लक्षणे न द्विवचनं ते च तत्र द्वितीये पक्षे दोषः ॥ आद्यो
 न वदेकस्मिन्निति अंतकद्रा वात् परिहर्तुं शक्यः ॥ तृतीये पक्षे दोषोऽपि ईदू तौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थं ग्रहणात् प्रगृह्य करणे प्रत्यय लो लक्षणेनेति वि
 जापितमिति प्रत्यय लो लक्षणेन द्विवचनं न त्वा जा वात् परिहर्तुं शक्यः ॥ तत्राति विशदत्वात् तृतीये पक्षे माश्रित्याह ॥ ईदू देतं द्विवचनं नमिति ॥
 तपरकरणेन तावत् द्रव्यस्तु तद्विषयः ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव न निवृत्तेः ॥ अथ दूराद्देते चेत्यादिस्तु तद्विषयमिति चेत् ॥ इदृत्वा तस्य
 स्तुतस्या परत्वाच्चेष्टः सः तथा महा जाव्ये प्रतिपादितं ॥ तस्मादसंदेहार्थं तपरत्वं हरी इत्यादीनि प्रथमा द्विवचनं नानि ॥ आद्यो र्यो रणं देशे प्रा
 से प्रगृह्यत्वात् प्रकृति जावः ॥ अंत्यस्य एडः पदो नादतीति पूर्व रूपे प्राप्ते ॥ ईदू देत्किं ॥ रमा वचनं ॥ द्विवचने किं जुमार्य वेति ॥ वयसि प्रथम इति जु
 मारशब्दात् ॥ वयसा मणी वेति ॥ मणी शब्दस्य प्रथमा द्विवचनं तस्य इव शब्दे परतः सवर्णं दीर्घः ॥ रोदसी चेति द्यावा पृथिव्या विवेत्यर्थः ॥ दंपती
 चेति जाया च पतिश्च दंपती जाया या जं जावदे जावौ वा निपात्यौ ॥ अदसः ॥ अदसः संबन्धीयो मकारस्तस्मात्परो ईदू देतः प्रगृह्य संज्ञाः स्युः
 अमी ईशा इति ॥ अदः शब्दात् परस्यादजसः शी जावः त्यदाद्यत्वं ॥ पररूपत्वं ॥ आहुणः एतदिति ईकारः ॥ दस्य च मः ॥ प्रगृह्यत्वात् सवर्णं दी
 र्घं जावः ॥ ऊकारस्यो दाहरणं ॥ अमू आसाते ॥ एकारस्यो दाहरणं न संभवति ॥ ननु च अमी ईशा इत्यादौ सवर्णं दीर्घं दिक् संधिं प्रति पूर्वत्रा
 सिद्धन्यायेन ईत्त्वो यो रसिद्धत्वात् सवर्णं दीर्घं विनम्यात् ॥ न किं प्रयोक्तुं प्रगृह्य संज्ञया प्रकृति जावार्थं यत्किंच ईत्त्वो ल्यो रसिद्धत्वा
 त् अयं आ वृक्केण पूर्व रूपाणि प्राप्नुवंति ॥ नैते दोषाः स्युः ॥ अदस ईत्त्वो ल्ये स्वरं वहिष्य द लो लक्षणे सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्य संज्ञायां वेति वचनं

प्र.स.
॥२१॥

दीलोत्तयोः सिद्धत्वात्। अस्य वचनस्यायमर्थः। वहिः पदलक्षणो द्वितीयपद अवस्थितेति चेत्तदस्यैव त्वेति सिद्धे वाच्येति। एवं च
स्थिते त्वचि असिद्धे एव तथा च यदयेव क्यति ग्रंथं कोसे मुक्तावस्था सिद्धत्वात् संधिरिति तदुक्तं न भवति एकपदत्वात्। नित्यात् एकात्रनाड्।
एकात्रितियदियदि एकोचयस्येति बहुव्रीहिः स्यात् प्रशब्दस्यापि प्रगृह्यत्वं स्यात्। ततश्च प्रोयाभ्यां इति निदेशो नोपपद्यते तस्मादेकश्चा
त्तावच्चेति कर्मधारयो यमिति मत्वाह। एकोच निपात इति। अत्र नत इति। चादिषु अ३ उक्त्वा एरे ओ औ इति पठ्यते तस्मान्निपातत्वं।
निपातः किं। चकारात् अनाड् किमिति डि। दडितो गकारोर्विजागप्रदर्शनार्थे प्रश्नः। ईषदर्थ इत्यादि। ईषदृष्टस्यार्थ ईषदर्थः तस्मिन् वि
यया योगः क्रिया योगः तस्मिन् न्योदासीमा अत्र विधिरभिव्याप्तिः मर्यादा च अत्र विधिश्च मर्यादा विधि। तस्मिन् मर्यादा विधौ। सर्वे
पिहं द्वौ विधावयैकवद्भवतीति एकवद्भावेन पुंसकत्वं सनपुंसकमिति सप्तम्येकवच्चेनैडो मरत इकोचीति नुमागमो न भवति। अनित्यमागमशा
सनमित्यनित्यत्वात् तस्य तस्मादच्चेदोरित्योकारो तादेशश्चाकारः एतेषु चतुर्षु विषयेषु वर्तमान आकारो यास्त्वेडि। तं ड्कारे तं विद्यात्
जानीयात्। वाक्यस्मरणयोः वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते अथवा वाक्यावयवः स्मरणं स्मृतिः। तत्र वाक्ये स्मरणे च वर्तमानो य आकारः
सोऽडित् अडित्। डिदडितो गकारो रुहदाहरणानिष्ठो केनादौ त्रैमैरिति। हे हरे त्वं अखिलैः आत्मैः आर्द्रैः तत्तमात्तु तमाः तै
र्न ईदृश्येन दृश्यै किं मर्यादी कृत्य आ अमृतान् अमृतं मोक्षं मर्यादी कृत्य यावन्मोक्षो भवति तावन्नेदृश्य स इत्यर्थः। कमजिज्याप्य आर्द्रं त
इदमजिज्याप्य इंद्रेणापि चर्द्रैः तमेन त्वनेदृश्य स इत्यजिज्याप्य डि। दिशि कस्यानाडिति प्रगृह्यत्वं प्रतिषेधानुत्तैर्मैरित्यादिषु आकारस्य
साधिर्येव ईषदाद्यर्थत्वेन डि। त्यात्। आ एवं सर्ववेदार्थः। अयं पूर्ववाक्यार्थ एव सर्ववेदार्थ इत्यर्थः। सर्वप्रक्रमेन वाक्यार्थप्रदर्शनपरो य
माकारोऽतो डि। ताततः संधिर्न भवति अथवा निरर्थको यं वाक्यालंकारमात्रे प्रयुक्तः। आ एवं सद्भवः सतां वाक्वाक्ये एवमेव एतादृश
गर्थमेव सद्भवः स्पर्धत इत्यर्थः। अत्र आकारः स्मरणे वर्तते। तोन संधि औत्। अनदो ओदः सम भवन् अदो भवन् इति औत्तस्य निपातत्वेपि ल
क्षण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति प्रगृह्यत्वं। लाक्षि लिकत्वादोकारस्य। अगौर्गोः समपदानगो भवदित्यत्र तुगौ लमुन्या

उ जी.
॥२१॥

योर्मुख्यकार्यसंप्रत्ययइतिनञवतिप्रगृह्यसंज्ञा। एतच्चसविषदंपदमंजरीदेर्ज्ञेयं। संबुद्धावित्यादि। संबुद्धावितिनिमित्तसप्तमीइतावितिप
रसप्तमीसंबुद्धिनिमित्तोपआकारःतदंतःशब्दोपपत्तारत्संबुद्धौआहंतःसअवेदिकेइतिशब्दोपरतोवाप्रगृह्यसंज्ञःस्यात्इत्यर्थः।
विशोदतीतिइस्वस्यगुणइतिसंबुद्धौओकारःउकारस्यगुणःपक्षेऽवादेशःलोपःशाकल्यस्येतिवावलोपःसंबुद्धावितिकिं। गविरय
माह॥ अत्रानुकार्योत्तरणयोर्नदस्याविवक्षित्वात्अर्थवत्तात्वात्विभक्तिर्नोत्पद्यते। अतइदंप्रत्युदाहरण॥ अनुकरणस्यहि
स्यसाधुत्वमिष्यते। उ० जःवितीति॥ प्रगृह्याभावेइकोयलन्वीतियणदेशः॥ उं। अयमिति। दीर्घोऽनुनासिकःप्रगृह्यसंज्ञकश्चउंइस
यमुजआदेशोपिवास्यादित्यर्थः। उंइति। पक्षेसर्वोदाहृतंरूपद्वयं। एवंत्रीलिरूपाणिभवतिइतियोगविभागस्यफलं। उजःविइत्येक
लोकोहिसतिउंइतिउइ-तिरूपद्वयमेवस्यात्। मयः। ननुमयगतावितिधातुरस्तिमयितियकारेणप्रत्याहारोप्यस्तिनल्हस्येहगृह
णमित्याशंक्याहमयःपरादिति। समानाधिकरणेपतेचम्यो। अयमर्थःपरं करोतीतिपरयनिलिच। परयनीतिपरःपचाद्यन्तिलोपः
निधेःउजस्वस्यात्परं करोनियोमयूनस्मात्परस्यउजोवोवास्यात्इतिवक्ष्यमयउजस्वस्यात्परं करोतिपःप्रत्याहारस्तस्माद्विअव
धानेनपपरउंउपयत्नेनमयधातोःतस्मादवधानेनपरस्यउजःप्रयोगासंभवात्। अथवामयःप्रत्याहारोऽकाशान्परोःतति
गच्छतीतिअतःअतस्तात्त्यगमनेकिंपरस्योसौअच्चपरात्पराच्चासौउजस्वस्यपरादुजःमयःपरस्यउजइत्यर्थः। अथवामयःपरादि
तिपदाधिकारात्पदस्यपरोवयवोयोमयतस्मात्परस्यउजःमयंतात्पदादुत्तरस्यउजःइत्युक्तंभवति। एनञ्चयेनविधिस्तदंतस्येतिपरा
जाषयात्तुच्यतेकिंमुक्तमिति। प्रगृह्यत्वादुजःप्रकृतिभावेप्राप्तेवकारोऽनेनविधीयतेतस्यचवकारस्यासिद्धत्वात्तद्वलीत्यनुवर्त्यमो
नुस्वारइतिविधीयमानोनुस्वारःकिमुक्तमित्यादौनञवति। किमुक्तमितिपक्षेप्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः। इकःहर्यर्थमिति। हरयइदं
अर्थननित्यसमासःसर्वलिंगतावेतिसमासः। नित्यसमासोदाहरणप्रदर्शनेननसमासइतिनिरूपसमासएवप्रतिषेधइतिहेय। इकःकिं

प्र.सू.
॥२२॥

उपेन्द्रः सवर्णोक्तः श्रीशः । इति । ऋकारे परतः शाकत्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृतिभावः स्यात् । इत्युच्यते । होतृकार इति पक्षे अस्याकः
सवर्ण इति सूत्रे उक्तं मुदा हरणद्वयं भवति । स्पष्टत्वात् सत्त्वं च यं व्याख्यायते । असुतं बहुपठितं । उपठितं नामार्थ इति करणस्य स्मिन्परे
सुतोऽसुतवत् स्यात् । सुतकार्यं न करोति सुतो का इति सुतो केति । ईचा इवर्मस्य । ईचा सुतः स्यात् । अचि । चाकवर्मणस्य मतेन ॥
अशुही इति सुतो केति । त्यब्रवीत् । अशुहीत्यब्रवीत् । आचार्यग्रहणमुपस्थितनिर्दिष्टार्थमनुपस्थितप्राप्त्यर्थं इत्युच्यते । किमर्थं ।
इकारादन्यत्रापि व्यते । अशार्थं इयं वशेयं ॥ अतो प्रगृह्यस्यानुनासिकः । अतो तस्या प्रगृह्यस्यावसानेवर्तमानस्यानुनासिको वा स्यात् । दधि
मधु दधिमधु । अप्रगृह्यस्य किं अग्नी ॥ ॥ श्रीरामाचार्यस्तु नृहैरिहरज्जानेकाग्रधीः श्रीनृसिंहाचार्यो यं मालिको वाप्यजनयदनुलेखितं
लाचार्यमार्थं तस्या श्रीपालिनीयाद्यनुगुणसंगुणे प्रक्रियाकोमुदीयव्याख्यानेऽस्मिन्प्रादे निरममदनुलोचसंधिशोधो नवद्वयः ॥ ॥ अथ
हलसंधिरुच्यते ॥ ॥ स्तोः सकारतवर्गयोरित्यादि ॥ अत्र सैच सकारतवर्गौ द्वौ कार्यौ । निमित्ते अपि द्वे एव शकारचवर्गौ । एवं च सा स्यात् सं-
ख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यदयं शास्त्रस्य तवर्गस्य शुक्लान्नावंशान्नितत्तापयति निमित्तं निमित्तेनोक्ताः शुक्ला अनयोः संख्या
तानुदेशो न भवतीति । आदेशादिशिक्त्वाभावंशान्नितत्तापयति नोक्तस्तोः शकारवकारयोः संख्यातानुदेशः इत्यत एव तत्तद्व्याख्यमर्थः सकार
रस्य शकारेण च वर्गेण वर्गेण च योगे शकारो भवति तवर्गस्यापि शकारेण च वर्गेण च योगे च वर्गो भवतीति । इममेवार्थं चेतसि कृतो दाहरति
रामः शोते । रामश्चिनोतीति । तवर्गस्यापि च वर्गो भवत्यथा संख्येनैव भवतीति प्रदर्शनायो दाहरति सञ्चितं । शा डिः अयेति । पूर्ववत् तस्य चः उ-
त्तरश्च न स्यात् । लाघवाच्चैव वितिसप्तमीनिर्देशो कार्ये शुनेति तृतीया निर्देशः सर्वेषां पियोगे यथा स्यात् । यजनः यजः । याचनायाच्चा । पुनस्तु-
अत्रापि निमित्तं निमित्तिनोः संख्यातानुदेशाभावस्यतोः चीति प्रतिषेधो द्वापकः । अत्रापि अयमर्थः सकारस्य वकारेण च वर्गेण च योगे च
वकारो भवति । तवर्गस्य चकारेण च वर्गेण च योगे च वर्गो भवति । रामषष्ठः । रामष्टीकते । दीकृतायां उच्यते सस्यषः । तद्दीकृते इत्यत्र तस्य र-

श्री॥
॥२२॥

चकिं दौ कस इति दौ दृग्यां। चकिं न इति न स्यात्। न पदो नात्। षट्सं त इति अत्र उः सिधुडितिय दधुर्नास्ति तदेमुदाहरणी पदो नात्।
 इह ते इहे। दोः किं सविषुतमं। इह स्याता दौ तद्वित इति बोधोः सविषुतमं। अनामित्यादि। अत्र सूत्रेऽनावित्युत्पद्यते किं तर्हि ताम्नवति न गरी
 रण निवेधनेति वाच्यं इत्यभिप्रायः। ना मिति आगतत्वं इह स्य षष्ठी बहुवचनस्य निर्देशः। षण्मात्रेति षट्चतुर्थ्येति नुद जलोद नशां
 त इति षस्य उः। यरो नुनासिकेऽनुनासिको वेति इह स्यात्। षण्मात्रेति रिति षडधिकानचतिः। शाकपार्थिवोदित्वा हुतर पदो यो पीसमासः
 । तोः षीति सप्तमी निर्देशात् पूर्व नूते सन्निपाते स्यादेवो यो वेति। सन्निपाते असन्नुवीत्यस्य शत्रं तस्य रूपं श्रसोर लोपे नुवि संयोगो न
 लोपे च नूते। शादिति। शात्परस्य तवर्गस्य चतुर्थ्यं न स्यादित्यर्थः। विश्रः प्रश्नः इति चिह्नगतौ। प्रकृती प्रायो यजया चेति न उः प्रोः अदि
 ति श्रः सलः॥ ननु च स्कोः संयोगाच्चो योरंते चेत्यतः अंत इत्यनुवर्तन एव किमर्थं पुनरंत इत्येत्येतो न ह्येत्यहं दलोऽल्लोत्यतो नुव
 र्तमाने न अलोत्यनेन संबद्धं। अतोऽल्लोत्यस्य निवृत्त्यर्थं पुनरंतग्रहणं कृते। तेन वस्तु वेस्तु इत्यादौ प्रयुज्यते न वागीश इति। वाचाम
 शावागीशः। अत्रोतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदो तत्वात् स्तान्तेतरतम इति स्तान् प्रयत्नत आंतरतस्या त्वाकारोत्तरी। चिदूप इति। चित्वा
 नं रूपमस्य अत्रापि तथा। परः। अनुनासिका उः अलानमाः। पदो तस्य किं यत्नः। मयटीति। एतच्च व्यवस्थितविभाषा विज्ञानात् सिद्धं। चिन्म
 य इति। मयट्। तदुपे इति केचित्। पालिनीमते तु मयट् तयोरिति मयट्। तोर्लु। तल्लु य इति। तत्तल्लु य इति स्थिते विद्वानलिखतीति स्थिते न
 कारस्य परसवर्णलुकारे प्राप्ते विशेषमाह। सानुनासिकेति। यतो द्विप्रकाशय च लोक्तेन कारणेन नकारस्य सानुनासिकस्य ले सवर्णका
 र्ये स्तान्तेतरतमपरिभाषया सानुनासिक एव लुकारः स्यादित्यभिप्रायः। उदस्तास्तेनोरिति। शागति निवृत्तौ। स्तं नु रोधने। आदेः अलो
 त्यस्येत्यस्या पदादौ यं। इह शास्त्रेन क्वचित्परस्येत्पुच्चार्यकार्यं विधीयत इति एतन्निर्विषयमित्याशंक्याह पंचमी निर्देशोनेति। तस्मादित्युत्तर
 स्यतिपरिभाषयेत्यभिप्रायः। उल्लानमिति लुद उदः परस्य सकारस्य पूर्व सवर्णस्तकारः। केचिदद्योषस्य महा प्राणस्य तादृश एव रवी

प्र.स.
॥२३॥

सवर्णस्वरकारः तस्य स्वरिचेति चेत् तत्कारे कियमात्रेऽसिद्धत्वात् तन्मतेषु कारद्वयप्रवणं। सर्वस्य च त्वं तत्कारस्तस्याः। न चिचेति द्वित्वं सरोप
रिसवर्ण इति लोपः। उच्चैर्जनमिति स्तंभेर्लुट्। सर्ववच्चाधने। स्वास्तेभ्योऽन्ति उचवातः। उदः परस्य स्तंभेदेवोभेवाच्चेत् सर्वसवर्णो वाच्यः। उत्कंद
नं नामयोगः। अयः। वाग्धरिचि। ननु च त्रसर्वस्य सवर्णत्वेन कवर्गेषु पंचसु प्राप्तेषु कथं चकार एव जात इत्याशं काया माह। घोषवत्त्वादि
ति। हस्ययः पूर्वस्य सवर्णो भवति सवर्गचतुर्थ एव भवति। कृतः घोषवत्त्वादिगुणतः घोषवत्त्वं महाप्राणत्वेनादवत्त्वं सौम्यत्वं चेति चतुर्गु
णत्वेनांतरतम्यात् इत्यर्थः। नत्र घोषत्रत्वाद्यश्च यो गुणः तस्यास्य प्रयत्ने सवर्णमित्यस्मिन् सूत्रे कथिताः जातव्याः सोऽप्यत्वं तु शेषसहा
नां वर्गद्वितीयतुर्था नोच्यते। नत्र शिवइत्यादि तदोवावसान इति च त्वं कृते पश्चात् शिवइत्यनेन संबन्धेन श्रुत्वा लो जशो न इति। ततश्च त
दशिव इति स्थिते र्वरिचेति अनेन च त्वं आंतरतम्यात् तत्कारे कृते स्तो श्रुतेति च कारे तत् शिवइति स्थितेशः छोटीति अनेन पक्षे शस्यत्वे कृते
तत्तुल्य इति स्यात् कृत्वा जावे च तच्च शिव इति॥ कृत्वं ममीति। शछोटीत्यत्र शः छोमीति वक्तव्यमित्यर्थः। अमीत्युक्ते यमिध्याति तद्दर्शयति
तच्छोकेनेति। अत्र लस्याभावादप्राप्ते कृत्वं प्रक्रिया सर्ववत्त्वा वाक्ये तत्तीति। अत्र शकारात्परो यश्चकारः सोमन् भवति इति न कृत्वं। मोनु
स्वारः अपदान्ते तु गम्यत इति। अयं भावः पदस्येत्यनुवर्तते तेन पदान् तस्यैव मस्यानुस्वारः स्यात् अपदान् तस्य तु न स्यात् तेन गम्यत इति सि
ध्यतीति। हलिकिं किमत्रानश्वा यशांसीति। जः शशिष्ठ। नपुंसकस्य झलच्च इति तुम्। सां तमहत इति दीर्घः स्यात्तुस्वारः। आर्कस्य त इति
कमेर्लुट्। आड उद्गनेनै इत्यात्मनेपदं अपदान् तस्य मस्यानुस्वारः। अपदान् तस्य किं। राजन्नुंश्च। हलिकिं मन्यते गम्यते। अनु। अनुस्वार
स्य ययि परतः परसवर्णः स्यात्। शौत इति। शमु उपशमे निष्ठा। अनुनासिकस्य किं। श्लो रिति दीर्घः पदान् तेति इडभावो वा निपात्यते मका
रस्य नश्चापदान् तेत्यनुस्वारः। तस्य परसवर्णो नकार एव स्यात् आंतरतम्यात्। एवं सर्वानुस्वार परसवर्णो ययि परतः स्यात् अनुनासिक एव स्या
त् आंतरतम्यादिति ज्ञेयं। अंकित इति। अंकपदे लक्षणे च। निष्ठा। अत्रानुस्वारस्य नकारस्थाने जातस्य परसवर्णो ककारः। कृत्वं तीत्यवत्

श्रीत
॥२३॥

त्वस्यासिद्धत्वात् सर्वमस्यानुस्वारस्तस्य रभवर्णेनस्तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्त्वंना यथातिक्रमः स्यात् ॥ वावसानेनोवाग्रहणेऽनुव
 र्त्तमानेपि पुनर्वाग्रहणे द्वयोर्विजाषयो मध्ये ये विधयस्ते नित्या भवेतीति मध्ये वर्त्तमानस्यानुस्वारस्य यच्च परसवर्णोऽत्यस्य विधानेन त्यक्तार्थत्वे
 डः करोषीति । मकारस्यानुस्वारे सति तस्य पक्षे परसवर्णोऽकारः स्यात् आंतरतम्यात् । सय्यतेत्यादि । पक्षे क्रमेणाऽनुस्वारस्य सानुनासिक
 यकारवकारलकाराः ॥ मोराडि । सम्राडिति । सं सर्वस्य राडेः सक्तृ द्विवेति किं । प । म । न्यमवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं । राजिकिं । संयतसमः किं ।
 किंराह । कौकि संराजिता हेमामः परोयस्यादिति मं परः । यवत् पर इति । यवत्ताः परेयस्य स यवत् परः । यवत्ताश्च आंतरतम्यात् मकारस्य सानु
 ननासिका एव भवन्ति । न परे । लौकिकुक्कुटुकोः सर्वांतत्त्वकरणं कृत्यार्थं यत्त्वार्थं कृत्यनिषेधार्थं वतथाहि । प्राड्कुक्तेते सुगणद्वैते । परादि
 त्वे हि सति शः छोटीति कृत्यं न स्यात् । तत्र हि पदांतादित्यनुवर्त्तते । अन्यथा पुराङ्गस्य विसृपो विरश्चि नृदस्यत्रापि स्यात् । प्राड्कुक्साय इ
 त्यत्र सात्यदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यात् । प्राड्कुक्साय इत्यत्र सात्यदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यात् ॥ परादित्वे हि सुगणद्वैताय इत्यत्र न प
 दांतादोरनामिति कृत्यनिषेधो न स्यात् । परादित्वे हि सुगणद्वैताय इत्यत्र न पदांतादोरनामिति कृत्यनिषेधो न स्यात् । तस्मात् सर्वांतो कुक्कुटो
 क्रियते । डः । स । नत्त्वस्त्रेसीतिसप्तम्यस्तितनश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सर्वस्य प्राप्नोति मैवं । डः इति पंचमी । ततः तस्मादित्युत्तर
 स्येति उत्तरस्यैव स्यात् परत्वादिति चेत् सिकृत्वा हडात्परस्परस्य सस्येति । ध्रुवः परादित्वकरणेन पदांतादोरनामिति कृत्यनिषेधार्थं
 त्वंध्रुविसिद्धं वाच्यं । अटतीत्यटश्चोत्तरीति ध्रुवतनवतिश्चुतिरयं शादिः । नश्चा । शितुक् । अस्यापि सर्वांतत्त्वकरणं कृत्यार्थं यदो वं कुक्कुट
 च्छेते अत्र नकारस्य एत्वं प्राप्नोति लुगंतत्वेन पदांतत्वाच्चावेन पदांतस्येति निषेधाभावात् । उच्यते स्तोऽशुनाश्चुरित्यस्तोऽशुनेतियो
 गविभागः । क्रियते तत्र एत्वनिषेधोऽनुवर्त्तते तनश्चायमर्थः स्तोऽशुनायोगेण त्वेन कवतितनश्चुरिति च त्वेन त्वेन स्तोऽशुनेति च अनुवर्त्तते ।
 सञ्चुत्तु रिति स्थित इति सवर्णानुरिति स्थिते लुकि कृते शस्य कृत्वे च न तयोः नृत्त इत्यर्थः । सनीश्वरि सवर्णे इति चकारस्य

प्र. २४.
॥२४॥

लोप इत्यर्थः। सञ्च शंभुरितितुकिचुत्वेत्ता नोवेरूपं। सञ्च शंभुरितितुग नोवेरूपं। ड. मोद्रस्यात्। ड. स्वोत्तरादिति। ड. स्वात्परोयोऽम्प
दांतस्तस्मात्परस्याच्चेति। ड. मुद्रागमोयथा संख्यं स्यादित्यर्थः। अत्र सूत्रे ड. स्वात् ड. म इति च वस्यस्ति अचीति चे सप्तमी। तत्र परत्वा
त्तस्मादित्युत्तरस्येति। यमेव परिभाषा प्रवर्तते। अतश्च एवोक्तं परस्याच्च इति। प्रत्यङ्गोक्तं अत्र ड. ड. जातः सुगली शइत्यत्र एतत् सञ्च
त इति नट्यथा संख्येन ड. मुद्रपरादित्य करणं कुर्वन् आस्ते अत्र एतत् च मा भूदिति पूर्वोक्तत्वे हि पूर्वस्य नस्य पदोत्तत्वे नोवात् पदोत्त
स्येति एतत् निवेधेन स्यात्। ननु च परमं देति ना इत्यत्र प्रत्यय लक्षणं न समासोत्तर्वीति विरुद्धा श्रयेण स्य नस्य पदोत्तत्वात् तस्मात्परस्या
चोऽ. मुद्रा प्राप्तेति मेवं। उञ्चि च पदे इत्यतः पद इ। त्यमुवर्तते। ततश्चाचि पदे अडादेः पदस्येत्यर्थः स्यात् अतोऽ. च ड. मुद्र न च वति ड. मः
किंत्वमासो। ड. स्वात्किं। प्राडास्ते। अचि किं। प्रत्यङ्ग. करोति। पुमः। पुम इति पुंसः सकार न्यूनस्य यं निदेशः सकारस्य संयोगात् लोपे क
ले तस्यैव कार्षित्वात्॥ अम्पर इति। अम्परोयस्मात्ते सोम्परः। अमिति प्रयाहारो गृह्यते न द्वितीयैकवचने स्वया प्रयाहारेण साहचर्या
त्। अलुः। षष्ठिनिर्दिष्टस्योत्पत्त्येति। षष्ठ्या निर्दिष्टस्य योत्पत्तस्यादेशः स्यादित्यर्थः। अयेनावः स्थाने षष्ठ्या निर्दिष्टस्य यथादेशो न्यते
सतस्य स्थान षष्ठी निर्दिष्टस्योत्पत्तस्यालः स्थाने स्यादिति। तथा च पुमः स्वयम्पर इति पुम इति स्थान षष्ठ्या निर्दिष्टस्य युमो मकारस्य रुच
वेति। अत्रानुनासिके इति। इत्युकार इति। अनेन सूत्रेण युम इत्यत्र वर्तमान उकारः सानुनासिको जात इत्यर्थः। अनुनासिकानामिति॥
कृष्णनिवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणमतत्। षत्वविसर्गयोरपि निवृत्त्यर्थः। समः लुटिपुमः स्वयं परे कानां व्रिडिने इत्येतेषु सूत्रेषु रुविधीयते सका
रोवेति पक्ष इय गस्ति तत्र रुविधिपक्षे संपुंकानां विसर्गस्य सो वक्तव्यः। अन्यथा संस्कृतेत्यत्र वा शरीति स्यात्। पुंस्को किल इत्यत्र ड. पु
धस्य चा प्रत्ययस्येति षत्वां कांस्कानित्यत्र कुधोरिति श्रुः। अये च पक्षो म्बुवसोरित्यती रु रित्यस्यानुवृत्तेर्लभ्यते। सकारविधिपक्षे य
मर्थः। संपुंकानां सो वक्तव्यः आख्येयः एहिः सूत्रैः सो विधीयते इति आख्येयमित्यर्थः। तत्रेदे व्याख्याने समः लुटि इति द्विसकारकोनि

जी॥
॥२४॥

देशः तेन सो विधीयते। एषु सत्रेषु रुस्त्वनुवर्तमानेन संध्यते। संबन्धानुवर्तनेः। मनुवसोः संधुहो छंदसीति। ननु च कानामेहित इत्यत्र स
 कारानुवर्तनः। छव्यप्रशानित्यत्रापि स्यात्। सकारः। मैवं। संबन्धानुवर्तनेः समः सुदीति तेन तत्र ररेव संबध्यते न सः। कानामेहित इत्यत्र नुस
 कारमात्रं संबध्यते समः सुदीति तु निवर्तने ननु सकारविधिपक्षे संस्कृतेत्यादौ अनुनासिकात्स्वारो न स्तः यतस्तौ हि विधावुक्तौ नान्यत्र
 सिमैवं। तस्योपलक्षणेन तत्र सकाविधिपक्षे वाच्यार्थाणामभिप्रेतः। कुतः यतो रेफविसर्गविधायकं सत्रमपि त्वेव वदंति संपु
 कानामिति रुविधौ हि विसर्गं हृत्वा एतदवश्यं तत्राप्येव दोषाकाराभिप्रेतः साधीयान्। पुंस्को किल इति। पुमोश्चासौ को किल
 श्रुतिः। अनुनासिकपक्षेऽहो विटुः अनुस्वारपक्षे समग्रः। रवयीति किं। पुंदासः परा इति किं। यतो मीति। समस्यैव परत्वं स्यात्। मैवं।
 अमिखयपर इति विपरीतमिति ज्ञायेत। समः। मोनुस्वारे प्राप्ते वचनं। संस्कृतेति। संपर्युयेत्य इति सुट्। समः किं। उपस्कृता। सुटि किं स
 करः। नः। छवि। छवि किं सच करोति। रवरव। रवरै रवसानयोः किं। अग्निर्नयाते। इह नृपतेरपत्यं नार्यस्य इति हृद्वं हि रंगत्वात् तदाश्रय
 स्य रस्यासि हं वहिरंगमं नरं ग इत्यसि हृत्वा हि सगौ न। विसर्जनीय रवरवसानयोरित्यतः रव रि इत्यतिमंडक स्तुति न्यायेन अनुवर्त
 ने इत्यभिप्रेत्याह स्वरीति। श्रुत्वमिति। स्तोत्रुनेति। शाडिः श्रुधीति। शाडिः वृद्धिधीति स्थितेनः। छवीतिरुः। अनुनासिकोऽनुस्वा
 रो वा विसर्गः तस्य सः श्रुत्वेन शः। च किं स्वाहूति। चायते इति वाः किं पुचेति किं। चावदाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किं प्राप्ता इति
 किं। सनाद्यं ता इति धातुत्वं। लोपः। धामपुरुषककस्य नस्य सेर्हिः। प्र। सवर्तादीर्घः प्रशानुतनोतीति। प्रपूर्ववा त शमेः किं प्र अनुनासि
 कस्य कीति दीर्घः। मोनोधातोरिति नः तस्यासि हृत्वा नूनलोपाभावः। नृवपे परे नृवनकारस्य रुचैति। वेत्येतदुभययर्द्ध इत्यत उभय
 यन्यस्यानुवर्तने ल्यते। तपोत्तेकासौ काया उभययेत्येतदपि केचिदनुवर्तयंति तेन नृत्याहीत्यपि यथा स्यादिति। केचिन् नृनो
 जयति। कुप्योः रवरीत्यनुवर्तिसामर्थ्यात् कुप्योरिति पठ्येतं संभवत इत्याह कुप्योः संबन्धिनीति। कृष्यावित्यनुवर्तमानो कपावुच्चा

प्र.सू.
॥२५॥

रणाथीतिहामूलोयोपध्यानीयावेवत्वादेशोऽत्यन्त्रिषेत्याहजिह्वामूलोयोपध्यानीयाविति। विसर्जनीयस्यसइतिप्राप्तेद्विमारभ्यतइति
तस्यैवापावादः। अतोवासःसौमं॥ अङ्गिःपातमित्यत्रस्वनासिद्धीयेपरविप्रतिषेधाभावात्शर्परविसर्जनीयइत्येतदेवभवति॥ के
चित्तुरतदर्थयोगविभागं कुर्वति। कुप्रो रित्येकोयोगः कुप्रोः शर्परयोः विसर्गस्य विसर्गः एतच्च कृष्यो चेति प्राप्रयोश्च कृष्योर्लोभनाथ
ततः कृष्यो चेतिस्त्रवेतत्र कुप्रो रिति वर्त्तते। चादिकल्पइति अर्थभावः। चकारो हि विसर्जनीयइत्यस्यानुकषणां च स्तेनपक्षे विसर्गस्य
विसर्गएवस्यादिति चादिकल्पः तेन कृष्ययोरभावपक्षे विसर्जनीयस्यसइतिनप्रवर्त्तते। विसर्गलावायितत्वात्। कान्। कान्। कालीति
वस्तुव्ये आग्नेदितग्रहणं यत्र द्वित्वं स्यात् तत्रैव यथा स्यात्। तेनेह न कान् पश्यतीति। एकोत्र किंप्रश्नो द्वितीयः क्षेपो कान् कुञ्जिनानुपश्य
तीत्यर्थः॥॥ कस्कादिषु चेति। ननु चात्रनेति नानुवर्त्तते नापि कृष्योत्तयोरस्वरितत्वात्। तत्किमित्येवमाह एषु विसर्जनीयस्य कृष्यो
नेति। उच्यते। अत्र सोपदादावित्यतः सोऽनुवर्त्तते। इ-गः षइत्यतः षः तौ सौ अनेन विधीयते ष्ययोर्नाप्राप्तयो रत्तो येन नाप्राप्तयो वि
धिरारभ्यते सतस्य बाधको भवति इति न्यायेन सषाभ्यां कृष्यो बाध्येते इति तौ कस्मादिषु विसर्गस्यनेत्युच्यते अतएवाह। तत्र कौतस्कुत
इत्यादौ सः। सर्पिष्कुंडिकेत्यादाविषाः परस्य ष इति ज्ञेयमिति। अविहितलुङ्गा इति। नविहितलुङ्गां यस्य षस्य सस्य वा सो विहितलु
ङ्गाः। अनेन कस्कादिगणकृतिगणनीचकारस्त्वचिनां दर्शयति। कौतस्कुतइति। कुतः कुतः आगतः वीप्सायो द्वित्वं। तत आगतइत्यण
रिलोपः सर्पिष्कुंडिकेति षष्ठी समासः। कस्कः कौतस्कुतः भालुष्पुत्रः। शुनकर्णः सद्यस्का लः साधस्कः श्रीणातेः क्षिपितत्र भवो
रा सर्पिष्कुंडिको धनुष्पा लः। वहिष्कूलः। सलुप्या च। अयस्का तः तमस्का डं। अदस्यिडः कांस्कानिति। कानाभ्येदितइति स्त्रेण
यदास्त्वविधीयते तदा कस्कादित्वा सः यदा तु सत्वे तदा तेनैव सिद्धं। स्त्वं वेति केचिदिदितानथा चबो पदेवपंडितैरुक्तं कान् कान्
नृत्तिवेति। लुच। अत्र इस्वस्येत्यनुवर्त्तते येन विधिस्तदं तस्येति यदि इस्वा तस्य तु कस्या तदा चिच्चिदु रित्यत्र तु गभ्यासग्रहणेन

श्री॥
॥२५॥

ह्यनर्हतेहलादिशेषेणनिवर्त्तते॥तदेतविध्यंनवेतुनावयवावयवःसमुदायावयवोभवतीतिननिवर्त्ततइतिचेतसिक्त्वाहइत्यस्येति॥अथर्व
कारसत्तायतेतथाहिअत्रस्वरितत्वादेवइत्यस्येत्यनुवर्त्तमानेपियनुचेवेतिचकारस्तदनुकर्षणार्थःक्रियतेतथाहिअत्रस्वरितत्वादेवइत्यस्येत्य
नुवर्त्तमानेपियनुचेवेतिचकारस्तदनुकर्षणार्थःक्रियतेतत्रइत्येवमर्थमिति॥सुत्वस्येति॥स्तोमनाश्रुतिरत्ये
नविहितस्यनुत्तस्यपूर्वशसिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः॥पुनर्विकारस्तुविधौहेसिद्धौवाच्यः॥अग्न्याइहेवापराउक्तं॥आहुमाहुमि
हिशिष्टस्यकिं॥आकायाआकाया॥अयंस्मरणेआकारः॥ततोविकल्पः॥प्रमाहेदः॥प्रमाहेदः॥नायमाड्॥अययं॥किंतुमाड्॥मानइतिधातुः॥
ननुदीर्घादित्येवसिद्धेकिमर्थमित्योदमित्याशंक्याहपदंताहेति॥दीर्घात्परोयः॥कारः॥तसिन्पुरोएवेत्यतस्येवदीर्घस्येतुगागमःस्थदि
त्यर्थः॥आहेदने॥पड्॥दीर्घोक्तिः॥विरूपसर्गः॥विवाकायतइत्याहुंयुदाहरणं॥ननुचात्रोअयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोवलीयानितिनायाकस्यनु
हस्यानूनदीर्घस्यानेषदोषः॥तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्रतस्मादितियोगविभागःक्रियतेतेनदीर्घस्येवस्यादिति॥॥इतिश्रीरामाचार्यमुनुहंरि
हरभजनेकाग्रधीः॥प्रसादेनिरगमदमलुःसंधीरीहृग्धलोच॥॥इतिहलसंधिः॥॥॥॥अथविसर्गसंधिरुच्यते॥॥विसर्जनीयस्येति॥
हलसंधित्यः॥हरिष्ठीकतेविष्णुस्त्राताइत्यत्रानेनस्त्रेणसकारोभवतीत्यर्थः॥एवयोर्यथाक्रमंश्रुत्वंष्टुत्वे॥॥शर्परे॥विसर्जनीयस्यविसर्जनी
यवचनेतद्विकारनिवृत्त्यर्थमित्याहनत्वम्यदिति॥॥वाणी॥॥पूर्ववैतिविसर्जनीयस्यविसर्जनीयोवास्यादित्यर्थः॥तद्वह्नोरिति॥एत
अपारस्वरमणस्त्रे॥अस्यचायमर्थः॥तद्वह्नित्येतयोर्यथाक्रमंकरपतिशब्दयोःपरतःतथाक्रमंवोरदेवतायांचाभिधेयायांसुदस्याततलोप
स्यातवकरपतिशब्दयोःसुदस्याततयोरेवपरयोःतद्वह्नोस्तलोपोल्लोत्यस्येतिअस्यस्यादितिनिपातनस्येवप्रपंचःएतच्चाग्रेवस्यते॥तत्क
लोतीनितस्करश्चोरः॥किंयत्तद्वह्नोश्चेतिहजोच॥अन्यस्तकरः॥हस्यतिदेवता॥हृत्यनिरन्यः॥ऊमोः॥कुर्येचेतिविसर्गस्यकुर्येविसर्जनी
यश्चकस्कादित्वादिति॥आस्करशब्दसकारोत्तराणोत्तराणाविहितइतिक्त्वाकस्कादित्वात्तज्ज्ञेयइत्यर्थः॥अथवाआस्करेतिनिपातनादितिक्

प्र-सू-
॥२६॥

देते दक्ष्यति। कुचोरिति। अर्वाचीन सतेनेतत्। वाशहो अवस्था योतेन संज्ञा योसः। अन्यत्रनेतिते योमनि प्रायः। नमस। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतीनि
नेति। कुचो योरो नमः। शब्दस्य विभागा गति संज्ञा। पुरस्करोतीति। पुरो व्ययमिति। पुरः शब्दस्या व्ययस्य नित्ये गति संज्ञा। गत्योः किं। नमः पीत्वा ग
तः पुरो पुरः कृत्वा गतः॥ ॥ इति विसर्गसंधिः॥ ॥४॥ ॥ अथ स्वादिसंधिः॥ ॥ स्त्रोतसमोडिति। शिवसत् अर्च्य इत्यत्र अर्थवद धानुरप्रत्य
य इति प्रातिपदिकत्वात् स्त्रोतसमोडित्यादिना स्त्रेण प्रथमैकवचने सुप्रत्यये कृते सति शिवसत् अर्च्य इति स्थिते उच्यते इत्यर्थः। सस जुषोः॥
जुषीशीति सेवनयो रस्मात्किपि सह सर्वस्य रूपमेतत् स जुष इति। अतोरोरिति विशेषणार्थ उकारोऽनुबंधः॥ अतोरोः॥ जो नगो इतीति ना प्रा
प्तिसिद्धेन स्य विधीयमानत्वात्। ननु च उक्ते कार्ये पूर्वत्रासिद्ध्या ये तु त्वमसिद्धं तत्कथमसतः शक्यमुत्वं विधानुमित्याशंक्याह। सूत्रे काश्रयमि
ति। यदि सत्त्वमसिद्धं स्यात्तर्हि तु त्वमसिद्धं प्रति स्थानित्वेनाश्रयणमनर्थकं स्यात् ततश्च स्थानित्वेनाश्रयणात् तु त्वं नासिद्धमित्यभिप्रायः शिवो
र्च्य इति। उत्वं आहुणः पठः पदांतादतीति पूर्व रूपत्वं ननु अत इति न परत्वादेव सिद्धा योऽस्तु तनिष्ठौ किमर्थमस्तुतादित्युच्यते इत्याक्षिपति अ
स्तुतादिति किमिति। परहरति कृतेपीति। अथमर्थः। यदि अत उच्येवोच्येत तदा सुश्रोता उच्येत् अत्रेत्यत्र दूराहूते चेति स्मृते कृतेपि तस्य स्मृतस्य अ
तोऽगारित्युत्वं प्रति सर्वत्रासिद्ध्या येनासिद्धत्वात् शोऽस्त्वं स्यादेव तन्मा भूदिति त्येवमर्थं अस्तुतादित्युक्तं। अस्तुतादित्युच्यमाने यत्र स्मृत संज्ञाव
नाप्यस्ति तत्र न भवति। सुश्रोता उच्येति सुश्रोतस्य अवेति स्थिते रुत्वं स्मृतः उक्ता जावाद्गो नगो इति यत्वं। लोपः शाकल्यस्येत्यलोपः। अस्तु
ते किमित्यादि पूर्ववदक्षेपपरिहारो। हशिवा तथेति। अस्तुतादतः परस्परोरुः स्यादित्यर्थः। शोरु रित्येवेति। उकारानुबंधस्येदरेपस्योत्वं ना
न्यस्येत्यभिप्रायः। अतएव धातुर्गच्छति। अतएव धातुशब्दयो संबुद्धौ ककारस्य गुणो रपरः। देवास्तु हेति देवशब्दाज्जासि पूर्वसवर्ता दीर्घकृते देवा
स्तु इति स्थिते इत्यर्थः। रुत्वमिति। सस जुषोरिति। जो नगो अघो। अशीति किं स्वरिमा भूत्वा ननु तत्र स्वरवसानयो रिति विसर्गः स्यात्। नैष
लोपः। तत्र कृतेपि स्थानिवत्त्वात् यः स्यात्। न तापकात्। यदर्थं अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु चेति विसर्गस्य यकारमृत्वा निर्दिशति तत्तापयति

ओ३॥
॥२६॥

विमर्गस्य रविरियकोरो न भवतीति। अबसाने तर्हि स्यादिति चेत्। न। संहितायामित्यधिकारात्। एवं तर्हि उन्नयार्थमशिशुहणो व्योर्लघुप्रयत्न
रः शाकटायनस्य॥ लोपः शाकट्यस्येति एतदशियथा स्यात्तद्वलिसर्वेषामिति च शियथा स्यात्। ततश्च ६ वृत्तं वृत्तं जीति वृत्तं वृत्तं तमाचये
लिच विलोपः वृत्तवयति ततो विपु वृत्तवृत्तं करोतीत्यत्र एतानि कार्याणि न भवन्ति। अत्रणिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् लोपो व्योर्वलीति लोपो न सर्व
आसिद्धीयेन स्थानिवदिति वलिसर्वेषामिति स्यादेवा। अथ वलिसर्वेषामित्यत्र वृत्तगृहणं किमर्थं ह शीत्येव किं नोक्तं मोनुस्वरस्येवमादिह
त्वमात्रेयथा स्यादिति। विभाषा॥ एषो रुरिति अलोऽप्यपरिभाषया एषामेत्यस्य स्यात्तत्त्वमिति नोक्तं मोनुस्वरस्येवमादिह
स्यादिकं वक्तव्येन कर्तव्यं नोक्तं यथा दयो नोक्तं अथो अर्धस्येति सौत्राः संतानि पातादृष्ट्याः॥ अथ वा विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चे
ति। चकारेण अंसं बुद्धावपि हि देश्येते नो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुशर्मणः तथा स्त्रियामपि देश्येते नो ब्राह्मणि॥ व्योर्लघुप्रयत्नं तस्त्वेनामठञ्जा
रणे स्थाने करणे च शेषित्वं। अंतरतम्यात् तस्य एव वस्य एव भवति। औतः ओकारात् परस्येति। ओकारां तादंगात् परस्येत्यर्थः। ओकारा
त् परस्य वकारस्यासंज्ञितं परस्येत्येकवचनेन निर्देशः। यद्यविशेषेण अलघुप्रयत्नस्य लघुप्रयत्नस्य च लोपः स्यात् व्योर्लघुप्रयत्नं तरः शा
कटायनस्येति विधिरनर्थकः स्यात् तत्स्यात्तदलघुप्रयत्नस्यैव लोप इत्याह अलघुप्रयत्नस्येति। केषां चित्यक्षे सर्वस्यैव लोपः स्यात्। लोपः शा
कट्यस्येत्यनेनैव लोपे सिद्धे नित्यत्वात् वचनं इत्याह नित्यमिति। ननु यदि नित्यार्थे वचनं तर्हि गार्ग्यगृहणं किमर्थमित्याशङ्क्याह गार्ग्यगृहणमि
ति॥ नो अच्युतेति न्वन्नच्युत इति स्थिते। कृत्वा नानर्थके लोऽप्यविधिरिति सर्वस्य अवस्य औत्तयलोपः। अलघुप्रयत्नेति किं पदा लघुप्रयत्नस्य
दा लोपो न। न्वन्नचेति। उगिदन्वामिति कुम्। संयोगात् लोपः। दु. मो. ड्. स्वादि चि. ड्. मु. ह्. स्प. ह्. त्वात्त्यक्तं व्याख्यायते। अत्रिचपदे। अर्धयोः
पदांतयोर्लोपः स्यात् अत्रिचपदे परे। कउ. रु. ह्. समा अयेत्। पदे किं। तत्रे उतं तं वृत्तं। हलि। औतः परस्येति नोक्तं अथो अर्धस्येत्यर्थः।
एषामनुवृत्तेः। ननु च व्योरित्यनुवर्तते तत्कथं यकारस्यैव व्योऽनेवकारस्य चेत्यपि किं नोच्यते इति चेत् उच्यते। अचदि नोक्तं अथो अर्धस्तु

क्र. २०
११२७५

वकारेण न च त्वेव। अर्वाहर्षस्तु यद्यपि संभवति त्वं च अर्वाहर्षेति तत्पितस्य ह्यहर्षेण संभवतीति नोपगोचरो अर्वाहर्षेति सूत्रे प्रति
पादितं। न तु ह्यहर्षसतीत्यादौ संभवति न संभवति अनभिधानात्। नोहरे इत्यादि। विनाषा न च इत्यादिनां रुः। अवस्य आ यत्वं सो रु
त्वमिति। हरिविष्णुशङ्खान्यां प्रथमे क वचने सो ज्ञातो हरिस अयं विष्णु सयाति इति स्मिते स स जुषोरिति रुत्वं इत्यर्थः। सो सुपि। शोर प वा द
इति। अहर्षेति नेन प्राप्तस्य तेनाहर्षरित्यन्वातो मे सुतादस्तुत इत्युत्वेन भवति। अहर्षेति तीत्यादौ सुपो लुक् ज्ञात इति सुप परस्व
नास्तीति नो भवति अर्द्धोरविधौ लुमता लुमे प्रत्यय लक्षणं न भवतीति वक्तव्येन प्रत्यय लक्षणं निषेधात्। यत्र तु लोप इति लुप्यते तत्र
प्रत्यय लक्षणं स्यादेवेतेन हर्षादीनां निदायं च इत्यादौ न। हल्ङ्गाविति सुलोपात्। रूपरात्रीति रेफा प वा दी रुत्वं मुत्वा र्थं विधीयते। अ
हर्षादीनां मिति। अवविसर्गबाधनार्थं तरेफस्य च पक्षे रेफो विधीयते। शरि। यद्यपि पदस्येत्यनुवर्तते तथापि तस्या विशेषणं पृथीत्या स
होतस्यापदो तस्य वा विशेषेण लोपो भवतीत्यभिप्रेत्याहरेफस्य रेफे लोप इति। दुलोपे द्वयो पदस्य यनतस्य रुषः किंतु बद्ध्वा हिः द्वयोर्लो
पो यस्मिन्निति यस्मिन्नित्यो द्वयोर्लोपः स्यादित्यर्थः। स च दुलोपो विचार्यमाणो ढकारे रेफे चेति सर्वे चेति सिद्धत्वाद्। देरेफयोर्लोपनिमित्त
योः पदत इति। दुलोप इति सप्तमी निर्देशादेव सर्वस्य दीर्घे सिद्धे पूर्वग्रहणमुत्तरपदाधिकारेऽपि अनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घोऽर्थः। दृढ इति।
नात्र दृढश्च लुबलयो रिति निपातो गृह्यते तस्य निपातनादेव दीर्घो जावसिद्धेः प्रत्युदाहरणत्वात्। लुपपत्तेः किंतु दृढत्वे द्वौ इत्यस्य निष्ठा
रा मागम आगमनस्थानित्यत्वेनेदं जावे वा दुहमुहेति वेति योगविजागात्। स्येद्यत्वा जावे दत्वे दलोपे रूपं। तथा च न्यासे उक्ते। केचित्तु अ
नित्यत्वादागमशासनस्या जावमिदो वर्णयौति। वा दुहेत्यत्र वेति योगविजागात्। स्येद्यत्वा जावे दत्वे दलोपे रूपं। तथा च न्यासे उक्ते। केचित्तु अ
र्थः। निष्ठा। मनस इत्यादित्वे स स जुषोरिति तस्मिन् नृत्ते उत्वलोपयोः प्राप्तयोः विषयक वस्तु र्थमुच्यते विप्रतिषेध इति द्वौ प्रसंगाव
न्यत्र साकाशौ। यत्र काशौ। यत्र युगपत् प्राप्नुतः स तुल्य बलविशेषः। उच्चापि वा दनित्या नित्यांतरंगवहिरंगेषु तुल्य बलतानास्ती

श्री।।
११२७५

लिताय मस्य सूत्रस्य विषयः। ज्ञातिपदार्थपक्षे अप्रवृत्तौ विध्यर्थवचने। व्यक्तिपदार्थपक्षे पक्षेयत्वेण प्राप्तौ नियमार्थः। इति लोपे प्राप्त इति। ह्यसि
नेत्युत्वं प्रोचो बंध इत्यादौ सावकाशं। रोरी ति लोपो हरी रम्य इत्यादौ सावकाशः। तयो रत्र प्रसंगे लोपे प्राप्ते रोरीत्यस्य परत्वादित्यर्थः। सर्वत्रा
सिद्धमित्युत्तमेवेति। अत्र रोरीत्यस्य त्रिपादी स्तत्वात् पूर्वत्रासिद्धन्यायेन बाह्यिकमुत्वं प्रनित्यसिद्धत्वात्तुल्यबलत्वाभावात् तन्निप्रतिषेधपरि
भाषानप्रवृत्ते अत उत्वमेव स्यादिति भावः॥ अपवादो दीनो तु परस्परसंप्रधारणाय नित्यादंतरंगो बलीयात् तस्मादप्यपवादः। तद्योक्तं
परं दिदुः पूर्वपक्षे यत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव। नित्यांतरंगो यगमेतरंगास्तस्माद्विधिः प्रातिपदो बलीयात्। एतच्च दोः एष इति। तदोः
सः सावितिसः पत्वं। एषको रु इति। अथ य सर्वनाम्ना मकच प्राकृतेरिति अकच॥ ननु चाकच सहितं शब्दोत्तरमेव तन्नैतत्। तन्मध्य
पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रूपेण देयेत देव। असः शिव इति। ननु चात्र समस्तस्य मुशब्दो न तदः। मैवं। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् न अस
मासस्य तद एवायं सुः। सोः किं एतौ गावौ। सोऽविः। स इति प्रथमेकवचनं। तस्य तदो रूपं तस्य ग्रहणमेतत्। प्रादग्रहणमेतत्। पादग्रहणमेतत्।
पादग्रहणेनेह कृपादः श्लोकपादोऽपि गृह्यते। अत एवोदाहरणद्वयमाह सैषा मविद्धि। सैषा दाशरथीरामः सैषा जायुधिष्ठिर इति। तथा
चोक्तं काशिकायां ह्यौ पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्य ग्रहणे केचिद्विच्छेदिते नैतदपि सिद्धं भवति। सैषा दाशरथीरामः सैषा जायुधि
ष्ठिर इति॥ ॥ श्रीरामाचार्यस्तुः व्याख्याने गतास्सादे युगलमिति विसर्गा निधस्वादि संध्योः॥ ॥ ५॥ ॥ अथ स्वादिप्रक्रिया॥ ॥
॥ तत्र तावदज्ञेता न पुल्लिङ्गान् अकांतादि त्रमेण व्युत्पादयितुं कामः। प्रातिपदिकसंज्ञा माह॥ ॥ अर्थवदधातुः॥ ॥ धातुर्वप्रत्ययवर्जं मि
ति धातुवर्जं चेत्यर्थः। ननु चात्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं तदेतद्यहणेनेति ज्ञापितं सुप्तिङं तं पदमित्येतद्यहणेन तत्किं। एवं व्याख्यायते। नैष
दोषः। संज्ञाविधौ हि निषेधः। न चायं संज्ञाविधिः किं न हि निषेधविधिः। अर्थवदिति। अत्रार्थशब्दे निधेयवाची अर्थो निधेयैव ननु प्रयोज
ननिवृत्तिमित्यभिधानात्। तेनाभावावचनानां शशविधाणादि शब्दानामपि प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। अभावापि हि अत्र निधेयो भवति। अ

प्र. ल.
॥२५॥

नाप्रिष्टेयं चतुर्विधं। जातिगुणक्रियाद्वयभेदेन अतएव सत्तुल्यगीश्वरानां प्रवृत्तिः। अर्थवदिति किं। यदि ह्यर्थवदित्वा न लोपः प्रसज्येत। न तु
धातुरप्रत्यय इति पर्युदासावेतौ तलश्च न विवयुक्तं प्रत्ययसदृशार्थे तथा ह्यर्थमतिरिति व्यायेनार्थवत्तत्त्वज्ञानस्यैव संज्ञा स्यात्। अतो नार्थ
र्थवद्गुह्येन। न्यायस्याप्यर्थः। न न्युक्तं इव इत्युक्तं न्यायस्मिन् सदृशे प्रतीतिं जनयति। तथा ह्यप्यर्थलोके दृश्यते अत्राहोणमानयेत्युक्ते
आहोणसदृशं विद्यमानयति। न विसदृशं लोच्यमानो यत्कली न वतीति नेषदोषः। अनर्थकोपि धातुरस्ति तद्यथा। इड-अध्ययमे इ
ति धातुः। अधिसर्वस्यैवार्थः। दत्त्वात्। यस्तु धातुपाठेऽर्थनिर्देशः सप्तमुदायार्थमप्यवयव आरोप्य कृतः आरोपितार्थस्यापि गतोपात्तत्वादेव
धातुसंज्ञा। प्रत्ययोप्यनर्थकोस्ति। यावादिभ्यः क्त्वा यत् एव यावकः। न ह्यत्र कनो न्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थो ज्ञायते। विनारिकनाया वशाद्वा
वार्थप्रतीतेः। तस्मादर्थवदिति वक्तव्यं। अधातुरिति किं। हन्ते लुङि-शप् लुकि हल्-इति लोपे अटि च अहन् अउवहन्ति ग्रहणेनैव
ग्रह्यत इति कृते पठिहन्ति धातुरेवेति धातुनिषेधं विना संज्ञा स्यात्। न तश्च न लोपः प्रसज्यते ननु च प्रत्ययलक्षणो नाप्रत्ययनिषेधः स्यात्॥
यैवं। प्रातिपदिकसंज्ञायां हि न लोपः कार्यं न लोपे प्रत्ययलक्षणो नाप्रत्यय इति निषेधो न प्रवर्त्तते इत्यत्र न डि-संबुद्धोरिति निषेधो ज्ञापकप्रयदि
हि प्रत्ययलक्षणेन अप्रत्यय इति संज्ञानिषेधः स्यात् तर्हि राज्ञि त्येवमादावपि तत्संज्ञाविषये न डि-संबुद्धोरिति व्यर्थं स्यात्। अप्रत्यय इति किं
कोडे इत्यत्र प्रथमा द्विवचनोत्प्रेषणं प्रत्यया। तन्निषेधं विना द्वे स्वो नपुंसके प्रातिपदिकेति द्वस्वः प्रसज्येत। ननु वक्रांशश्च स्यात् प्रातिपदि
कत्वात् विनक्त्या चैकादेशे कृते अंतादिबद्धे संतवत्त्वात्। अस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति कृते प्यप्रत्ययग्रहणे द्वस्वस्यादेव। न स्यात्। अप्र
त्ययग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा ह्यप्रत्ययग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ प्रत्ययः। परस्याऽप्रातिपदिकादित्यधिकृत्येति एतानि त्रीणि सूत्राणि
अधिकृत्योच्यत इत्यर्थः। तानि क्रमेण व्याख्यास्यामः॥ ॥ प्रत्ययः। प्रतीयेतेऽनेनेति प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञा। इतः अहं यापंचमाध्यायपरि
समाप्तेर्योननु कर्ममिष्यामः। प्रत्ययसंज्ञास्ते ज्ञेयाः। प्रकृत्युपपदो विधिकारान्वर्जं विज्ञातं॥ परश्च॥ प्रत्ययः प्रकृतेः परस्यादित्यधि

॥२५॥
॥२६॥

कारोयोमेयोगउपतिष्ठते। परिभाषावाचकारोबहुलाधिकारविहितानामप्युणादीनामपरत्वविकल्पोमाहृदिति। आध्याप्रतिपदिकान्।
तदुहं आपेचमाध्यायपरिसमाप्तेः स्वादिपुनः प्रत्ययावधिषु प्रकृतित्वेनाधिक्रियते। आध्याप्रतिपदिकादिति डीपुडीपुडीनां सामान्ये
नग्रहणं डीति। आविति टापुडापुचापां ग्रहणं प्रातिपदिकमुक्ते। तेषां समाहारर्द्धद्वौ आध्याप्रतिपदिकादितिरपि प्रत्ययपरत्वेन परिशेष्या
न आध्याप्रतिपदिकमेव प्रकृतिर्लज्यते तथापि ह्रस्वाह्रस्वावर्णस्वरहाजलुक्षणाप्रत्ययविधौ तसं प्रत्ययार्थं आध्याप्रतिपदिकग्रहणं कार्यं अन्यथा
समर्थविशेषणमेव स्यात्समर्थानां प्रथमाद्वैति समर्थानुप्रत्ययविनोधानात्। ततश्च ज्ञानामप्यमित्यत्र उदीचां ह्रस्वादिति प्रातिपदिकावक्ता
यामहहस्यापिशशहस्यसमर्थवस्त्वयां षष्ठीबहुवचने ह्रस्वमस्तीति किञ्च स्यात्। तथा प्राचा महह्रासि चतुलमित्यहहविशेषणं प्रातिपदिक
त्वे स्ति समर्थत्वेनास्तीति न स्यात्। इत्यादि प्रयोजनं महाभाष्यादवगंतव्यविस्तरमयान्न लिख्यते। अथ आध्यापुः ग्रहणं किमर्थं। प्रातिपदिकग्रहणे लि
गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धं न सिद्धति। प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे सापरिभाषा। किंच आध्यावेता तद्वितविधानार्थं च तद्ग्रहणं कार्यं अ
न्यथाविप्रतिषेधात्तद्वित एव स्यान्न आध्यापौ। कालितरा। रवतुतगा॥ ॥ स्त्रौ जसमौट॥ सुट् स्योरिति। संज्ञायौ इति सुट् स्यादिसंज्ञा। प्रयोजनं ये
षां ते तथोक्ताः अथेकावः सुट् इति अत्र उकार उच्चारणार्थं सन् सुसंज्ञार्थः। डे-सरिकारः षष्ठ्येकवचनादिशेषणार्थः सन् सिसंज्ञार्थः। जस्तो
जकार औकारेण सहा संदिग्धोच्चारणार्थः सन् संज्ञा भवति। इतरथा ह्यौकारस्यावादेशे कृते संदेहः स्यात् कीटकप्रत्यय इति। शसः शकारः
औट्टकारस्य चर्चनं असंदिग्धोच्चारणार्थः सन् संज्ञार्थः इतरथा औड-सिडत्युक्ते टस्येदं ग्रहणं उच्यते संदेहः स्यात्। औट्टकारः सुट् इति
प्रत्याहारग्रहणार्थः टाडत्युक्ते टकारः टाड-सिड-सामानाख्याः इत्यत्र विशेषणार्थः स्यात्। चतुर्थ्येकवचनादिषु ड-कारोच्चेर्ङितीति विशेष
णार्थः सुपः पकारः सुविति प्रत्याहारार्थः। इत्वं वैषां यथायोगं। उपदेशे जलुनासिक इतहलेत्येवुट्टलशक्तहित इति सूत्रैः संख्या कर्मादयश्च
स्वादिनामर्थाः सूत्रांतरे विहिताः बहुषु बहुवचनमित्यादिभिः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादि जिज्ञासेः सहास्येकवाक्यता भवति। कर्मणोऽ

३. ११.
१२५॥

द्वेवद्वेवचनंशसस्यात्कर्मण एकत्वे एकवचनमकर्मणो द्वित्वे द्विवचनं औचवतीत्याद्येकताजोया। तत्रे देवैयाकरणसिंहोत्तरहस्यो देवतावत्केषो
चिन्मतेस्वार्थद्वयलिङ्गसंख्या कर्मोदात्मकः पंचकः प्रातिपदिकार्थ इति। अन्येषां तु स्वार्थद्वयलिङ्गात्मकस्त्रिक इति तत्र स्वार्थो नाम विशेषणं। तत्र
कदाचिच्चरूपं जातिगुणोद्वयं वा स्यात्॥ उद्वयं नम विशेष्ये तदपि कदाचिज्जातिगुणोद्वयं वा स्यात्। तत्र पदशब्दरूपेण विशिष्टा जातिरुच्यते गौ
रिति तद्गोशब्दस्य स्वरूपं विशेषणत्वाच्चा र्यो जवति जातिस्तु विशेष्यत्वात् उच्यते। यदा तु जातिविशिष्टो गुण उच्यते। पटस्य शुक्लो गुण इति त
दाजातिविशेषणत्वाच्चा र्यः। शुक्लगुणो विशेष्यत्वा उच्यते। यदा तु गुणविशिष्टं पदं दिद्वयं सुच्यते शुक्लः पट इति तदविशेषणत्वाद्गुणः स्वा
र्यः। विशेष्यत्वात् पटो उच्यते। यदा पुनर्द्वयं द्वयांतरविशेषणं स्यात् यद्यीः प्रवेशयेत्यादौ तदा यस्यादिकं विशेषणत्वाच्चा र्यः। द्वयो नरं पुरु
षादि विशेष्यत्वात् उच्यते। क्वचिद्व्यं चोपि स्वार्थः स्यात् यत्र संबंधे निमित्तः प्रत्ययः स्यात् यथा दंडीति। अत्र दंडपुरुषसंबंधो विशेषणो दं
डीतिद्वयं। क्वचित्क्रियापि स्वार्थः यत्र क्रियानिमित्तः प्रत्ययः। यथा घातक इति क्रियाकारकसंबंध एव स्वार्थ इत्यन्ये। लिङ्गस्त्रीत्वादि। सैख्या एकत्वा
दि। कर्मोदयो वक्ष्यमाणाः कारकविशेषाः धातोस्तु क्रियैव वाच्येत्याचार्याणां मविवाद एव। तत्र पंचकप्रातिपदिकार्थपक्षे संख्या कर्मोदयः प्राति
पदिकेनैवोच्यते विनक्त्यस्तु तद्योतकाः त्रिकपक्षे विनक्तयो वाचिकाः। तत्र त्रिकप्रातिपदिकार्थपक्षमेव युक्तत्वाद्दंडीकृत्य बद्धुं वेद्वेवचनमि
त्यादीनां विध्यर्थता श्रिताचार्यैर्वैयः। ततस्तेः सहास्यैकवाक्यता स्यात्॥ विनक्तिश्चावकारः पुरुषादिसंज्ञा समावेशार्थः॥ अन्यथा एकसंज्ञाधि
कारे वचनप्रमाणास्यार्थो येरास्युः ति डोपिविनिर्गते प्रयोजनं न विजक्तौ नुस्मा इति। सुपस्तु एतच्चान्यच्च दाद्यत्वादि। प्रदीश्वर्यैः स्वादीनां
त्रिकाणां कृताः प्रथमादिसंज्ञा कथयति। सुपः॥ प्रत्याहार इति। पथमेकवचनमारभ्य सुपः प्रकारात्। अथ कपः प्रकारे
ण ग्रहणं कस्मान्ना स्यात्। समीपकारस्य तु उदात्तत्वमस्ति प्रयोजनं॥ द्वौ कयोः॥ द्वौ कयो रिति भाव प्रधानो निर्देशः। अन्यथा च द्वत्वा द्ववचनं
स्यादित्यत्रिप्रेत्याह द्विद्वित्वे कत्तयोरिति। कर्मोदयोऽपरे विजक्तीनां वाच्याः। तदीये एकत्वादौ एकवचनो दिजवति। अन्येषां मते त्रिकः प्राति

श्री ११
१२५

पादिकार्थ इति तत्पक्षे रसूत्रं विध्यर्थे। तथा हि प्रातिपदिकाच्चादयः लस्यतिवाद्य इति एकवचनद्विवेने सामान्येन विहिते तयोरेन द्वित्वे क
 त्वेवाच्चेन विधीयते। अन्यथा यदीदं सूत्रं नोच्येत ततो निर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवेतीति प्रातिपदिकत्वाद्यो विधीयमानाः त्रिकुरवा र्थे स्युः।
 धातो रपि तिवाद्यः क्रियायामेव स्युः। नैकत्वादौ। येषां तु मते पंचकः प्रातिपदिकार्थस्तत्पक्षे पंचाप्यर्थाः प्रातिपदिकवाच्या इति विनाय्येतेन वचने
 न प्रातिपदिका द्विधीयमानाः स्वादयो निर्दिष्टार्थत्वेन एकत्वादौ स्युः। ततस्त्वनियमेन प्राप्तौ अनेन नियम्यते एकत्वे एकवचनमेव द्वित्वे द्विवचनमेवे
 ति। अन्यथा दास्युः इत्यव्याट्पन्नानां सुपो लुग्वचने ज्ञापकं निःसंख्येनोप्यव्ययेभ्यः स्वादय उत्पद्येत इति॥॥ वदुषु॥॥ अयमपि भावपरो नि
 र्देशः। एवं तर्हि नावस्यैकत्वात् वदुष्विति बहुवचनेनैव घटते नैव दोषः। यस्मात्संख्या धारस्य उच्यस्यो नैव संख्येन न गुरो घोरौ यवदु
 ष्विति बहुवचन निर्देशः कृतः॥ संख्यावाची बहुशब्देन वैपुण्यावाची तिज्ञापनार्थं तत्र वैपुल्यं बहुवचनस्य वाच्येनेति बहुशो दन इति
 वैपुल्यावाचिनो बहुशब्दादेकवचनमेव स्यात्। एतदपि सूत्रं त्रिक प्रातिपदिकार्थ पक्षे विधातुं पंचक प्रातिपदिकार्थ पक्षे नियामकं॥ प्रातिपदि
 कार्थ विचारस्तु स्वौजसमौडितिसूत्रे कृतः। एतद्धारयानेनैव व्याख्या तत्रायत्वेन त्यक्तं सूत्रं त्रयं व्याख्यायते॥॥ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्य
 तरस्यो। जातेरेकत्वात्तदाख्यायामेकवचने प्राप्ते विकल्पेन बहुवचनाय विधिः। जात्यर्थे बहुत्वं वज्यादिति यावत् ततश्च तद्विशेषणानामपि च
 दुवचने। संपन्नायवाः संपन्नोयवः। जातीति किं देवदत्तः। आख्यायां किं। काश्यप प्रति कृतिः काश्यपः। जातिशब्दोपि प्रति कृतिमाचष्टे। एकस्मि
 न्किं। त्रीहियवौ। संख्यायाः प्रयोगे निषेधः। एको ब्रीहिः॥॥ अस्मदो द्वयोश्च॥॥ एकत्वे द्वित्वे वास्मदो बहुवचने वा॥ अहंकारो मि वर्यं कुर्मः। अ
 वां कुर्वः। वर्यं कुर्मः सविशेषणस्य निषेधः॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि। युष्मदिगुरावेकेषां॥ त्वं मे गुरुः। यूयं मे गुरवः॥॥ फल्लुनी प्रोष्टपदानां च नक्षत्रे। फल्लु
 न्योः प्रोष्टपदयोश्च नक्षत्रयोर्द्वित्वे बहुवचने वा। कदा सर्वा फल्लुन्यः। कदा सर्वे फल्लुन्यो। कदा सर्वाः प्रोष्टपदाः। कदा सर्वे प्रोष्टपदे। नक्षत्रे किं।
 फल्लुन्यो माणवको। रामस् इति क्लृप्त इति। रामशब्दस्यान्युत्पन्नस्यार्थ इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकार्थे कत्वं विवक्षायां प्रथमेकवचनं सुस्तत्र क

प्र.सू.
॥३०॥

न उकारस्यैव ज्ञायो लोपे च कृते। रामस्य इति स्थित इत्यर्थः॥ कस्मिन् विभक्तौ विभक्तिः। सत्तु यो सति तिसृषु। स्वस्वरवसानयोः विभक्तिः॥ रामस्यैव पुंस्वर
विभक्त्यैव तदधिक्येन मित्यमी रामपदार्थाश्चुत्वारः। एवमूह्यं पदोत्तरे। रामरामश्चैव इति स्थिते इति। रामद्वयवाचके सामान्ये द्वये स्थिते सति द्वित्व
वाचके चोत्पत्त्या स्थिति विवक्षिते सति उच्यते इत्यर्थः॥ ॥ सरूपाणां ॥ ॥ रूपशब्दः स्वभाववाची॥ समानं रूपं येषां ते सरूपाः ज्योतिर्जनप
देति समानस्य सारूपाणां मिति निर्द्धारणं षष्ठी। त्याह सरूपाणां मध्ये इति समानजातीयस्यैव निर्द्धारणं संभवति न विजातीयस्यैव तेन सरू
प एव शिष्यते। एकस्यां विभक्तौ परतो ये सरूपाः शब्दादृष्टाः तेषां मध्ये एक एव सरूपः शिष्यते नेतरे सरूपा इत्यर्थः॥ अनुस्यन्नायां एकविभ
क्तौ एकशेषे कृते एकदेशे विभक्त्युत्पत्तिः। अथ वा सविभक्तिकानामेकशेषः। कथं विभज्यते नेनेति प्रातिपदिकार्थ इति विभक्तिः कारकं। प
रं शब्द इदं वाची एकविभक्तौ एकस्मिन्कारके परत इति विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते नेतरे इति। कारकं हि विवक्षित
त्वात् स्वनिमित्तं विभक्तिं जनयतीति सविभक्तिकानामेकशेषः। स हि विवक्षायाम्चायमेकशेषो नान्यथा। ननु जातिः पदार्थः। जातिश्चैकैव। त
त्रैकत्वादेर्यस्य बहुनां शब्दानां प्रसंग एव नास्ति। तर्हि एकशेषारं ज्ञेयं व्यक्तिपक्षेप्यनेकार्थाधिधानसामर्थ्याद्वा दिवदभ्युपेयं उच्यते। जातिपक्षे
प्यभावात्वावनेकशब्दत्वं स्यात्॥ न हि विभक्तिरुदेव न शकती क्षेप्यनुस्यूतं किंचिन्नामान्यमस्ति। व्यक्तिपक्षेपि हृदयप्रवृत्तयेति वाच्ये अने
कशब्दद्वयेनादिरूपेषु द्वेददर्शनादनेकेषां मर्थानामेकेन शब्देनाधिधानमशक्यमिति यावन्तस्ते र्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राज्ञोति इव्यते
चैकशब्दत्वं तस्मादेकशेषश्चाभ्युपेयते। समानानामित्येव वक्तव्यं रूपग्रहणं जिनेष्वर्थे यथा स्यात्। अदृशः। अन्यथा अक्षरशब्दस्य विभक्तिरुदेव न शक
तीति वाच्यं वक्तव्येन सरूपत्वेप्यर्थेदेवादेकशेषो न स्यात्। स्वरजिज्ञानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यते यथा भूतदय इत्यत्र वादयश्च वादयश्च
वादयः बहुव्रीहेः शेषः। एकग्रहणे किंचिद्वैः शेषो मा भूत्। एकविभक्त्या विभक्तिः। पयः पयोजरयतीत्यत्र प्रथमा द्वितीययोः सरूपयोरेक
शेषो मा भूत्॥ ॥ प्रथमयोः॥ ॥ प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्तस्मात्तद्व्याख्यातुं द्वितीयापि प्रथमाशब्देनोच्यते इत्यभिप्रेत्याह। प्रथमा द्विती

॥३०॥
॥३०॥

ययोरिति। अतो गुणे यदकारे पररूपत्वं तदकः सवर्णदीर्घत्वमेव बाधते। न सवर्णदीर्घत्वापुरस्तादपवादः। अनन्तरा निधीन्या धतेनो
नरा निति। सर्वग्रहणे अग्रीः प्रत्ययस्य परसवर्णमाभूता दीर्घग्रहणं त्रिमात्रे स्थानि निविमात्रादेशानि च स्यर्थे इति प्राप्त इति। सूत्रेण राम
औदस्य सर्वसवर्णदीर्घप्राप्त इत्यर्थः॥ ॥ नादिवि॥ ॥ आदिति किं॥ अग्नी। इति किं॥ रामाः॥ अनेन सर्वसवर्णनिषेधः॥ हृद्विरेचि ति हृद्वि
रेव स्यादेव॥ ॥ बुट्॥ बुट्प्रः प्रत्ययस्येत्येकस्मिन्नेव योगे कार्ये एष यो गकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थः॥ न च चाधेव स्यति बुट् अस्या
नित्यत्वान्न च स्यत्वं सति। तेन तेन वित्तं बुट्प्रणौ। केशचचुः। केशचणः न तेनासिकाया। इति अवटीट इत्यादिसिद्धं। इति जलोप इति॥
बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं॥ रामजस इति स्थिते। इकारस्य संज्ञायां लोप इत्यर्थः॥ ॥ न विजक्तौ॥ ॥ ह्रस्वमिती संज्ञायां प्राप्तायां नि
षेधार्थः॥ विजक्ताविति किं॥ अचो यत्॥ ऊर्णाया युस्॥ रुधादिभ्यः श्रम॥ अनित्योयं निषेध इति इदमस्तु मुरिति मकारस्य संज्ञापरिज्ञानार्था दु
काराबुधं धातुं ज्ञायते। तेन किमोत्तरेण इत्येव संज्ञानिषेधो न। इति न सकारलोप इति जस इति शेषः॥ एकशेष इति सरूपाणां मिति विजक्तु
त्यक्तेः पूर्वसविज्ञात्वेकस्य वा। सर्वसवर्णदीर्घ इति अतो गुण इति पररूपस्य बाधकः। रामा इति ह्रस्वविसर्गौ॥ ॥ एकवचनं॥ ननु सुग्रहणं
मेव कस्यान्न ह्रस्वं। न च सप्तमी बहुवचने ति व्याप्तिः संबोधनप्रथमाधिकारात् इति चेत्। उच्यते। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञार्थमेकवचनग्रहणं। अन्य
था सर्वसूत्रेण तदंतस्यैव संज्ञाविहितेति तदंतस्यैव स्यात्॥ एड् ड्रस्वात्॥ ननु च एड्ग्रहणं किमर्थं॥ यतो हे अग्रे देवा यो इत्यादीनि प्रागेव संबु
द्धिगुणात्। ड्रस्वादित्येव लोपः स्यादिति चेत्। उच्यते। नित्यत्वात्परत्वाच्च संबुद्धिगुणो वलीयानिति प्रथमं स एव स्यात्। तत्र नृते ईस्वात्परः सं
बुद्धेर्ह्रस्वेति लोपो न स्यात्। अत एड्ग्रहणं कर्तव्यं। हे राम हे रामौ हे रामाः॥ इति। अत्र संबोधनाज्जिज्यक्तये हे शब्दः प्रयुक्तः॥ ॥ अमि॥ ॥ प्रथमयोः
सर्वसवर्ण इत्यतः पूर्वसवर्णग्रहणे लुवर्त्तमानेपि सर्वग्रहणं सर्व एव यथा स्यादिति॥ सर्वसवर्णान्तरत्वं माभूत्। तेन लुपारंभी त्रिमात्रोः॥ ॥ उश॥
इति शलोप इति रामशस् इति स्थिते शसः शस्यलोप इत्यर्थः॥ ॥ तस्मात्॥ ॥ तस्मादिति किं॥ एतावताः पश्य॥ शस् इति किं॥ रामाः पुंसी

इति २

प्र. १०.
॥ ३९ ॥

निकिं। बद्धीहैतः। इह तु वंजा प्रति कृतिश्चालुमनुष्य इति कनो लुपि कृते लुपियुक्त च द्वा क्ति वचन इति पुं सोपि स्त्री ङिं गति न न सं
ना चं नूः पश्य ॥ ॥ अङ्गु। आङ्गु हणं पदव्यवाय इत्यस्य प्रतिषेध बाधनार्थं नुमग्रहणमनुस्वारोप लक्षणा र्थेन वृंहणमित्यनुस्वारव्य
वाये नुमन्नावेपि एतत् स्यात्। इति व्याप्ति प्रीणनयोः प्ररर्धः उपसर्गो ह्रस्वमिति प्रेरवना इत्यनुसत्यपि नुमि अङ्गुस्वाराभावे एतन्न किं
पुनरिह सूत्रेण समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। आहोस्वित्येकं। तत्र समुदाय इति पक्षो न घटत इति। सर्वे रप्यडादिभिः व्यवायाभावात् यदि
द्वितीयस्तदा अर्केणत्येवमादौ अनेकेन व्यवायेन स्यात्। तस्मात् व्यवाये एतत् स्यादित्युपलक्षयितुमडादीनां ग्रहणं कृतं कृततरस्मिन्
वाये अङ्गुदिभिर्व्यवायेते च अङ्गुदयो व्यस्ताः समन्ता वा व्यवायेते उपलक्षयितुं शक्नुवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ एतैर्व्यस्तेः समस्ते च व्यवा
न इति। इति एतत् प्राप्ते इति रामानित्यत्रेति शेषः ॥ यस्मात् ॥ यस्माद्वातोः प्रातिपदिका द्वा तदादीति स आदि र्यस्य स तदादिः ॥ यस्मा
दिति किं तदादीत्यनेन संबन्धात् संज्ञिनिर्देशार्थं। प्रत्ययग्रहणं किं ॥ न्यविशत इति। अत्रनेर्विशदिति नेरुपसर्गाद्विधिरस्तीति तदादेरंगसं
ज्ञा स्यात् ॥ ततश्चोपसर्गात् प्रागडागमः स्यात्। विधिग्रहणं किं। प्रत्ययप्रत्ययमात्रेण च ॥ स्त्री इयती। इदं परिमाणमस्या इति वतुप किमि
दं न्यामिति वस्य घः तस्ये -। इदं किमोशशक्तीतीदं ईश। यस्येति चेतीकारलोपः। डगितश्चेति डीपु। स्त्रीमादा सौर्हल आदिति लोपः स्त्री
स्त्री इयतीति स्थिते यदि विधिग्रहणं न कियते। इयती शब्दे प्रत्यये परतः स्त्री शब्दः स्यात्तत्र च यस्येति चेति लोपः प्रसज्येताननुचा। हसिह
वच्चा नादित्यसिद्ध ईलोपः। तन्नुतोयं प्रसंगः। उच्यते। विधिग्रहणात् प्रागजाधिकारादसिद्धमित्यभिप्रायो लक्ष्यते। अथवा नाधिका
रीयमसिद्धत्वमनित्यमिति। तदादिवचनं स्यादिप्रत्ययसहितस्य नुमाद्यागमसहितस्य बांगसंज्ञायथा स्यात् ॥ करिष्यामि। कुंडानि अस्ति
हितदादिग्रहणे यस्या प्रत्ययविधिस्तस्य संज्ञा स्यात्। न स्यादेः समुदायस्य ततः प्रत्ययस्याविहितत्वात्। पुनः प्रत्ययग्रहणं किं। श्रिये इह
अर्थः। अर्थः अस्त्यत्र तुल्यं कवचनस्य विधिरित्यसति पुनः प्रत्ययग्रहणे श्रीशब्दस्यार्थशब्दे र्वरतो ग संज्ञा स्यात् ततश्चेयद् स्यात्

श्री ॥
॥ ३९ ॥

नतश्चेयड-स्यात्। सति तु विहिते प्रत्यये परतइत्येवं विज्ञायते यश्चातो विहितः स लु वि ति न वति। यड-सि। एत्वमिति। रामदाडिति स्थिते च
इत्यस्य लोपे इनादेशे आहुणे च कृते पश्चादङ्घ्राडि-ति एत्वमित्यर्थः। युपि चेत॥ अतः एत्वं निसिपरत्वाच्चेदत एव केन विधायति। कृते
कृते येत्वे नोत्तरार्थे दैस्तु नित्यस्तथा सति। अनेकाल्नि अर्चयेति अनेकालुत्वा अवी देशो यमे स। डे-र्यः। स्थानिवत्वादिभ्यो दि। चनु र्येक वच
ने रामडे-इति स्थिते लुशक्। तद्धित इतीत्वा तड-कारस्य लोपे यादेशे च कृते स्थानिवत्त्वादेशो न ल्लिधाविति सु वादेशे ययस्य स्थानिवत्त्वं नैष दो
षः। अनल्लिधाविति स्थानिनेत्योक्तमाश्रितो विधिर्निषिध्यते। यथा प्रपञ्चेत्यत्र लोबलादित्वमाश्रित्य न निषिध्यते। न च त्रयत्रादित्वं स्थान्यति
देशेन किंतु स्वयमेवादेशस्येति। ननु च त्रस्थानि न एकारस्यात्त्वात् तदा श्रयं सुस्त्वमला श्रयमेवान। यस्मिन् कार्ये ल एवासाधारणं रूपं निमित्तत्वे ना
श्रियते। अहलीत्यादिस एवात्विधिः सुपि चेत्यत्र नैवं विधे किं विदस्ति। केवलमुदाहरणे लक्ष्मकः स्थानी। ननु च संनिपाते उक्षणे विधिरनिमित्तं
तद्धितस्येति अदंतत्वं संनिपातेन जातो यादेशः। कथमदंतत्वं विहन्यात्। मेवं। कष्टापकमण इति निर्देशादनित्यत्वमस्याः परिभाषायास्तेन दी
र्घो न वत्येव। रामा न्यामिति सुपि चेति दीर्घः। बहुवचने॥ ॥ बहुवचने किं। रामा न्यां। लुकिं। रामरणां। सुपीत्यनुवर्त्तते एव। यजध्वं। रामादिति॥
पंचम्येक वचने रामड-सीति स्थिते। इत्वं तड-कारे कारयोर्लोपे टाड-सिड-सामिनात्स्या इति आत आदेशो ड-सेः। अकः सवर्णे दीर्घः। रामा न्यां॥
रामे न्या इति पंचमी द्विवचन बहुवचनयोः। कमा दीर्घत्वेत्वे। रामस्येति। षष्ठ्येक वचने रामड-सू इति स्थिते इत्वा तड-लोपे टाड-सिड-सामिति
स्यादेशः॥ ॐ सि। रामयेति। षष्ठी द्विवचने राम ॐ सिति स्थिते। एवायादेशरुत्त्वविसर्गः॥ ॥ इत्स्व॥ ॥ आयव षष्ठी बहुवचने गृह्यते एतदा
मिसर्वनाम्नः सुडित्यत्र प्रतिषादयिष्यते। तदेव ह्यामग्रहणमत्रानुवर्त्तते॥ ॥ नामि॥ ननु रामाणामित्यत्र सुपि चेति दीर्घेण सिद्धं किमर्थं नामीत्या
रभ्यते। उच्यते अचश्वं हरीणामित्यादिसिद्धार्थं एतदारभ्यं तदन्या र्थं मपि स्यादिति भावः। रामाणामिति षष्ठी बहुवचने आयमित्यनुविनामीति दी
र्घत्वे अहुघ्राडि-ति एत्वं। नामि दीर्घ आयमि चेत्यात् कृते दीर्घेना नुदु-म्वेत्। रामे इति सप्तम्येक वचने डि-उ-कारलोपः। आहुण इति गुणः॥ ॥

प्र.स.
॥३२॥

सामयोरिति। ७। सिचयेकारः अयादेशः। एते कृत इति समीचकुवचनेनामसुइति स्तिनेबकुवचनेभुन्योदित्येत्वेकतइत्यर्थः॥ ॥ आदेशप्रत्ययः
आदेशप्रत्ययोरिति बह्वीचेदेन संबध्यते। आदेशोयः सकारः प्रत्ययावयवोयः सकारइतिरामेधिति। सकारस्य विवृतस्योष्वालोद्योषस्योतरतम्या
ततादश एवषकरो जवतिमूर्हन्यः॥ ॥ सर्वादीनि। सर्वआदिर्येषां तानि नङ्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः। सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाते
नसंज्ञोपसर्जनयोः सर्वनामत्वेन। एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति। ननु च सर्वनामानीत्यवर्षपदाज्ञेताया मगदति एत्वेन जायं। अस्मादेव निपा
तनान्न जवति। सर्वादिगणं पठति। सर्वेत्यादित्वशब्दो यमन्यवा। व्रीहिः पठितः स्वरे जेदात्। एक उदात्तो न्योनुदात्त इति काशिकाकारमतं॥
ग्रंथकारमतं तु एकोकारं नोन्यस्तकारांतः। द्वावप्यनुदात्ताविति जवतोऽकच एकशेषः॥ आसर्वानाम् इत्यात्वे। सर्वनाम्नास्तृतीयाचेत्येता
नि प्रयोजनानि। उत्तरउतमौ प्रत्ययाविति किं यत्र दे। निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरत्वं॥ वाबहुनां जातिपरिप्रश्ने उत्तरमव॥ इति ततश्च तदंताः शब्दा
इति प्रत्ययग्रहणे यस्मा अविहितस्तदा देस्तदंतस्य ग्रहणमिति परिभाषया। ननु च सुमिर्दंते पदमित्यंतग्रहणे न जायितं। संज्ञाविधौ तदंतग्रह
णं नेति सत्यंतथापिके बलयोः सर्वनामकार्यानावात्तदंतग्रहणमित्यदोषः॥ ॥ जसः शी॥ ॥ शइदिति लशकृतद्वितइति। सच सर्वो देशार्थः
। अन्यथा आदेः परस्येत्यकारमात्रस्य स्यात्॥ दीर्घोच्चारणे नपुंसकाच्चेत्येवमर्थं। मधुनी। सर्वे इति। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायां सर्वशब्दात्
यमा बहुवचने जसः सर्वनाम्नः॥ अतः किं जवते। अथो अतास्मै इत्यन्वादेशो शिक्तते सवर्णदीर्घएकादेशः। प्राप्नोति। तत्रैकपदाश्रयत्वा दंतं रंगत्वा
त्पूर्वस्मै जाव एव स्यात्। पश्चादेकादेशः। पदद्वयाश्रयत्वात् सर्वस्मै इति। ननु र्थो कवचनस्य डे इत्यस्य स्मै॥ ॥ दु. सिद्धोः॥ ॥ डेरत्वाच्चतर
स्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपाते। वेचि अर्थः। सर्वस्मादिति पंचमेकवचनं ड. सिः॥ ॥ आमी सर्वनाम्नः॥ ॥ आमीति समीनिर्देश उन्नयार्थः। इह तु
सर्वनाम्न इति पंचमी निर्देशावर्णा प्रकृतिर्भवति। आमीति षष्ठी बहुवचनं गृह्यते॥ नडे. रामा। तस्य हि परत्वात् आद्यादस्यादः स्युः॥ तेषु च कृत
पुसुइ प्राप्तिरेव नास्ति। नहि द्वयोरुदिलिंगयोः समहयो घटते। यश्च द्वादा म्यश्च कास्प्ययेत्यामता वयिन गृह्यति निरनुबोधग्रहणे न सानुबोधक

श्री॥
३२॥

अथ २१२

स्येति परिज्ञायतां हि साधुबंधौ। एतद्वत्त्वे इति सर्वत्राम् इति स्मृते। सुट्। बहुवचने मुल्ये दित्येवं आदेशप्रत्यययोरिति पूर्वम्। सर्वस्मिन्नि
ति। सर्वदि-इति स्मृते उ-सिङो रिति स्मिन्नाशेषं गमवदिति। न स डे-उ-सि आ म डि-इति वचनपंचकव्यतिरिक्तं वचनषोडशकं नाम शब्दवच्चा
धनीयं। तानि च रूपाल्लेखं। सर्वः। सर्वा। सर्वी। सर्वै। सर्वौ। सर्वात्। सर्वेण। सर्वाभ्यां। सर्वेः। सर्वस्मै। सर्वाभ्यां। सर्वेभ्यः। सर्वाभ्यां। सर्वेभ्यः। सर्व
स्या। सर्वयोः२। सर्वेषु॥ उपशब्दे द्विवचनांत इति। तस्य द्वित्ववाचकात्वात्। उच्चैः। उच्चैः। इति प्रथमा द्विवचनयोर्द्विवचनमौ। उच्चैश्च इति द्विती
या चतुर्थी पंचमी द्विवचनानि। त्यामा। सुपि चेति दीर्घः। उच्चैश्च योऽपि षष्ठी सप्तमी द्विवचने। ७। मौ। ७। सिचेत्येकारः। यदि द्विवचनो न एव त
किमर्थस्य सर्वादिषु पाठः। यतः सर्वनाम्नः स्मै इत्यादीनां सर्वनामकार्याणामेकवचनबहुवचनविषयत्वं। अकञ्जपि सर्वनाम संज्ञा न प्र
यो ज्ञयति विज्ञेया जावात्। न हितस्मादकचित्के वा कृतं रूपे नेदः स्वरजे दो बास्ति। अथ वाऽकञ्च तस्मान्न प्राप्नोत्येव द्विवचनत्वं। विषयत्वा
दस्येत्यभिप्रेत्याह। तस्येत्यादि। अनेन द्वितीया षष्ठी च यथा स्यादित्येवमर्थमहि प्रायः॥ १॥ पूर्वम्॥ व्यवस्थायामिति गम्यमानायामित्यर्थः। असं
ज्ञायामिति॥ संज्ञायामसत्यां यदि पूर्वादयः संज्ञारूपान् भवेतीति यावत्॥ गणपाठः सर्वत्र या प्राप्तेति गणे हि पूर्वा परावरदक्षिणे क्षरा पराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायामिति सूत्रं पद्यते। तेनास्मिन्निषेये सर्वत्रैषां सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता अनेन जसि विज्ञाप्यते। स्वाभिधेयेति। अवधिर्मयी दातस्य
नियमोऽवश्यं जाव आवधिजावा दयत्वं शः किं विशिष्टः स्वाभिधेया पेक्षः पूर्वादीनां स्वाभिधेयो दिदेशकाल स्वभावो र्यस्तमपेक्षते तेन वापे
क्ष्यते इति स्वाभिधेया पेक्षः। अयमर्थः पूर्वाद्याभिधेयानां दिगादीनामर्थानां यत्पूर्वादित्वं तन्नियोगतं कमप्यवधि मपेक्षस्यात्। तथा हि। पूर्वदेश
स्य वा यत्पूर्वत्वं तदवश्यं परदेशमवधि मपेक्षते। तथा परस्यापि परत्वं तत्पूर्वं तस्मात्पूर्वादिशब्दा व्यापेक्षेण केन चिदवधिनावश्यं जाव्यते न त
स्येवावधेर्यः पूर्वादिशब्दा निधेया पेक्षो बधिनावधिकांतिकः स्यादवस्थाति। पूर्वा। पूर्वा इति। परस्मादवधेरिति गम्यते दक्षिणा इति सर्वनाम
संज्ञा जावात्तसः श्री भावो ना प्रवीणा इत्यर्थ इति। प्रावीण्यमात्रमुपायाया वधिनावधिरपेक्षा एव दक्षिणा शब्दो गायकेषु वर्तते इति व्यवस्थावनग

प्र.स.
॥३३॥

प्यत इति शब्दः ॥ प्रिवीला इत्यर्थ इति ॥ प्रवीण्यमात्रमुपादायावधिभावनिरपेक्ष एव दक्षिणशब्दो गायकेषु वर्तते इति ॥ सत्यामपीत्यादि ॥ अयं भावः ॥ जं
चूही पं सुमे सं चावधि मपेक्ष्य ॥ उत्तरशब्दः ॥ कुसुबुवर्तन इति च वस्त्रागम्यत एव किं तु इयं तेषां संज्ञाति न भवति ॥ सर्वनाम संज्ञा ॥ स्वमा प्राप्तेति ॥ स्वमा
तिष्ठनाख्यायामित्यस्माद्वेत्तात् ॥ स्वे स्वा ॥ आसीया आत्मनश्चेत्यर्थः ॥ ॥ अंतरं ॥ बहिरित्यनाद्युतो देशः ते न योगः संबंध बहिर्योगः स चाना
द्यतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति ॥ उपरी संवीयते विविधीयते तदुपसंख्यानं ॥ कृत्यल्युट् इति कर्मणी ल्युट् ॥ अथ वा संवीयते नेनेति संख्यानं ॥ वरणे
ल्युट् ॥ पश्चादुपशब्देन समासः ॥ संख्यानस्य प्रमीपमुपसंख्यानं परिधानीयमुच्यते ॥ सर्वनाम संज्ञेति ॥ अंतरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति ॥ अनेन गणस्त
त्रेण तसंज्ञ इति सर्वनाम संज्ञ इत्यर्थः ॥ बाह्या इत्यर्थ इति ॥ ग्रामबाह्या श्रृंङ्गालुगृहा इत्यर्थः ॥ परिधानीया इत्यर्थ इति ॥ प्रावरणीया इति शब्दः ॥ ॥
सर्वादिभ्यः ॥ एवं परादीनामपीति ॥ परावरदक्षिण उत्तर अपर अधरस्व अंतर इत्येतेषामपि रूपाणि एवमेव ज्ञेयानित्यर्थः ॥ शेषे सर्ववदिति ॥ जसड
सिडि इत्येतानि च नानि वृत्तयित्वा ॥ न्येषु वृत्तनेषु सर्वादीनां नवानां रूपाणि सर्वशब्दस्यैव ज्ञानव्यानीत्यर्थः ॥ सर्वादीनां शब्दानां येषां यस्मिन् न्येषु यस्मि
ल्लुपाधौ च सर्वनाम संज्ञा भवति तानर्थोलुपाधींश्च साहचर्येन सुरुच्यं प्रतिपत्यर्थं संगृह्णाति ॥ सर्वादि रिति ॥ सर्वादिर्गल सर्वनाम संज्ञो भवति ॥
चिह्नो लोना प्रधानं न ॥ अजिधान् च न चे संज्ञा रूपो न भवतीति ॥ एतच्च सर्वानामानि सर्वनामानि ॥ तच्चर्थं संज्ञा विज्ञाना ल्लुच्यते गौ लत्वे संज्ञायां वा
सर्ववाचकत्वं सर्वादीनां नास्तीति कृत्वा त ॥ एवमिदं च व्यवस्थायामिति न चे ह्यो लो यवा निधेये तड न स्व सर्व वाचुवर्तते ॥ एतच्चोते समुच्चीयाद्य
दपि शब्दा ज्ञायते स्वार्थज्ञात्यन्यवाच्यपीति ॥ सर्वादिर्गलः समसंख्यो व्यवस्थायां गम्यमानयो सर्वनाम संज्ञो भवति एतच्च सर्व परे स्यादेर्गलाल्लुच्य
ते ॥ समोलुत्वा इति ॥ समशब्दो सदृशवाची सर्वनाम संज्ञः ॥ एतदन्वर्थं संज्ञा विज्ञानल्लुच्यते ॥ अंतरं पुरिपरिधाने बहिर्योग यो ग इति ॥ अंतरशब्दः सर्वना
म संज्ञो भवति ॥ यदि न गम्यो न वर्तते ॥ परिधाने बहिर्योगे च वर्तते ॥ एतदप्यंतरमित्यादेर्गलाल्लुच्यते ॥ स्वार्थज्ञात्यन्यवाच्यपीति ॥
स्वशब्द सर्वनाम संज्ञः स्याद्वदिधनज्ञानिवाची न भवति ॥ एतेषां मुदाहरणं वक्तुं सर्वशब्दस्य गोलतां दर्शयति ॥ अति कृतः सर्वमिति न च द्वुच्चीह

श्री ॥
३३ ॥

वित्यादेर्निषेधाच्च सर्वनाम विधौ तदंतविधेरन्युपगमात् । अतिसर्वायदेहीत्येतत्प्रत्युदाहरणं सर्वनामत्वाभावात्सौ भावो न । अथवा निषेधस्य प्रत्यु
दाहरणमाह । सर्वो नामेत्यादि । सर्वादियेस्य प्रत्युदाहरणं । पूर्वायेति । अत्र व्यवस्थानगम्यते । तमोत्तुडइत्यस्य प्रत्युदाहरणं । समायेति ।
सदृशायेत्यनेन समशब्देऽस्तुत्याचितं दर्शयति । अपुरीत्यस्य प्रत्युदाहरणं । अंतरायोपुरिजाकाराद्विबर्त्तन्यामित्यर्थः । परिधानेव हि रोगदृश्य
स्य प्रत्युदाहरणं । ग्रामयोरन्तरेतापमइति । स्वायेति स्वोर्थज्ञात्यन्यवाच्यपीत्यस्य प्रत्युदाहरणं ॥ न बहुव्रीहौ ॥ अत्र वृत्तौ द्विधा सूत्रार्थो लभ्यते
। बहुव्रीहविति निषेधाधिकरणं बहुव्रीहौ संज्ञान । बहुव्रीहेः संज्ञानेतियावत् । बहुव्रीहविति सर्वाधिकरणं वा बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि वृत्तं
तानि सर्वनाम संज्ञानेति । विजाषादिके समासे बहुव्रीहवित्युच्यते मानेपि बहुव्रीहौ ग्रहणं भूतसर्वेपि बहुव्रीहौ प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्यतेऽनेन
तिवस्त्वं । अंतरं ये वांते वस्त्रांतराः । वसंत्यस्मिन्निति वसनं । गृहं मंतरं ये वांते वसनंतराः । वस्त्रांतराश्च वसनंतराश्च वस्त्रांतरवसनंतराः । अन्यथा वि
जाषाजसीति विजाषा स्यात् । प्रथमसूत्रार्थस्योदाहरणमाह । प्रियसर्वायेति प्रियः । सर्वो यस्य प्रियसर्वः तस्मै प्रियसर्वाय वा प्रियस्य पूर्वत्वमिति प्रि
यशब्दस्य पूर्वनिपातः । एतदुपन्यासस्तदंतविधिज्ञापनाय । ननु चार्थसंज्ञा विज्ञानादेवात्र सर्वनामसंज्ञानस्यातत्त्वमेतत्सूत्रेण व्यर्थं कथं । सूत्र
कारमतइति । न बहुव्रीहविति सूत्रश्रवणात् सूत्रकारमतमेवं प्रतिज्ञाति बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञानिवेधो नोपसर्जनत्वमात्रे इति भावः । भाष्यकारमत
इति । भाष्यकारमतेऽन्वर्थसंज्ञा विज्ञानात् गोणत्वमात्रे सर्वनामसंज्ञानिवेधान् बहुव्रीहविति सूत्रे व्यर्थमित्यर्थः । तथा च भाष्यं । गो नदीर्ये आह ॥
अकस्वरो तु कर्त्तव्यौ । प्रत्यंगमुक्तसंशयो । मर्कात्पटकस्त्वकस्त्विक इत्येव भवितव्यमिति । एतस्य तात्पर्यमुक्तं कर्पटे न गो नदीर्ये आहति सूत्रप्र
त्याख्यानमेतत् । यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यमिति । त्वत्कपित्वक इति । त्वं पिता यस्य हं पिता यस्येति सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । विवृष्टा बहुव्रीहि
समासे ह्येते समासा वयवयोः समासोऽतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञातार्थविवक्षायां अव्ययसर्वनामसामकच
प्राकटोरिति अकच्यसज्जेततस्य हि सौ प्रभृतीनामिवांगधिकारविहितत्वाभावाच्च्युत्यनपेक्षत्वात् । ततश्च त्वकस्त्विको मकस्त्विक इत्य

सू.
॥३॥

न चंरुपंस्यात् तस्मात्प्रोक्तमात्रागिवात्क इति कप्रत्यय एव स्यादित्येवमर्थः न बहुव्रीहौ विनिसूत्रमिति न्यासकृतः काशिका विवरणं वि
काकारस्य जिने उबुहेर्मनमित्यर्थः । तथा च काशिका विवरणं विकारामुक्तं । त्वं पिताय स्याद्वे पिताय स्येति विग्रहबहुव्रीहौ कृते अज्ञाताद्यर्थ
विवक्षाया अस्ति प्रतिशेधे ॥ ३ ॥ अथ सार्धनाम्नामकच प्राकट्टे रिति अकच । प्रपञ्चेत । ततश्च त्वक पिठक मतिठक इत्यनिष्टं स्यात् । तस्माद
कच मान् इति प्रतिषेध आरभ्य तेनेन प्रागिवात्क इति क एव भवति । तत्र परतः प्रत्ययो न्नरपदयोश्च निमपर्थं तयो युष्मदस्मदो स्त्वमादेशयो
र्न दत्तश्चेति समासोते कपिचत्वत्क पिठको मत्क पिठक इति सिध्यति । ननु चान्वर्थसंज्ञा करणो देवा वसंज्ञा निगमे कृते अकच अविष्यति ।
न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति विशेष विषयत्वात् । नैतदस्ति । समुदायो हि विशेषवर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थता या अनयेतमेवेति ॥ ॥ तृतीया ॥ तृती
या समासार्थवाक्येनेति ॥ अथ माशयः । विज्ञावादि क समासे बहुव्रीहौ इत्यतः समासग्रहणो नुवर्त्तमानेपि पुनः समासग्रहणो लोपेत् तृती
या समासे संज्ञानिवेधार्थं । तृतीया समासार्थवाक्यं तादर्थ्येन गौणतृतीया समास इति कृत्वा तत्रापि निषेध इति अत्र च लक्षण प्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया पूर्वसदृशेत्यादिना यं तृतीया समासं च द्येति तस्यैव ग्रहणं । न कर्तृकरण इत्यादेतेन त्वयका कृतं मय
का कृतमिति सिद्धं ॥ ॥ द्वंद्वे च ॥ उक्तेत्यादि ॥ द्वंद्वे समासे सर्वादीनां सर्वनाम संज्ञानेत्यर्थः ॥ विज्ञावा ॥ ॥ सर्वे लानित्ये निषेधे शप्ते विज्ञावा
रभ्या । व्यवस्थित विज्ञावा विज्ञाना ज्ञेयः कार्यं प्रतिविभाषा । तेना कन ज्ञेयवति । क एव न वति । वर्णाश्च मेतरकाः । अकजिहिसति तस्य सर्वनाम
संज्ञांतः पातित्वा साक्षिकः शी जावः स्यात् । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधानादेव प्रसंगो न ॥ ॥ प्रथमा ॥ ॥ तय इति संख्याया अवयवे तय ॥ आदि
ना चरमे चरमाः । अत्ये अत्याः । अही अहीः । शेषं समवेत् । इति । एतेषां सर्वादि मध्ये पावा जावात् । इहापि ज्ञेयः । कार्यं प्रतिविभाषा । तेन एते
भ्यः क एव स्यात्ता कच । नेमशब्दादकच सवादि मध्ये पावात् । उभयश्चाद्यस्य तय प्रत्ययो तस्यापि ज्ञेयः अंतरंगत्वात् गतापागान्नित्या सर्वनाम
संज्ञा ॥ ॥ उभय इति ॥ तीयस्येति । अत्र संज्ञा तीयशब्दस्य संज्ञा न भवति ॥ अर्थवद्ग्रहणं नानर्थक्येति ॥ ॥ ज्ञेयः ॥ ॥ अष्टन आदि न

सू.
॥३॥

क्तावित्यतोविनक्तावित्यनुवर्तते। तेन जगंति कृमिपित्याद्यौ जरसन्नादौ न। निज्जरसाविति। निर्गतो जरायाः प्रादिसमासे द्वस्वेव कृते एकदेशविह
तमन्यवद्वतीति जराशब्दस्य जरसादेशः। निज्जरसेति। परत्वाज्जरसादेशः पञ्चाददंतत्वाभावादिनादेशो न। एतच्च भाष्यकारयतं। केचिदादावित्या
दि। केचिदिति महाभाष्यकारादये निज्जरसादित्यादौ स्मिन्नेकाद-सिउ-सामिनाभ्या इति इनादौ प्राप्ते जरसादेशे च विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र परश
ब्दस्यैव वाचित्वात् पूर्वविप्रतिषेधेन सर्ववलीयस्त्वेन प्रथममिनात्तावादेशोक्तः। परत्वाज्जरसादेश इतीहेतीत्यर्थः। निज्जरसेरिति। अतो निज्जे
सिति ऐक्यावेक्यतेः। ज्ञादित्वाज्जरसादेशः। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विद्यतस्येत्यस्या परिभाषया अनित्यत्वात्। निज्जरस इति चतुर्थे
कचचने। निज्जरसः निज्जरसादिते पंचम्येकचचने क्रमेण भाष्यकारतदन्येकमनेन रूपे आदिना निज्जरसः निज्जरसः निज्जरसोः। निज्जरसोः। निज्जर
सि निज्जरसोः। पक्षे इति। जरस-भावपक्षे हलादौ च विनक्तौ परतो गमभाष्यवद्व्याणि निज्जरसस्य ज्ञेयानीत्यर्थः॥ ॥ पाद- ॥ ॥ इह शस्य नृत्तयो
निमित्तत्वेनोपात्ताः। नेच विनो प्रकृत्या न च देते इति तेषु प्रकृत्यंतरा द्विहिषतेषु विधीयमानाः पदादय आदेशा विज्ञायंते। तेष्वादिश्यमानेषु शस्य-
तयोचुरूपमेव पादादिकं। प्रकृतीमाक्षिपेतीत्यत्र आह॥ पाददंतत्वादि। केचिदत्र छंदसीत्यनुवर्तयंति। अपरे पुनरविशेषेणेहेति। तथा हि भाषायाम
पि पदादयः प्रयुज्यंते। व्यायामसुता गात्रस्य पद्मा मुहूर्त्तस्य च। व्याघ्रयो नोपसर्ग्यतिवेन ते यमिचोरगाः॥ इत्येवमादयः॥ प्रकृतिग्रहणादिति॥ प्रका
राद्यर्थं प्रकृतिशब्द इत्यर्थः। तद्विग्रहणमुपलक्षणाद्यं। तेन दोषतीत्यत्र आदि-श्यामपि दोषनूना सिकाया यतस्तु द्वेषु न सादेशः। नस्य नस्तः
नः सुदः। नासिको वर्णः। नासिको नगरमित्यत्र न। पदपदेत्यादि पादशब्दस्य दंतशब्दस्य मासशब्दस्य च क्रमेण शसादौ पदादेशो ददादेशो मासा
देशो च कृतेरुपाणि। पक्षे स्वादिषु पेचसुरामवेवा मा-भ्यामित्यादि मास-भ्यामिति स्मिन्नेकसंज्ञायां रितिरुत्वं जोगो अद्यो अपूर्वसेतियत्वे। ह
त्ति सर्वेषामितियत्वेः॥ ॥ सुदं नपुंसकस्य॥ सुडिति प्रत्याहारग्रहणं। आ-ओट्टकारात्तत्र प्रेक्षेव वचनान्यतर्जवतीत्याह। स्वादिपंचवचनानी
ति। अप्राधान्यविधेयं प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्य प्रतिषेधो यं कियेया सह यवनः। प्राधान्यनुविधेयं प्रतिषेधे प्रधानता। पर्युदासः सविज्ञेयो य
ज्जनरपदेन ननु॥ २॥ इति प्रसज्य प्रतिषेधपर्युदासयोर्लक्षणोत्तरयद्यनपुंसकस्येति प्रसज्य प्रतिषेधः स्यात्तदायमर्थः। स्यात्तानपुंसकेन नवती

प्र. ३६
॥३५॥

ति। तत्र ज्ञसः शः। सर्वनामस्तान् संज्ञान स्यात्। पर्युदासपक्षेन पुंसकस्य न पुंसकव्यतिरिक्तस्येत्यर्थः स्यात्। तेन न पुंसकेन विधिने प्रतिषेधः। ते
न जज्ञसः शः। सर्वनामस्तान् मित्येन संज्ञा सिद्धा भवति। इति चेत्तसि कृत्वा पर्युदासपक्षमाश्रित्याह। अत्रैव स्येति॥ ॥ स्यादिवु अ
त्र यदि सममी बहुवचनादारभ्य आकपः प्रत्ययान्तो रन्। असर्वनामस्तान् इति प्रतिषेधः। न कुर्यात्। कृतश्चासौ ततो ज्ञायते। प्रथमे कवच
नादारभ्येति। ननु चराज्ञेत्यत्र पदसंज्ञान स्यात् प्रत्ययलक्षणो ना सर्वनाम इति निषेधात्। ततश्च न लोपो न स्यात्। नैष दोषः। नैष दोषः। यतो
यदयं न डि-संबुद्धो रिति निषेधं शास्ति। तद्वाप्येति सौ पदत्वं स्यादिति। अन्यथा संबुद्धिग्रहो व्यर्थः स्यात्॥ ॥ यच्चि नो यच्चीति वर्तमानं
सममीनिर्दिष्टं अतो यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तदा विधिर्नोत्र जायमिति प्रत्याह। यकारादिष्वित्योदि। नजोगिरे मनुष्यां चति म
त्वं वाच्यं। न ज्ञा तुल्यं वर्तते न ज्ञस्वत्। अंगिरस्वत्। मनुष्यत्। वृषलो वस्वस्वपोर्जत्वं। वृषणस्वः। अलोपो नः। तपरकरणेन ज्ञमा
सो यमिति शंका निरासार्थं॥ ॥ रषाभ्यां। एह इत्यादि। एषा इत्यसि एषादेशः। न संज्ञा अलोपः। एत्वं॥ ॥ नलोपः॥ अत्र च पदस्येत्यनुवर्त
ते सत्त्वं च प्रातिपदिकग्रहणं। असमस्त एव। सुपां सुलु गिति षष्ठ्या लुक् कृत्वा निर्दिष्टं। ततश्चोतस्येत्युच्चाभ्यां संबध्यते प्रातिपदिकान्तस्य
पदान्तस्येति चेत्तसि कृत्वा ह प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति। न लोपस्येति। एष न न्यामिति स्थितेन लोपे कृते सुपि चेत्सदंतत्वा
दीर्घत्वं प्रतीतिरन भवति नलोपः सुप्त्वेरेति सुविधिं प्रतिनलोपस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ विजाणादि-गो-रिति डीति सममेकवचने। शीति न
पुंसकाच्चेति यः शी विहितस्तस्येदं ग्रहणं। न ज्ञसोः शिरिति तस्मिन् संज्ञा यो अजावात्॥ द्वयोरन्तोर्जः द्वन्द्व इति। तद्विनाथं विवक्षार्थं न द्वि
सार्थ इति समासः काळाः जिति वज्र। तस्य द्विगोलुगनपत्य इति लुक्। राजा हः सखि न्यष्ट जिति ट्च समासोतः। अन्तोः नृ एते न्य इति अन्तो
राः॥ ॥ संख्या॥ संख्या विसायेत्येवं वाच्ये पूर्वशब्दस्याधिकस्य ग्रहणं अधिककार्य सूचनायं। तेन सायान्द इत्यत्र लोपः सिद्धः स्यात्। द्वा
हनि। द्वा न्दीति विजाणा डि-र्योरिति वल्लोपः। द्वा न्दी इति आदेशाभावपक्षे। द्वा हनीत्यादि। व्यङ्ग इति प्रादिसमासः। शेषं द्वा दवत्। साय मङ्गः सा
याङ्गः। सायं शब्दे हरे कदेश वाच्यी। संख्या विसायेति ज्ञापकादेकदेशि समासः। शेषं एतेषां रूपाणि मशब्दवत्॥ ॥ इत्येदं॥ ॥ विष्णुपा

अ० ॥
॥३५॥

विश्वे पातीति विश्वपाः॥ विष्णुपे लुंदसीतिव तेषामे अतोमनिन कनि च निपश्चेति चिन्। पारक्षणेस्माद्वातोः कृत्तद्वितसमासाश्चेति प्रातिपदिक
त्वाच्चादयः दीर्घाः॥ ननु च विश्वपादस्य च सर्वसर्वर्णदीर्घे वा विशेषो नास्ति तत्किमर्थं निषेधः क्रियते उच्यते। यातप्रम्यइत्यादौ सर्वसर्वर्ण
दीर्घो माहृदित्येन दर्शमवश्यमेतच्च कार्यं। तदन्यार्थं ह तमिहार्थमपि स्यात्। हाहा अस्य डे वृद्धिरेचिदाजसिड सोममिचसर्वर्णदीर्घः॥ ७१
सिद्धिः डे गुणाः॥ ॥ इत्यादंताः॥ ॥ प्रथमयोरिति हरि औ इति स्थिते। प्रथमयोः सर्वसर्वर्ण इति सर्वसर्वर्णदीर्घ ईकार इत्यर्थः॥ ॥ जसिच॥ ॥
इत्स्वग्रहणमंगविशेषणं विशेषणं नव तदंतविधिर्नव तित तश्च डस्वांतो गस्येत्यर्थः॥ हरिरिति। अमि सर्वः। हरी इति प्रथमयोरिति सर्वसर्व
र्णदीर्घः। हरी निति शसि सर्वसर्वर्णदीर्घे तस्मात्सो न इति त्वं॥ ॥ शेषः॥ शेषशब्दार्थमाह॥ अनदी संज्ञामिति॥ ॥ आ ड॥ आडि तितृतीये कव
चनस्य सर्वस्वा र्थाणां संज्ञेत्याह॥ आडीति आड इति स्थान्येतरस्य निर्देशादि हार्था द्वि रूक्ति परिणामो नवतीति। द्वे रिति षष्ठ्यंतं प्रकृतं पंचम्यं
तं नवतीत्याह॥ ॥ घेः परस्येति पुंसीति वाच्ये स्त्रियामित्युक्तममुना ब्राह्मणकुलेनेत्येतात्त्वमवयोरसिद्धत्वादिकोचिविभक्ताविजिनुमनप्रप्रो
तिततश्चाप्नुते तिसिद्धार्थे। अस्त्रियां किं धेन्या हत्त्वो घेः किं सख्या घेः। घेः किं सख्या॥ डितीति किं। हरिभ्यो। सुपीति किं। यदी कुंरुतः॥ ॥ ३. सि।
अथ कस्मादवयवा संख्येन हावेडो च ड सिड सो इति उच्यते। अल्पा वरस्य ड सः परिनिपातेन लक्षणे व्यञ्जित्वा रचिङ्गेन यथा संख्या जावो वसी
यते॥ ॥ अच्॥ अदितितपरकरणं स्त्रियां बुद्धा वित्यादौ कृतेः त्वेतायो निवृत्त्यर्थे। वृद्धिपिति वृद्धिरेचीति॥ अनड॥ ॥ ३. कारोतादेशार्थः। अकार
रउच्चारणार्थः। आकारो विधेये अनड विधानं सो लोपा र्थः। डदेशस्तर्हि सोर्विधेयः॥ एवं सिद्धे यदन ड विधाने तदन ड एव क्वचि अहस्यार्थे। तेन
यदहस्यति डान सः संबुद्धौ वान ड वाच्य इत्यार ज्य हे हे ड शनन्तित्येतदुपपन्नं॥ ॥ अलोत्यात्॥ समुदायादपि पूर्वस्य संज्ञा स्यात्तन्निवृत्त्य
र्थे अल इति विशेषणं अस्यादित्यस्य सर्व इत्यस्याप्यु विशेषितत्वे समुदायस्य संज्ञा स्यात्॥ तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणं वर्ण इति नाव्यं। तच्च लो कतः
सिद्धे। लोके ह्यमीषां बाह्याणामस्या सर्व आनीयतामिति उक्ते एक एवास्या सर्व आनीयते। इत्येत सर्वचेतसि कृत्वाह। अस्यादलः सर्ववर्ण इति।

प्र. सु.
१३६॥

सर्वनाम॥ ॥ सर्वनामस्थाने किं॥ गजनि॥ असंबुद्धाविति किं॥ हेराजना॥ ॥ अष्टकम्॥ ॥ असहायवचन एकशब्दः॥ एकात् किं॥ जागृविः॥ वे
रं पृक्तस्येति न भवति॥ प्रत्यय इति किं॥ सुसुनेति सुरासुदतमाचष्टे सुरा- यतीति सुराः॥ सकारस्य लोपोन॥ ॥ तुल्या॥ लोप इति वचने॥
नदिह लोकि केनार्थेनार्थवत्॥ कर्मसाधने लुप्यत इति लोपः॥ ततश्चाष्टकं हलिति प्रथमोत्तेन संबध्यत इति चेत् सिकृत्वाह॥ हलन्तादेव तिस्यो
लोपः॥ तियासहचरितस्य ग्रहणाच्चीति सिचन गृह्यते॥ अनेच्चीत् ननु हलन्ता संयोगांतस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वा लोपविधानं व्यर्थं
यैवं॥ सखे त्पत्रं संयोगांत लोपे तस्या सिद्धत्वा न लोपो न स्यात्॥ अत्रितोत्रेय चातोरोरसुतादसुत इति उत्तं न स्यात्॥ अजागर्जवानित्यत्र
राजस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् तथा चोक्तं॥ संयोगांतस्य लोपे हि न लोपादिर्न सिध्यति॥ रात्रौ तेनैव लोपः स्याद् बहुस्तस्या द्विधीयत
इति॥ हलन्त्याप्युच्यः किं॥ ग्रामणीः॥ सुतिसीति किं॥ अनेच्चीति॥ अष्टकस्येति किं॥ विजर्हि॥ हलिति किं॥ विभेदात् ततो न लोप इति न लोपः प्राति
पदिको तस्येति॥ हे सखे इति॥ इत्थं स्यगुणः॥ ॥ सरव्युः॥ संबुद्धेरन्या संबुद्धिरिति पर्युदासोय॥ तत्राणिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् सर्व
नामस्थाने प्रथमोत्तं॥ तत्रोत्तरार्धे समग्रं तमप्यसंबुद्धावित्येतदर्थान् प्रथमोत्तं तया चोत्तं तस्य निषेधाह॥ संबुद्धिर्वर्जमिति॥ ॥ अथ वः॥ ॥
शोभनः सरवा॥ सुसदवा॥ इत्यादिना अनङ्गसौ सरव्युरसंबुद्धावित्यत्र तदङ्गविधिरिष्यत इति दर्शयति॥ सुसखेति॥ राजाहः॥ सखि न्यष्टजिति
प्राप्तस्य देवान् रजनादिति निषेधः॥ अतिशयितः सरवा अति सरवा अत्रापि टचो निषेधः॥ विसंज्ञेत्यादि तत्कार्यं आहो नास्त्रियां चोर्दि-
तीत्यादि॥ ॥ रव्यत्यात्॥ रव्यत्यादिति कृतयणादेशो निर्देश इत्याह॥ कृतयणादेशा न्यामित्यादि॥ कृतयणादेश निर्देशस्तु यत्रेपां य
णादेशः प्राप्नोति तत्रौ कोकारो यथा स्यात्॥ यत्र गुणस्त्वमा नूनं॥ अतिसखे राग लीत्यादौ अत्र हि सरव्युः समासे धिसंज्ञास्येति विहितं
ह्रीर्दितीति गुणः॥ परस्येति ग्रहणं॥ एकः सर्वपरयोरित्यधिकारी न ह्यर्थः॥ ॥ औत्तु॥ इदं द्रामित्यनेन नदी संज्ञकात्परस्य डे-राम विहितं
अथ धेरिति विसंज्ञकात्परस्य अकारसहित औकारो विहितः॥ तस्मात्परिशेषात्ता न्यायद्वयं नदिहोदाहणमित्यभिप्रेत्याह॥ द्विनदीसं

श्री॥
१३६॥

श्रवर्जिताभ्यामिति। सरव्युरित्यादि। ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् ॥ ॥ पतिः ॥ सिद्धे सत्यारंभे नियमार्थ इति विनायेवकार
 करणे विपरीतावधारणानिरासार्थं। ततश्च समासशब्दानां तस्मैव कारयेत् एवकारस्ततो न्यत्रवधारणमिति। पतिशब्द एव नियम्यते ननु स
 सः। ततश्च शोभनाग्निनेत्यादि सिद्धे ॥ समासपतिशब्दस्य चित्त्वं विधीयते। पतिगृहे इति पूर्वनिपातः सिद्धः ॥ ॥ च द्वे। अत्र बह्वर्थात् प्रा
 तिपदिके। वतुडती प्रत्ययो बह्वर्थात् प्रातिपदिके। वतुडती प्रत्ययो बह्वर्थात् प्रातिपदिके। वतुडती प्रत्ययो बह्वर्थात् प्रातिपदिके। वतुडती प्रत्ययो बह्वर्थात् प्रातिपदिके।
 विधीयते। संख्यायते नयेति संख्येति अन्वर्थसंज्ञाविधानात्। अहं सर्वं पदश्च परं प्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वाच्यं समासकन्दि
 अर्थः। अहं पंचमसूर्यः। अहं पंचमः। कः ॥ ॥ इति च ॥ ॥ संख्येत्यत्रानुवर्तत इत्यन्ति प्रेत्याह। इत्येता संख्येति। किमर्थं सहा अनुवर्तते। पाते
 इति ॥ पातय इत्यत्रमाह। ननु च पतिशब्दस्यापि इत्येतत् सर्वं सूत्रेण संख्यासंज्ञास्येवेति संख्यानुवृत्तावपिषट्संज्ञा प्राप्ता ये वा नैपदेशः।
 सर्वसूत्रे हि वतुना सहिवर्थात्तद्विषय इति गृह्यते न कृतं। कृत्वायं ॥ ॥ प्रत्ययस्य ॥ अनेकसंज्ञाविधानात्तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायत इ
 त्यन्ति प्रेत्याह। लुक् स्तुलुपश्चैरिति। तद्भावितग्रहणा संज्ञा संकरोन। प्रत्ययस्येति किं। अगस्तयः। कुंडिनाः। यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रिय
 ते अगस्त्यस्यापत्यानि। अस्मिन् वक्तव्यं। कुंडिन्या अपत्यानि गर्गादिभ्यो यन्तयो रागस्त्यकौंडिन्यशब्दौ कुंडिनि परतो यदा अगस्त्यकौ
 डिन्ययोरगस्तिकुंडिनजितिलुक् अगस्तिकुंडिनवौचादेशः। तदा वैषम्यादेकैकस्य स्तानि न स्यात् अगस्त्यादेशः पर्यायेण स्यात्। तत्र यदा
 लुगादेशः स्यात्तदा विभक्तिमात्रस्य श्रवणं प्रसज्येत अथा लोपस्य स्यादेवमपि आगस्त्यः। कौंडिन्य इति स्यात्। अगस्त्ययः कुंडिना इति
 चिष्यते। यदाप्यागस्त्यशब्दस्य कुंडिन आदेशः कौंडिन्यशब्दस्यागस्त्यादेशः। तदाप्यनिष्टमेव विपर्ययस्यानगीकारात्। अथांतरतस्यादा
 गस्त्यस्यागस्त्येरेव कुंडिनस्य कुंडिनवत्तथापि प्राग्दीक्यतीये जादौ विवक्षिते वृत्ता क इति लोपस्येति। अहं हत्वात्। प्रकृतेः प्रत्ययग्रहणं
 एतु तददर्शनस्यैवं संज्ञेति तस्यैव लुक् स्यात्। परिशिष्टस्य प्रकृति द्वयस्य यथा संख्यामादेश इत्येता गस्तयः कुंडिना इति स्यात् ॥ ॥

मु.
१३७॥

प्राग्दीव्यतीयचक्रादौ विवक्षिते गोत्रे लुगन्तीति लुकि निषिद्धेन कंनियोगे शिष्टत्वादगत्यादेशे निवृत्ते ह द्वाब्ज आगन्ती या इति च स्यात् ॥ ॥
पञ्चः ॥ अदसंज्ञकं यत्र प्रधानं तदंतादपि लुक् ॥ परमवर्त्यत्र लूपसंज्ञं तत्र न प्रियवधः ॥ ॥ प्रत्ययलोपो ॥ प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्र
त्ययेन वेदितुं दमारभ्यते ॥ प्रत्ययग्रहणे तु वर्तमाने पिपुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्वा प्रत्ययलोपेयता स्यात् ॥ एकदेशलोपेमा ज्ञत्वा तेन समीतेत्यत्र सी
युटः सलोपेपि प्रत्ययग्रहणेन न्युल्लाहितं नेत्यनुनासिकलोपोन ॥ प्रत्ययलक्षणं किं ॥ रायः कुलरैकुलं ॥ गवेहितं गोहितं ॥ आपवादेशो न
स्तः ॥ वर्णाश्रयत्वात् ॥ ॥ न लु ॥ पूर्वैणाति प्रसक्तं प्रत्ययलक्षणं विशेषे निषिध्यते ॥ लुशब्दो विद्यते यस्मिन् सौ लुमान् इति लुप्यत्रे स्वेत्यनिप्र
त्याह ॥ लुगित्यादि ॥ लुमतार्कि ॥ कार्यतोक्तं ॥ लोचिचिकिणि लोपे कृते पि प्रत्ययलक्षणेन न ह हिः ॥ अंगस्येति किं ॥ पंचापदस्यानलोपः स्यात् ॥
कतिशर्कृति ॥ का संख्या पचांते कति ॥ किमसंख्या परिमाणे इति ॥ तदंतस्य च संख्या संज्ञा ॥ ततः षट्संज्ञा ॥ ततः कति शब्दस्य बहुवचनकत्वेन
तस्यात्प्रथमा बहुवचनमुपपादते तस्य लुक् ॥ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ते लुगौ न लुमतेति निषिध्यते ॥ एवमेव द्वितीया बहुवचने पिरूपं ॥ शसौ लु
मत्वात् ॥ अथ येत्यादि ॥ विषुसरूपास्त्रिषु लिंगेषु समानरूपाः ॥ लिंगरहितार्थत्वप्रतिपादकत्वेन तद्विशेषकद्योतकाः प्रत्ययास्ते न्योनोऽस्योत
इत्यर्थः ॥ त्रय इति ॥ असिचेति गुणः ॥ त्रीनिति सर्वसर्वादीर्घः ॥ नत्वं ॥ ॥ वेस्त्रयः ॥ ॥ न लुच निजोत्रयाणामिति निपातनादेवैतन्निहं नत्किमर्थमेवं
स्त्वं ॥ एवं तर्हि सिद्धे सती दमारभ्यमाणेन नृजापयति ॥ अबाधकान्यपि निपातनानि स्युरिति ॥ तेन पुरातनसिद्धे स्यात् ॥ अन्यथा हि पुराणयो
क्तैश्चित्तिनिपातनेन बाधितत्वादेतन्न सिध्येत् ॥ ॥ त्यदादीनां ॥ द्विपर्यन्तानामिति तद्योक्तं महाभाष्ये ॥ तस्माद्विपर्यन्तानामिति वक्तव्यमिति
हिरिति ॥ कस्यचिदियं संज्ञा ॥ अतिद्विरिति ॥ द्वौ वति कोतो ॥ निद्विः ॥ अवद्विशब्दस्योपसर्जनत्वादश्रधान्यान्वात् ॥ परमहाविति ॥ परमौ च तो
दौ च परमदौ ॥ अत्र द्विशब्दस्य प्राधान्यं ॥ ॥ इतीदंता ॥ वातप्रमीः ॥ वातं प्रमितोति वातप्रमीः निःशृगो मृगादृनिः ॥ वातप्रमी रित्युणादिस्तत्र
ण ई प्रत्ययांते निपातितः ॥ दीर्घादित्यादि ॥ वातप्रमी औ इति स्थिते प्रथमयोरिति सर्वसर्वादीर्घे प्राप्ते दीर्घाऽसिचेति तस्य निषेधादिको यत्ता

जी ॥
१३७॥

नीतिरिति शब्दोऽत्रार्थः। वातप्रमोमिति परत्वादिमिह सर्वे इति सर्वरूपत्वं। वातप्रमीनिति शसिर्वादी दीर्घा नत्वं। दीर्घत्वाच्चुभाव इति वा
 तप्रमी अमिति लिङ्गे दीर्घत्वाच्चुत्वनद्यापोनुडिति बुद्धेर्नित्यर्थः। केचित्तिसप्तम्येकवचने वातप्रमीडि इति स्थितेऽस्य संज्ञायां औपेयकः सवर्णदी
 र्घ इति दीर्घः। एवं देवयज्यतिलक्ष्म्यादय इति। देवान्। यजतीति देवयज्। तीप्रत्ययः। प्रत्ययः कृतेश्च तद्धृत्वा मिति वचनात्। लक्ष्मी मति कोत्ता
 अतिलक्ष्मीः। इत्यादयः शब्दा ईकांरीताः अधातवो वातप्रमी सदृशा ज्ञेया इत्यर्थः। अतिलक्ष्मी शब्दस्य वातप्रमी शब्दवद्वपमर्वाचीनमते ज्ञेयो जाय
 कारमते तु नदी संज्ञत्वाच्च दीकार्यो हे अतिलक्ष्मी अतिलक्ष्म्यौ। अतिलक्ष्म्याः। अतिलक्ष्मीणां। अतिलक्ष्म्यामिति स्यात्। तथा च चाख्ये प्रथम
 लिङ्गग्रहणं च कर्तव्यमित्याद्युक्ता अतिते अबाह्याणां। अतिलक्ष्म्ये बाह्याणां यत्तु क्तं। सुधीरिति। सुदुध्यायतीति सुधीः। ध्यायतेः संप्रसारणे
 नेति क्विप्। सुदुधीरस्येति वा। इक इत्यादि। सुधी औ इति स्थिते। दीर्घत्वात् सर्वसवर्णनिषेधेऽकोयण नीतिरिति प्राप्तोऽन्यत इत्यर्थः। ॥
 अत्र सु॥ अत्र स्येत्यनुवर्तते। नतश्चुप्रत्ययस्य गस्य भू इत्येतस्यो गस्य धातोरंगस्येत्येव संवध्यते। अनीतिवर्णग्रहणं। तेन यस्मिन्विधिस्त
 दात्। नतग्रहणं इत्यात्तादौ कार्ये ज्ञेयं। यत्र त्वजेव प्रत्ययो नाज्ञादिः तत्र व्यपदेशिवद्भावेनाज्ञादित्वं ज्ञेयं। इकारो विस्पष्टार्थः। निर्दिश्यमानस्यो हे
 शा कवे नीतिव्योरेवादेशयोः सिद्धत्वात्। अनीति किं। सुधी-त्याः शुधातुभुवा मिति किं। वातप्रम्यौ। द्यौरिति किं। चक्रतुः। अंगानुवृत्तिः किं। सुदु
 यास्यः। इव वदुवङा न्योगुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेना। चयनं। वायकः। उवने। आवकः। एतदित्यादि। एतस्येयङादेशस्य अपवादोऽरने काचो
 संयोगसर्वस्येति अनेन यत्तादेशो प्राप्त इत्यर्थः। ॥ नञ्। न्यग्रहणेन तदंतग्रहणं। केवलस्य यत्तादेशस्य प्राप्त्यभावाद्यर्थवचने स्यात्। उवङादे
 शनिषेधार्थत्वाच्च व्यर्थमिति चेत्। न। एवं वर्षी-न्वेति यत्ति वधिर्व्यर्थः स्यात्। तस्माद्यत्तामिनिषेधार्थमेतत्। ततो न्यग्रहणेन तदंतग्रहणं कार्यं।
 अमिशसीति प्रवरूपे प्राप्ते परत्वादियडे-वा। शासिप्रथमयोरिति सर्वसवर्णदीर्घप्राप्तपरत्वादियडे-वेत्यर्थः। एवं सुश्रीयवक्र्यादय इति। सुदुश्री
 र्यस्य सुश्रीः। यवा-क्राणतीति यवकीः। प्रधीरिति। प्रध्यायति प्ररुष्टाधीरस्य वा। ॥ एरने॥ धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते। धातोस्त्वव

प्र. लु.
॥३६॥

संयोगः पूर्वोयस्माद्वर्णान्नास्ति तस्येवर्णस्य गुणस्यात् ॥ यस्मात्तु धात्ववयवसंयोगः पूर्वस्तस्य तु न स्यादित्याह । धात्ववयव इति । गतिकारकेति ।
किं वतस्य धातोर्गतिकारकसर्वस्य यणिस्यते । सर्ववाक्यसाधधारणं न वतीति गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यनेनान्यपूर्वस्येति अयं जावः । यदि किं
वेतस्य धातोः सर्वपदस्य यणिक्रियते तर्हि गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यनेनान्यपूर्वस्यपरेति किं । असंयोगग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यात् । अंग
विशेषणं माहुरिति । ननु चासत्येति तस्मिन् द्यौरित्युत्पत्तेर्लुबुधु रित्यत्रापि यणस्यात्तेन न दस्ति । ओः सुपीति ओः सुप्येवेति नियमादत्र
यणनिधः । धातुना संयोगविशेषणं किं इहापि यथा स्यात् । उच्यते । इति प्रथमं प्रथम इति । अमिश्रसिचपरत्वाद्यणादेश एव । एवमिति । सु
पुनयतीति सुनी । सङ्गृह्येति । किं पु । परमधियौ । लुहधियोरिति । अत्र परमलुहशब्देन गतीनापिकारको इति तत्पूर्वस्य न नृवति । अंगस्येति
किं । ब्राह्मणस्य नियौ । अत्र मा भूत् । डेराम् । डेरिति सप्तम्येकवचनं गृह्यते । एतच्च स्त्रियामिच्छा यामिति निर्देशात् जायते । ग्रामणीति । ग्रामं नये
तीति ग्रामणीः । अयं ग्रामाभ्यां नयतेति वाच्यः । सह रेव न वर्तते इति सरच इति तेन सहति तुल्ययोग इति च द्रुव्रीहिः । बोपसङ्गेन स्येति सहस्यसं
तमिच्छतीति सरचीति । स्वरवमात्मन इच्छति इत्यर्थे सुप आत्मनः क्यजिति क्य च क्यचिच्चीत्वं । सखियतेः क्विपि कृते अतो लोप इत्यल्लोपः । लो
पोऽलोर्बलीति यलोपः क्विपः सर्वस्य लोपः । कृत्वा लुः । सरख्याविति । परनेका च इति यण ॥ रव्यत्यादित्यादि । सखी ड । सिसखी ड । स इति स्थिते य
णादेशे नृते रव्यत्यात्परस्य स्यत्र सूत्रे दीर्घसापिरवी शब्दस्यापि ग्रहणात् । सोरकारस्योकारः । सुखमिच्छति सुखी । रिति । क्यद ईत्वं क्विप
अल्लोपयलोपो । सुख्युरिति । अत्रापि पूर्ववत् । सुतमित्यादि । पूर्ववत्प्रक्रियात्कारस्थानज्ञादिति । तकारस्य स्थाने यो जातो वर्णस्तस्मात्परस्यपि
ड । सिड । सोरस्य डत्वमिष्यते । अयं जावः । लृञ्छेदने । कः । लृञ्चादिभ्य इति निष्ठा नत्वं । लृनस्तमात्मन इच्छति क्यजादि पूर्ववत् । लृनी ड । सिडिति
स्थिते सर्वत्रासिद्ध्यायेन तकारस्य स्थाने जातस्य न स्यात् सिद्धत्वात् रव्यत्यात्परस्येति नीशब्दात्परस्य ड । सिड । सोरस्यदिति । वेति केचिदिति । दी
र्घाभ्यां रवीती शब्दाभ्यां परयोर्ड । सिड सोरस्योत्वमिति शेषः । उत्वाभावपक्षे रूपाणि सरव्य इत्यादीनि तथा चायमर्थो विचार्यते । मणौ उक्तः ॥

श्री
॥३६॥

सस्युः। पत्युः। प्रसिधेवरस्यत्यादित्याह पाणिनिः साधारणं तन्मन्वाना। सुस्युः। सुस्युः। सुस्योऽसुतीः। सुस्यीयति सुतीयस्योर्ध्वोक्तिर्वैतौतयोर्विदुः।
निष्ठादेशस्य सर्वत्रासिद्धत्वात् सुस्युरादिके। सुस्युरित्यादिके। सुस्युरित्यादि साधेतदुभयं भाष्यगौरवात् इति शेषमिति। एषामिति। सरची सुस्यी सु
ती लुनी माह्वानामित्यर्थः॥ ॥ इतीदं ताः॥ ॥ शंशुरिति। शंशुशब्दो हरिवर्जाध्यः। हरिशब्दे यादृशी प्रक्रिया तादृशे वावेति भावः॥ ॥ देवत्व॥ ॥ कोशु
शब्दः कृशाच्चाह्वानेऽस्मात् सितनिगमिसिन्धुविधा अकृशम्यस्तु न्नितितुत्प्रत्ययोत्तात्तं कृवावी॥ तस्यानेन प्रत्यासत्तेस्तु ज्ञेतस्य कुशे रूप
मर्तिदिश्यते इत्यन्निप्रेत्याह। कोशुरित्यादि॥ ॥ कडुः॥ ककारो तस्य कतो डीति गुणो प्राप्ते इतरेषां तु हन्तुगुणोऽपेक्षित्वविसर्जनीया संतदी
र्घत्वेषु प्राप्तेषु अनडु विधीयते। तपरकरणमसंदेहार्थं कोष्टेति। अनडिः अन्तादेशो ज्ञाते सुलोपः। सर्वनामस्तानैयो द्वीर्घस्यासंभवात् अकारस्य
स्थाने गुणोऽवन्तोत्तरतम्यादु श्रुतिमानकार एव भवतीत्यन्निप्रेत्याह॥ रपरत्वमिति तच्च उरण पर इत्यनेन॥ ॥ अहन् ननु यथातुरिये मेयः सु
इत्यत्र नृद्वयोः समानोऽशः तस्यैव ग्रहणं नृत्तं तथेहापि किं नृत्तं अथ अर्थेण स्वसावन अइत्यस्य ग्रहणं माहृदिति। मैवा अर्थवद्ग्रहणपरिह
रयेव तस्य ग्रहो न स्यात्। एवं तर्हि अस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानि नस्मन् ग्रहणं न्यर्थवता च नर्थकेन च तदेतविधिं प्रयोजयंतीत्येन दुपपन्नं
स्यात्। अथ वा सामान्योक्तावपि विशेष एव ज्ञापनार्थं तेन न कोपधाय इत्यत्र सामान्योक्तावपि अकत द्वितयोरेव को गृह्यते न कमात्रं तेन यदग्रे
वक्ष्यते। अकत द्विताभ्यां कोपधायः पुंवत्प्रतिषेधो वेति तदुपपन्नं स्यात्। अथ न प्रादयः किमर्थं गृह्यते यतस्तेऽपि केचिद्ग्रहं तास्तृन्नेताः। तत्रोच्य
ते। केचिद्वत्वार्य उणादीन्यस्युयन्ना निषातिपदिकानीत्याहुः। तत्रपक्षे विध्यर्थः। केचिद्ग्रहणानीत्याहुः। तस्यैव नियमार्थः। एवं भूतानामन्येकी
संज्ञाशब्दानां दीर्घो माहृदिति। पितरौ। पितरः॥ ॥ विभाषा॥ ॥ अत्राप्तविभाषेयः॥ ॥ कृतञ्च॥ कृत इति तपरत्वे दीर्घनिवृत्त्यर्थं तेन न न्यो
र्ग्रहयेवमादिसिद्धं स्यात्। उदित्येन दीर्घनिवृत्तयो अन्यथा हि हिमात्रस्य स्थानिना हिमात्र एवादेशः स्यात्। ननु च भाष्यमनेनाणा सवर्णा
नां ग्रहणं वेति हिमात्रे न स्यात्। एवं तर्ह्येतन् ज्ञापयति। नवत्युकारेण भाष्यमनेनापि सवर्णानां ग्रहणमिति तेन यदग्रे वक्ष्यति। स्थानेतरमश्

अ-सु
॥३९॥

तिङ्स्वस्य ङ्स्वोदीर्घस्य दीर्घउकार इत्येतदुपपन्नं भवति ॥ रासस्य संयोगात्तलोप इति सिद्धे नियमार्थं वचने सिद्धे स्यारंजो निवर्ण इति
न्यायादिति चेन्न सिद्धत्वाद्दसकारस्यैव लोपो नान्यस्यतिरेकस्य विसर्ग इति ॥ कोटु वृत्त इति स्थिते सलोपे कृते रवरवसानयो रितिरेकस्य विस
र्ग इति भावः ॥ आभीत्यादि ॥ कोटु आमिति स्थिते ॥ रामाणामित्यादौ सावकाशो ङ्स्वनद्या यो इति नुट प्राप्नोति ॥ कोटु स्यादौ सावकाशः ॥ ङ्ज्वा
वच प्राप्नोति ॥ तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वाद् ङ्ज्वा एव प्राप्नोति तस्मिन्मास इत्यर्थः ॥ लुमित्यादि ॥ लुम इको चि विभक्त्या विहितः ॥ अतिरे
रिति अचिरं कृत इति विहितो रः ॥ ङ्ज्वा बोधमेव ॥ एतौ नुट् वति पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्च परशब्दस्य एवाचित्वात् ॥ अने ॥
कोटु नामिति ॥ लुटि कृते अजादित्वा नावाद् ङ्ज्वा बो नास्ति ॥ पक्षे स्यादि ॥ ङ्ज्वा नावे हलादौ विभक्तौ परतः ॥ शंभुशब्दस्यैव रूपाणि ज्ञात
व्यानीत्यर्थः ॥ किञ्चिदिति दुर्गादयः ॥ तथा चाह दुर्गाः ॥ शसादौ तु नृजे तस्य तु नृजे तस्य च प्रयोगः ॥ शंभुशब्दस्यैव रूपाणि ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ किञ्चि
दिति दुर्गादयः ॥ कोटु च ॥ कोटु निनि ॥ इत्युदंताः ॥ ॥ ङ्गु रिति मंधर्व विशेषस्य संज्ञा ॥ इत्यादिवात समीचदिति डि चर्जमिति शेषः ॥ डौ
सवर्णे दीर्घो न भवति किंतु यणे वद्धि ॥ एवमिति ॥ नमंसेनामति कां तो ॥ तिचमूः ॥ आदिना अलाद्यादयः ॥ अतिचमूशब्दो ह्रस्व इति ॥ अर्वा
चीनमते ॥ नाव्यमते तु नदी कार्यस्यादिति ॥ हे अतिचमू ॥ अतिचंबौ ॥ अतिचंबः ॥ अतिचमूनी ॥ अतिचंबामिति ॥ खलु ए रिति खलु पुनातीति
खलु ए रः ॥ अजः ॥ अजः ॥ सुपि ॥ सुपि किं ॥ लुलुवतुः अनेकाचः किं लुवौ ॥ धात्ववयवसंयोगात् पूर्वस्य तु नेति किं ॥ कट्प्रुवौ ॥ गतिकार
क सर्वस्यैवेति किं ॥ परमेलुवो ॥ स्व लुवा चिति ॥ स्वस्माद्भवतीति ॥ न न्तु धियो रितियत्तो निषेधः ॥ कट्प्रुरिति ॥ कट्प्रुवते ॥ किञ्च चीति किंपादी
र्थश्च ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ वर्षा च श्रेति ॥ वर्षा इकारापुनः पूर्वस्य नुव इति वक्तव्यमिति महा ॥ नाव्यकारवचनमर्थनो नृघतद्वचनस्य लाट्
यत्ता भवतीत्याह ॥ इक्का स्यादि ॥ वचनादिति वचनं दृग्गुणस्य यत्ता न स्यात् ॥ काशिकादा वट्टत्यादिति शंका न कार्या साक्षाद्वाद्ये उक्त
त्वादिति प्रामाण्यं कृत्वा प्रदर्शनार्थं ॥ ॥ इत्युदंताः ॥ ॥ धातेति ॥ एव लुट्वाविति लुट्वावः ॥ अनडादि ॥ धाताराविति लुट्वावः ॥ इति ॥ एवमिति अ

अ ॥
॥३९॥

ननप्रकारेण न प्रादयः रन्तुतेना श्रुता तव्या इत्यर्थः। अतुतेतत्वादिति पितृशब्दस्येति शेषः। ननु च पितृशब्दोऽपि नानावर्तमानप्रत्यये इत्यादिना निपात्यते। सत्यं। तथाप्यसन्निति सूत्रेणानादितुतेतव्यतिरिक्तग्रहणादतुतेतस्यात्। यथा चैतन्नयातत्रेदं ननु च किंचिदत्र त्वं दस्युभयस्य तः त्वं दसीत्यनुवर्तयन्ति तेन जाषायां न भवति आचार्याणां मतेन जाषामपि भवतीति त्वं दसीति नोक्तं। ननु च दृष्टान्तमेकोऽग्रस्य स्वमासि पयसा मणवद्वेत्यादि प्रयोगो जाषायां दृश्यते॥ इति कर्तृताः॥ गौतमः॥ ननु च हेचित्रगोहेचित्रगवः इत्यत्र मिमिति लिङ्गोक्तोऽर्थः। ननु च तेषां अगोत्यकार्ये त्वे पुनर्नो गंत्यकार्यमिति। अथ वं वा गोत इति संबन्धे षष्ठी। ततश्च गोतो य सर्वनामस्थानमिति। यत्र सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते। विचित्रगुशब्दात्परं सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादौ॥ अतः॥ अत्रोक्तं सर्वनामस्थानं लिङ्गनिर्देश्यते तिन वद्वौ प्रासाया माकारो विधीयमानस्तां बाधते। अत्र द्वितीयैकवचनं गृह्यते शसासाहचर्यात्। सुपीत्यधिकाराच्चातेनादि न चमित्यत्र गोत इत्यादि। गोतो लिङ्ग इत्यस्मिन् सूत्रे गोत इति तत्परकरणमोकारं तानां शब्दानां उपलक्षणा र्थं। तेन सुदो इत्यादिसिध्यति। ननु च तत्परकरणं तत्का लावधारणार्थं। तत्किमुच्यते। कारं तो पलक्षणा र्थमित्या शंक्या द॥ यस्मादिति॥ यस्माद्देतोस्तत्का लावधारणार्थं तत्परत्वं तत्परत्वं हि प्रसिद्धं। तद्विरादे इत्यादौ। न चायं वर्णनिर्देशः किं नु शब्दनिर्देशः। तस्मादेतत्परत्वमोकारं तो पलक्षणा र्थमेव तेन सुदोरित्यादिसिध्यति। केचिदो नो लिङ्गिनि सूत्रं पठन्ति तदपि प्रमाणं। उच्यथा ह्य आचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः॥ इत्यो देताः॥ रायः॥ हिरण्यद्विणं शुभ्रमर्थैः विभवा अपीत्य जिधाने पुल्लिङ्गमाहचर्यत्पुसि॥ इत्यो देताः॥ ग्लौरिति। ग्लौरिणां कः कल्पा निधिः॥ इत्यो देताः॥ अत्र कृत्कारं ग्लौका गंतारं कारं ताश्चा प्रसिद्धत्वा न्नो दाहताः॥ इति॥ श्रीरामाचार्यरुद्रहरीहरजनेकाग्रधीः श्रीनृसिंहाचार्यो यं माणिकां वाप्यजनयदतुलं विवृता चर्यमार्थं॥ तस्य श्रीपालिनीयाद्यनुगुणसगुणो प्रक्रिया कौमुदीय व्याख्याने स्मिन् प्रसादे सुविशदमिह पुंसि शब्दा अज्ञेताः॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥ अथ स्त्रीलिङ्गा अज्ञेताः प्राज्ञा उच्येते॥ आवंतत्वा दीवंतत्वादिति॥ रमाशब्दस्याद्यतश्चा चिति टा वंतत्वेनावंतत्वाच्चा जस्यो इत्यादिना स्या

५६

11011

三

1901

हा विनिप्रतिषेधे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते। दिशो समासो दिक् समासः। उत्तर सर्वस्येति। उत्तरस्याः पूर्वस्योत्तरात्। उत्तरपूर्वादिङ्गमान्यंतरात्।
इति समासः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे सर्वपदस्य पुंवङ्गावर्तिर्बुवत्। समासग्रहणं समास एव बोद्धव्यं। बद्धव्या हि सत्रैव स्यात्। बद्धव्या हि वङ्गावेनयो बद्धव्या
हि सत्रमात्रं दक्षिणस्येदेहीति। आवाधेचेति द्विवचनं बद्धव्या हि वङ्गावश्च। अपुरिति अंतरोपुरित्यत्रापुरीत्युक्तेरंतरादस्य नगरीवाचक
स्य सर्वनामसंज्ञानेति अंतरात्तयैरित्याह स्यात्। न स्यादित्यर्थः॥ विज्ञावा॥ पुनस्ताविति पुनस्तौ प्रयोगौ द्वितीयस्याः द्वितीयायाः इति। अत्रार्थः॥
अत्रार्थो मात्रार्थः। मातुर्मौनजादेशो वाच्यः संबुद्धौ अर्हन्तं पुनर्मन्त्रे धातुं चातोदात्तार्थः। गार्गीमाता उल्लेखवती नामिति उल्लेखायाः सामान्यश्रु
तीनां संतिता उल्लेखः स्यात्। अथवा अर्थगतेन स्त्रीत्वेनां वार्थानां निदिष्टाः। अत्रासंयुक्ता उल्लेखा गृह्यन्ते। अतोक्ते अलुइसवङ्गस्य स्यादेव। जरा
या जरसन्त्यतरस्यामित्यविवाजरसादेशः स्यादित्याह। अत्राद्यादि। जरसाविति जरस औइति स्थिते औड-आपुइति शीभावः प्राप्नोति जरस
त्रावश्च तत्र परत्वाज्जरसादेश एव भवति। केचिदिति। तथा च दुर्गसिंहवृत्तौ औरीति सूत्रव्याख्याने उक्तं। जरसी इति। केचिदिदं तिनसः न
सा इति। नासिकाशब्दस्य नसादेशो शसिटाप्रत्यये च रूपे। पक्षे सर्वनामस्थाने च रमवत्॥ ब्रश्च। उं वृक्षेदेन भस्त्रोपाके। सृज विसर्गे मृजश्च
मुहौ। यजदेवराजा संगतिकरणादानेषु। राजद्वीसौ। भ्राजद्वीसौ। निड-आमित्यादि। निजसमाधौ द्विवचनतः आपंचैव हलन्तानामिति आगु
रिमतेनापततो निश। आदेशः। पश्चात्सः यदि चेति ब्रश्च ब्रस्तेति सूतेदादेर्द्यइत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। तर्हि आवभावं पक्षे रूपे निङ्गामिति।
गोपा विश्वपावदिति। गोः पतीति गोपाः। अयं विश्वपाशब्दवत्। आवं तत्त्वाभावादाविधिर्न स्यादिति भावः। इत्यादंताः॥ तादस्य स्य ननात्त्वमि
ति स्त्रीत्वादेवादि। ति॥ सूत्राख्यौ नदीत्यनेन दीर्घयोर्नदी संज्ञा टिहितेति ब्रश्च योर्न प्राप्नोति नेयदु-वड-स्थाना वस्त्रीलियदु-वड-स्थानयोश्च
निषिद्धा तस्माद्ब्रश्च योरियदु-वड-स्थानयोश्च डि-ति वा विधीयते। इयदु-वड-स्थाना वित्यादि। इयेदु-वड-स्थानौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविकारोकारौ इत्यौ
नित्यस्त्रीलिङ्गौ इकारोकारौ स्त्रीलिङ्ग एव नदी संज्ञौ स्तौ न तु लिङ्गौ तरे स्त्रीशब्देनेत्यर्थः। तथा चोक्तं। महोभाष्ये। इत्यौ च इयदु-वड-स्थानौ च ग्रह

३०
॥४१॥

नौचप्रकप्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेदनदीसंज्ञौ नवनइतिवक्तव्यं। किंप्रयो जने। श्रिये अतिश्रिये वा। ब्राह्मणे। क्रमान्त। श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय। ननु
चैत्रिचुवे ब्राह्मणे। क्रमान्त। चुवे अतिचुवे ब्राह्मणाय शक्ये अतिशक्ये। क्रमान्त। शक्ये अतिशक्ये ब्राह्मणाय। घेनै। अतिघेनै।
ब्राह्मणे। क्रमान्त। घेनवे। अतिघेनवे। ब्राह्मणयेति। तथा अथे उक्तं। प्रथमलिङ्गग्रहणं बोधितं तद्द्वयं विज्ञानीयान्। सर्वमेव विकल्प्यते। इति न
दाचार्यः सुहृत्वाचमृ इति। आणनद्याः। मतये इति नदी संज्ञा भवे विसंज्ञा। ततो द्वेर्दि। तीस्ताभ्यां नदी संज्ञाभ्यामुत्तरस्य डं। रामस्यादिति। ननु
तिगुणः मत्यामिति। अत्रस्य हत्वा दव्याख्यातं सूत्रं। इदुभ्यामिति नेन डं। रामित्यस्यायमर्थः। इकारो कारं ताभ्यां नदी संज्ञाभ्यामुत्तरस्य डं। रामस्या
दिति। ननु च यद्यत्रापि नद्या इति वर्त्तते डं। रामनद्या मीत्यः। इत्यनेनैवोसि। द्वः किंसिद्धः। इयामित्यनेनैवैवोचः। औदिति औत्तं परत्वादापे वाधि।
त्वाभ्यां नद्या नदित्येवमर्थमिदं पृथक् सूत्रं। ननु च औदिति सूत्रे विनदी संज्ञा चर्जिताभ्यामिति व्याख्यातमर्थं च नदी संज्ञास्तत्कुत अत्र प्रसंगः।
नैष दोषः। इदुभ्यामित्येतस्मिन् पृथग्योगे सति तद्व्याख्यानेनान्यथेति तस्मिन्नेव सूत्रे सूचितं। मतौ इति। नदी संज्ञान्तो वे अद्यद्यः। इत्यौत्तमं ता देश
श्चाकारः। त्रिचतुरोः स्त्रियामिति किंच यः। चत्वारः। विनक्तौ किं। विचार्यः। चतुर्ज्यः संज्ञायां कनिति सूत्रो बोधव्यः। तिस्रका। चतस्रश
स्य द्युदात्तत्वे निपात्यं। चतस्रः पश्येत् चतुरः शशीत्येव स्वरो मः नदिति चतस्रणामित्यत्र नुबद्धि चतुर्थोदाहरित्येव एव स्वरो न बनि
ह्लादिग्रहाण सामर्थ्या निपातनस्वरवाधनान्। अचि। गुणा दीर्घत्वा नाम पवादाति। गुणस्य क्तो डि। सर्वनाम स्थानयोरिति प्राप्तस्य दी
र्घस्य प्रथमयोः सर्वसवर्ण इति सर्वसवर्ण दीर्घस्य। उत्तस्य चतस्र इति प्राप्तस्यापवादः। बाधकोरेक इत्यर्थः। ननु गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन तस्यो
परविप्रतिषेधेन। नतिसृच। अयमेव प्रतिषेधो ज्ञायकोः। चित्सर्वविप्रतिषेधेन नुदस्यादित्यस्यार्थस्य। त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यत्र सूत्रे वर्त्तमान
स्त्रियामिति पदमंगस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव विशेषणं नविचतुरोरिति कस्यचिदाशंकास्यातामेप नुदनाह स्त्रियामित्यादि। यतस्त्रियामित्येतत्पदं प्र
स्यासत्तस्त्रिचतुरोरेव विशेषणं नांगस्येति नकारेणांगस्य स्त्रियां प्राधान्येन दत्ता येपि स्त्रियामप्राधान्ये स्त्रिचतुरशब्दोस्ति स चतस्रपनावा

जी
॥४१॥

कतेनाः रवरनिनोपस्योः रवरविधिः सशिष्यतइति बहुव्रीहिः शेषमातलोहितदिस्त्रेकतस्यातइतितयुरुसंगहीतस्यद्यतस्य
शकलशब्दस्य शकल्यस्य इमेच्छावाः शकलाइत्युपस्यातइति छल्लोप्रयोजने ॥ कौरव्यमंडुकाभ्यां च ॥ ॥ आभ्यां स्त्रियौ षः स्यात् ॥ कु
शब्दात् कुर्वोदिण्य कृते मंडुकाशब्दान्द्वयमंडुकादित्यलीचयथाक्रमेण पृथीयोरपवादः ॥ कौरव्ययली मंडुकायली कौरव्येति ल्येन
स्थग्रहणोत्प्रेदमित्यणोता नैकोरवोति स्यात् ॥ आभ्यां यली ॥ वयसि ॥ कालुकृताशरीरावस्था यौवनादिर्व्येः ॥ कुमारीति ॥ कुमार
शब्दः प्रथमवयसिरुदः ॥ यस्तु वृद्धायामपि वृद्धकुमारीति प्रयोगः ॥ स कुमारी साधर्म्यात् पुंयोगाच्चावात् ॥ भवति हि साधर्म्यात्तावद्यस्य
यामौर्वाहिकइति ॥ ननु च ज्ञानशयालोहितपादिकेत्यत्रापि डीषाच्चाव्यं यतो बाल्यमत्र गम्यते बाल्ये हि ज्ञानशयालोहितपादिके
स्यात् ॥ मैवा नेतौ वयोवचनैर्न किं ज्ञानशयनलोहितपादतावचनौ च यस्तु प्रकरणादिना गम्यते ॥ वयस्य चरमइति ॥ अनेत्येवयसीति वाच्य
मित्यर्थः ॥ एतच्च येषां चत्वारि त्रीणि वावयो सिपथः ॥ तन्मते वक्तव्यं ॥ यौवनादिविंशत्यधश्चतुष्टयोः प्राज्ञयौवनस्त्रीवाचिनो द्वितीयावयवो
वाचित्वात् प्रथमवयो वाचित्वं न येषां तु द्वे एव वयसीतन्मते तु न वक्तव्यं ॥ तन्मते यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् ॥ तथा च मतनेदः ॥ केचित् को
मारयौवनमध्यत्वद्वहत्वा निचत्वारिवयोसीलंति ॥ तथा च ब्रुः प्रथमेवयसिनाधीनं द्वितीयेनाज्जितं धनं ॥ तृतीयेन तपस्तप्तं चतुर्थे किं क
ष्यतीति ॥ अन्ये तु कोमारयौवनसु विरत्नानि त्रीणि लंति स्थाना ब्रुः ॥ वितरक्षति कोमारे नैतौ रक्षति यौवने पुत्रश्च स्त्रा विरे जावेन स्त्री स्वा
तं व्यमर्हतीति ॥ केचित् बाल्यमध्यत्वद्वहत्वा नि त्रीणि लंति ॥ तथा ब्रुः ॥ आषोडशाद्वे द्वालोयावनक्षीरनिवर्त्तकः ॥ मध्यमः सप्ततिर्यौवनप
रतो वृद्धउच्यते इति केचित् तु द्वे वयसीलंति ॥ यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्थास्ता सर्वा शरीरकृत्य प्रथमवयः ॥ यास्तु पचयवयस्य स्ता शरीरकृत्य द्वि
तीयं ॥ तथा चोक्तं ॥ वर्द्धतां यावदनेन वर्द्धनं पश्चादपायेन युज्यतामिति ॥ कन्यायाः कनीनचेति निर्देशात् ज्ञापकादिति जाके
द्विगोः ॥ ॥ पंचमूलीति ॥ पंचानां मूला नो समाहारः ॥ ॥ अथार ॥ ॥ स्वेष्टा निपुनि विध्यते विक्तादीनां परिमाणं तु सर्वतः ॥ आयापस्तु प्रमाणं

प्र. प्र. सु.
॥७३॥

स्यात् संख्याबाह्यानुसर्वेत इति। कालसंख्ययोरपरिमाणत्वेनायकात्। तथा हि। यदयं परिमाणं न स्यात् संज्ञाशाखायोरित्येव हि संख्यं अरिक्तः। द्विषा
द्विक इत्याद्यानुसरपदद्वौ सिद्धायां संख्यायां व अर संख्यास्येति संख्या संख्यं अर ग्रहणं करोति तत्तापयति। कालः संख्या परिमाणेनेति। एतत्
वाचायै द्विवर्षे युदाहृतं। कालात्परिमाणेन तत्र तु कालस्योपचारिकं परिमाणं त्वमित्यविरोधः॥ पंचाश्व द्विवर्षेति। अपरिमाणं तस्योदाह
रति। पंचाश्विरश्वैः कीर्तेति। तेन कीर्तमिति वक्तुं। तद्वितीर्थेति द्विगुः॥ अथ्यर्हेति वक्तुं। द्विवर्षेति। द्विवर्षे नूनात माधीष्टो नूतो नूतो नूतो नूतो
नेन विहितस्य वक्तुं। लुगिति पादिको लुक्। वित्। वत्ते तु प्रत्ययार्थस्य विवक्षिते विलवति नित्यमिति नित्यमेव वक्तुं। द्विवर्षेति। द्विवर्षे पंच
तिसंभवत्यवहरति पंचतीति वक्तुं। अथ्यर्हेति वक्तुं। केचिद्विस्तृशब्दमुन्मानं मन्त्यते सुवर्णं विस्तौ हेनौ ज्ञे इति विस्तृग्रहणादुन्मानमपि प
रिमाणं ग्रहणेन गृह्यत इति न च ते वक्तुं। एवं वा वाचितौ पचति। आचितो दश आराः। द्वाचितो द्विकं वत्प्रा। द्वाभ्यां वं वत्। आनी कीता। कं व
त्प्रा मूर्त्तिशतं। कं वत्। आनी संज्ञायामिति यत्। द्वा वक्तुं। द्वौ आदौ कौ पचति। आदौ काचिति पात्राश्वो न्यतरस्यामिति वर्त्तमाने द्विगो वं चेति व
क्तुं। वयोरभावे पक्षे ननु ज्ञातयुक्। तस्य चाध्यर्हेति लुक्। पंचाश्वेत्यत्र कथं तद्विन्नलुक् स्यादित्यत आह॥ अथ्यर्हेति वक्तुं। लुगिति द्विवर्षे दोह
को विशेषो ज्ञेयः। तद्विन्नलुकीति किं। पंचानामश्वानां समाहारः पंचाश्वी॥ कोडात् परिमाणं वाचीति। अत्र परिमाणं शब्दो मानसमान्यलक्षकः।
स कोडा विशेषणत्वात् प्रमाणे पर्यवस्यति। कोडाशब्दो हि मानं देडवाची प्रमाणं विशेषमाह। तथा च काशिकायां दृष्टं। कोडाशब्दस्या परिमाण
वाचित्वानुसर्गेणैव प्रतिषिद्धेऽत्र नियमार्थं वचनं। इह मानं नूतं। द्विकोडी त्रिकोडी रज्जुः। प्रमाणं विशेषः कोडा इति। अथवा प्रमाणं वाचीति पाठः॥
द्विकोडेति। द्विकोडे प्रमाणमस्याः द्विकोडाश्वेन भक्तिः। प्रमाणं द्वयस्य दध्नुः अमावच इति द्वयस्य॥ ॥ पुरुषात्॥ ॥ अपरिमाणं तत्त्वानुनिषे
धे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। द्विपुरुषाति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः एवं बहुयस्य॥ तस्य लुक्॥ प्रमाणं किं द्वौ पुरुषाभ्यां कीता द्विपुरुषा। तद्विन्नलु
कीत्येव। पंचानां पुरुषाणां समाहारः पंचपुरुषी॥ अथ॥ डिशब्दादेः शयं प्रत्ययः प्रत्ययत्वे हि डि-त्वं व्यर्थं स्यात् इत्यभिप्रेत्याह अत्रादेशः

३१

३२

श्री॥
॥७३॥

स्यादिति तत्तत्प्रमाणं गणनाः प्रस्तुतया चरो धस इत्यादिसिद्धे ॥ ॥ बहु ॥ ॥ अधसो न डि निसमासं ते कृते अनो बहु व्रीहेः डाबुनाभ्यामन्यतरस्या
मिति डापुनिषेधयोः प्राप्तायोरिदमुच्यते अनदुपधा लोपिन इत्यसौ पिडीयोपे बाधक इत्यने ॥ पीनेक्षीति पीनमूधो यस्यः स्त्रियां किं महो धो
पुन्यः ॥ डीषः षकारो डीपो सामान्यग्रहणार्थः आद्युदात्तश्चेत्युदात्तो डीषु डीपुल्लुदात्तौ सुपुष्पितावित्युदात्तः इति स्वरे भेदोऽनयोः
॥ बहु व्रीहेरुधसो डीपित्यस्य व्याख्याने नैव व्याख्यात प्रायत्वात् अनतिविशेषो दाहरणत्वाच्चोपेक्षिते सूत्रे व्याख्यायते ॥ ॥ संख्यात्वादादेडीपु
॥ सर्वे एडीषि प्राप्ते डीपु विधीयते संख्यादेरव्यादादेरुधः शब्दो नाह दुव्रीहे डीपु स्यात् ॥ व्युध्नी आदिग्रहणोदावधानेपि स्यात् द्विविधोऽनी ॥ ॥
॥ ॥ संख्याग्रहणमेवेह स्वरितत्वादनुवर्तते नाव्ययग्रहणमस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह संख्यादेरित्यादिदामांतात् डीपु निषेधविकल्पे प्राप्ते
पुनित्यत्वात् वचने हायनांताद्वापि हायनांतादित्यादि हायनशब्दो नाह दुव्रीहेर्वयसि गम्यमाने डीपु स्मृतः त्रिचतुर्गोपरस्य हायनशब्दस्य
एतत्त्वेन वा ज्ञेयसि गम्यमाने स्मृत इत्यर्थः ॥ ॥ अंतर्वत् ॥ ॥ अंतर्वदित्यं तः शब्दस्याधिधिकरणत्वेन प्रधानत्वेन त्रयमासमर्थत्वाच्चावा दग्निना सामा
नाधिकरणत्वात् संज्ञादप्राप्तो मतुपु निपात्यते वत्तुमादुपधायाश्चेति सिद्धं पतिवच्छेदत्वमेव निपात्यते मतुपुः सिद्धत्वात् तयोर्बुमागमो न विधीय
त इत्यभिप्रेत्याह एतयो रित्यादिनां तत्त्वादिति गर्भयोगे अंतर्वती शब्द इत्यने गर्भयोगश्च तस्याः स्यात् तस्याः ऊर्ध्वगर्भः स्यात् गर्भयोगे पतिवती
शब्दः इह च गर्भग्निसाक्षिकेन पालिग्रहणेन संबन्धीयः सर्वगृह्यते तस्याश्च गर्भयोगः स्यात् तस्याः पतिवती वति तथा चोतर्वती गर्भणी पति
वती जीवद्भृत्केत्यर्थः तथा चोक्तं चार्त्तिककारेण अंतर्वत्यतिवा तोर्नुक् ॥ मतुपुत्वेनियाननात् गर्भण्यां जीवत्यां च बाळे दसितु विधिरिति ॥
अन्येति गर्भनर्तृयोगाच्चावेइत्यर्थः अंतर्वती शालेति शेषः ननु च अंतर्वतीति मतुपु नोपपद्यते अधिकरणप्रधानत्वादेन शब्दः तथा चोतर्वि
द्यते तस्यां शालायामिति वाक्यमेव प्रत्युदाहार्यं तथा चोक्तं महाभाष्ये अपातः शब्दस्यागर्भयोगे किं प्रत्युदायं द्विषते अंतरस्यो शालायामिति

५५

५

प्र. प्र. सु.
॥७४॥

किंपुनः कारणे वा को प्रत्युदाह्रियते न पुनर्मनुष्यमनुवन्ति सामानाधिकरण्ये मनुष्यविधौ यतेन चावास्ति नासामानाधिकरण्यमिति किंपुनरित्यादि आ
शङ्क्यते न व्याख्याते किंपुनरिति अंतर्वतीति नु गतावः प्रत्युदाहृत्य इति मन्यते न चोच्येति अंतःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति आशङ्क्यते अ
न्तर्वतीति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते इति केचित् उच्यते सत्यं मध्यवाचिनोतः शब्दादधिकरणप्रधानत्वात् न तु त्रैतिवाक्यमेव प्रत्युदाहार्यं य
स्तु परिग्रहवाच्यं तः शब्दः स आधेयप्रधानोपपत्तिरिति चेत् स नृत्वाद्यर्थः प्रत्युदाहृतो बहुतरप्रयोगदर्शनात् तथा चानेनैवाभिप्रायेणैव पदेव
पंडितैर्विचारचित्तामणावुक्तं अंतर्वती च गार्हपत्यं सधवापतिवृत्त्यन्यांतर्वती पतिमत्यपीति त्वथापालिनीयमतदर्पणेषु क्तं अन्यथांतर्वती
शाला पतिमती पृथिवीति पतिः स्वामी विद्यते यस्याः सापतिमतीति ॥ पत्युः ॥ यज्ञसंयोग इति यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः पतिशब्दवाच्य
स्यार्थस्य आचार्याया यज्ञसंबंधेन गम्यमान इत्यर्थः यजमानस्य आचार्याय गं प्रति साधनत्वं नस्ति नहि आचार्यरहितस्यैवर्तिको यज्ञः धि क्रियते अतो
यज्ञस्य साधनत्वात् पत्या यज्ञसंयोगः यज्ञफलभाज्यपत्या यज्ञसंयोगः स्वस्वामिभक्षणः न तु चन्द्रस्यैव तावद्यज्ञेन संबन्धो नास्त्यविकृतौ च
तु किंपुनस्तद्गार्या इत्याशङ्क्याह हेष लपत्नीत्युपमानादिति पत्नी साधर्म्यात् पत्नी वपत्नी ॥ विजाया ॥ सहर्षस्येति वर्त्तमानः पूर्वी त्वयो
यस्य सः सर्वः प्रागुक्तं चेति नानादेशो वा नानात्वात् उच्यते अयज्ञसंयोगादप्राप्त विजायेयं दृढपतिरिति दृढपत्नीति दृढः पतिर्यस्याः सा सर
वस्य किं पतिरियं नित्यां सर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थवचनं आरंभसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं लाघवांशसमादेशरिति वा
च्यं संप्रसार्यं संप्रसार्यदिभुविष्युक्तं सपत्नीति समानः पतिरस्याः एकपत्नीति एकः पतिरस्याः वीरपत्नी पिंडपत्नी भ्रातृपत्नी पुत्रपत्नी ॥
॥ प्रता ॥ उत्तरसूत्रे उदात्तवचनोदोकार आदेशः प्रत्ययेत्येतु हि प्रत्ययस्वरलोदात्तत्वमिदं उदात्तवचनव्यर्थं स्यात् इति निवेत्याह ऐन्द्रादे
या इति पुंयोग इत्येवेति इत आरभ्य ये योगा इति सहितः पुंयोगादाख्यायामिति प्रकरणे लुवर्त्तते तत्तश्च पुंयोग इत्येवार्थ एतत्कार्यं ना
न्यत्रेति भावः तथा चोक्तं महाभाष्ये एतत्तत्त्वादीनां पुंयोगप्रकरणे लुवर्त्तते एतत्तत्त्वादयः पुंयोगप्रकरणे क्लृप्त्यर्थः एतत्तत्तौः स्त्री

श्री
॥७४॥

सतकलायी यथादिप्रताः कसवः सतकलुः सा नवति। एतच्च नायं कैयटे नव्याख्याते। एतच्च कलादीनामिति। त्रयशते पुंयोगात् डीप्रहिताः
 पुंयोगादाख्यामित्यनुवर्तयितव्या इत्युक्तं नवति। तेन च दापुंयोगात् स्त्रियां सतकलादयो वर्तन्ते तदापेविधिर्नान्यथेति॥ वृषा॥ वृषाकपि
 शब्दो लृष्ठा वसेद्वयोश्च वृक्षो गुरु रिति फिट् सूत्रेण मध्योदात्त उदात्तवचनं प्रयोजति॥ अग्न्यादिषु पुनरुदात्तपुस्तानि वृद्धावादेव सिद्धे। वृ
 षाकपायीति वृषाकपेः स्त्री। आदिना अग्न्यायी। कुक्षिनायी। कुसीदायी। पुंयोगे किं वृषाकपिः स्त्री॥ ॥ मनु॥ ॥ मनुशब्दश्चाद्युदात्तः॥ त
 स्योपदेशाच्च कोरो कोराहुदात्तौ स उदात्त इत्यनुवृत्तेः॥ वर्णोत्तरा॥ एता एनीति। वर्णोत्तराति नितेता नामिति फिट् सूत्रेण हुदात्तः ततश्चात्
 दात्तेपदमेकवर्जमित्यनुदात्तः॥ तेति। हुनादीनां फिट् सूत्रेणोदात्तः पिशंगाच्चेति। पिशंगशब्दो लघावेत इत्यादिना मध्योदात्तस्ततो न्यतो
 डीपि प्राप्तेऽप्युपसंख्यानं॥ असितेत्यादिवर्णनानि नितानामित्याहुं हुदात्तौ। क्रमेक इति। एके आचार्यो असितपतितशब्दयोस्तस्य
 स्तानेक्रमिच्छेति। तथा चोक्तं महाभाष्ये। छंदसि क्रमेक इति। आचार्यस्तु छंदसोति नोक्तं वंत्तो भाषाया अपि दर्शनात्। तथा चोक्तं काशिकायां वृत्तौ
 भाषाया मपीष्यते ततो गुणसूरी मसिद्धि कानामिति वर्णादिति किं प्रकृता। गतिरनेतर इति आहुदात्तः। नोपधात्किं अन्यतो डीपे वक्ष्यति॥ अन्य
 तः॥ ॥ नोपधापेक्षया अन्यत्वमित्याह॥ नोपधादन्यत इति। स्वरे विशेष इति॥ डीपुडीवोरिति शेषः। डीपोनुदात्तौ लुपितौ वित्यनुदात्तत्वे। डीपस्तु
 आहुदात्तश्चेति प्रत्ययाहुदात्तत्वे नोदात्तत्वमिति स्वरे विशेषः। शवलीति वल्प्रत्ययः। पकारस्य च वकारः। प्रत्ययाहुदात्तत्वेन मध्योदात्तः। शवल्
 शब्दोनुदात्तः कपिलेति। कमुकांतौ कमेः पश्चेति लुच्मकारस्य वकारः। चिस्वरेणोदात्तः। विद्वौरेति डीपिति। नर्त्तकीति। शिल्पिनिह्य
 च। गौरीति। गौरशब्दस्यावर्णं चाचित्वे पिप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वात् पूर्वोदात्तपुनप्राप्नोतीति गौरादिषु पाठः॥ सूर्याच्च न स्येत्यनुवर्त
 ते। तत्र यदि असंज्ञत्वेन सूर्यादयो विशेष्येरन्। नदात्तत्वेनैकदिकु सौरी वलाकेत्यत्र लोपो न स्यात्। नदात्तत्वेन सूर्यशब्द इति असंज्ञकः किं तर्हि
 न्यदेवाणं तं शब्दान्तरं तत्रैव योजना। असंज्ञस्य उपधा यलोपः स्यात्। सचेद् असंज्ञकः सूर्यादीनामिति। तेन च दापि सूर्यादीनां जत्वेनास्ति तदा

व
 पु

प्र. प्र. सु.
१७५॥

पितामही

पितृस्योपधायकारस्यलोपः स्यादेव। आचार्यवैर्यलुनस्येतदनुवर्तमानमप्युपेक्षिते। विषयपरिगणनादत्र तस्या उच्यते। ननुपयोना तृविष
यपरिगणने चैवं कर्तव्यमित्याह। मन्त्रस्येत्यादि॥ सौकर्यो यो दाहरणप्रत्युदाहरणानिकर्ष्यते। मन्त्रोऽहमाहूत। मन्त्रस्येदं सूयो गस्त्य
योरिति सौरी। सौरी यो अगस्ती। अगस्तीयः। इह न सौर्व्यं वरुं॥ आगस्त्योतिष्पुष्पयोरिति। नक्षत्राणि नक्षत्रसंबन्धी यो तस्मिन्नित्यर्थः
निष्पद्यतानक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः योषः। उपधाया इति किं। मन्त्रवरी। यथेग्रहणं हलस्तद्धितस्येत्याद्यर्थे। अवस्ते च अन्ये। दपि वाच्ये।
अंतिकशब्दस्य तसि प्रत्ययः ये परे कोदेरेव यवस्य लोपः। आद्युदात्तत्वं वाच्यं। अंतिक आगतो न दूरात्। तमप्रत्यये परंतिकशब्दस्य तादेः
कोदेऽश्वावयवस्य लोपो वाच्यः तादिलोपः। अंतमः। कादिलोपः। अतितमः। कादिलोपो बहुलं अन्यत्रापि दृश्यते। अंतिके सीदतीति अ
तिषत्। पूर्वपदादिति पत्वं। ये वा अंतियः। मन्त्रातिगौरादित्वात् डीषु। मन्त्रशब्दस्य योपधत्वाज्जातेरस्त्रीति डीष प्राप्तिरिति गौरादिषु पाठः
। अनडुही अनडुहीति गौरादिगणैर्डीषंतयोः पाठोऽस्ति स आमा। आचार्यः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थश्चेति दर्शयितुं मध्यस्थावेतौ सौलोपवति। अ
नडुहीत्यादि। तथा वानडुही नार्योऽस्य च पुंवद्भावो न। पितृव्यमातुलमातामहपितामही इत्यत्र पितृमातृभ्यां पितरिवाच्ये डा महच निपात्य
ते। मारिषिञ्चेति मातरिवाच्यो डा महजेव तस्य पितृत्वं। ततः पितृदेवडीषिसिद्धे पुनर्गणे अनयोः पाठो अनित्यः। पितं डीषु इत्यस्य र्यस्य
ज्ञापनार्थ इति दर्शयितुं पठितवान्। मातामहीत्यादि। इत्यादीति गौरादिगणोऽस्य इत्यर्थः। मनुष्यं शृंगं। गवयं। सुकया। कश्यपं गवर्ज्जि
तानां तेषां योपधत्वाज्जाति लक्षणस्य डीषो निषेधे प्राप्ते पाठः। शृंगशब्दस्य लुक् स्त्रीविषयत्वं निषेधे युष्मद्गोणहरिणा कणा पट्या उकरा। आ
मलुका कुबला चरंदरा विवातकरा पुष्करा शकंद। सुखच। सुनंद। गडुला खंडसू। आठका आठका। आनंद। सुपाटा। शकुल। श्रमी। श्रूरा। श्रूय
श्रूष। वातका। सल्लका। हालका। मातलुगा ल्यका। चेतसः। एशा। अतसः। उपा। जंगा। महा। मडा। केदा। पेसा। मेदा। एतेषां मादिवर्जितानां स्त्रीविष
यत्वाद् स्त्रीविषयादिति निषेधे प्राप्ते। आनंदशब्दस्य लुक् जातित्वात् डीषि प्राप्ते। तक्षत्। अनयो र्कन्ते। यो डीषि प्राप्ते। एषण करतो दृश्यते

जी॥
१७५॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ इत्येवमपि करणे किं । इष्यते तस्यापि त्यधिकरणे डीवेव स्यात् । एष ली । स्वरविशेषः । देह डीपि प्राप्ता देह न । का व ड न । ग वा ज नाटे न
ए । र भू णा जो ड व । ल व ण पा न एतेषां टिल्लुक्षणे डीपि प्राप्ते ॥ मैवं ॥ अस्यानातिव्यात डीष्य प्राप्ते ॥ गोतम । शाङ्गे । र वा दित्वा त डी निशोभ पक्षे
वचनोपि स्यात् । आपा मूल । नौरि कि । मो लुं गि । ओद्गाह मानि । आ लु विरते सौ लि जो रिति डीष्य डि-प्राप्ते अपि लिङ्ग । अस्याज्जनपदश
द्वातक्षविषादजं तात डीपि । आ लु धि । को र ट । ना दा मू ला ट । एषां स्त्री विषयत्वात् डीष्य प्राप्ते । शा ब न । पा त न । आ स्तर ण । अधिकरण । ए
षां टिल्लुक्षणे डीपि । अधिकार अस्माद्वापि । आग्रहाय ली । अ एतत्त्वात् डीपि । ई कारे तस्य पाठः पुं व ड् व निषेधार्थः । आग्रहाय ली । आर्य
इति सेवता प्रत्यवरोहिणी । टिल्लुक्षणे डि-पिङ्कारे तस्य पाठः । पर । पिङ् । उर्ही । मूर्ही । पा ड । लो हं ड । कं द श क ट ल । क लं द । स्त्री विषयत्वा
त् डीष्य प्राप्ते । त रु ण । त लुं गी । अनयोर्द्वयोर्लक्षणे डीपि । ह ह त् म ह त् । लु गित्वा त डीपि । सौ ध र्म । अणि जो रिति ष्य डि-प्राप्ते रोहिणी नक्षत्रे रेवती नक्ष
त्रे । विकल । निष्कल । यपि प्राप्ते । क टो ब्रू णि वचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । शरी । पृथिवी । ई कारे त निपात नं पुं
व ड् व निषेधार्थः । पृथिवी-आर्यः । अट्टकरणादाकृतिगणोयं । दंष्ट्रेति । दंश दशने । दा म्ली । शशयुयुजेति दृत्र ॥ ॥ ज्ञानपद ॥ ॥ अन्यत्रेत्यादि । हति
व्यतिरेके षे अजंतत्वात् । टिह्वाण । नीति डीप्य । न लु च उ न य वा पि ज्ञानपदीत्येव रूपं भवति को विशेष इत्यत आह । स्वरनेद इति । डी विसति प्र
त्ययस्वरणांतो दात्रः स्यात् । डी विसति आद्युदात्तः स्यात् ॥ ज्ञानपदशब्दस्य जित्स्वरणाद्युदात्तत्वात् । कुंडीति । अमंत्रं चेदिति । पात्रं चेद्वाच्यमि
त्यर्थः । कुंडान्येति । त्रियाशब्दः । कुंडिदाहे । गुणश्च हल इत्यकार षा य । यस्तु द्रव्यवाची कुंडशब्दः नित्यं कीवरेवेति न प्रत्युदाहार्यः । इत्यादीति
आदिना गोणी भवति । आवयनं चेत् । आवयनमिति प्रक्षिप्य धान्यादिनीयते न स्यात् । गोणान्या । स्तुली स्याद कृत्रिमाचेत् । स्तुलान्या । भाजीत्या
द्याणापकाचेत् । भाजान्या । नागी स्तुलाचेत् । नागशब्दस्य गुणवचनस्येदं ग्रहणं । जातिवाचि नस्तु डीप्य सिद्ध एव । नागान्या । काली वर्णश्चेत् ॥
कालान्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ॥ अनाच्छादनमपि औषधौ । प्राणिनिचेत् । वा प्रयोग इत्याह । औषधौ प्राणिनिचेति । संज्ञायामेति । अनाच्छा

प्र. प्र. सु.
१७६॥

७६

अनु

हम एवार्थे विकल्पः। कुशी अयोविकारश्चेत्। लशान्या। कामुकी मैथुने च्छायेत्। कामुकान्या। कवरी केशवेशश्चेत्। कवरान्या। शोलात्। वर्णा
नोत्तरातिनिर्नातामिह द्युदात्तत्वादन्यतोऽपी विप्राप्ते विकल्पार्थस्त्वनं॥ चोतः॥ गुणमुक्तवान् गुणवचनः सधु नयः प्रागुणमभिधाय यस्या
ननु पुत्रोपादयेदोपचाराद्वा द्वयमभिधत्ते सजेयः ननु च गुणो नामकः॥ उच्यते। सत्त्वे निविशते। पैति एष ग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रि
याजश्च सो सत्त्वप्रकृतिर्गुणः। सत्त्वं। इयं वाक्यं हि द्वयत्वं द्वय एव वर्तते॥ तत्रातिव्याप्तिरित्याह॥ अपैति अपगच्छति। अर्थोऽस्मादेव। यथापीतना
यां ज्ञातायां आग्नादेऽनीलता नैवं द्वयत्वं द्वयादपैति। एवं चेद्देहत्वं स्वस्ति मत्यादौ वर्तते। अश्वादेश्चापैति। तत्रातिव्याप्तिरत आह॥ एष ग्जाति
षु दृश्यत इति गोत्वं हि द्वयत्वावंतरातिषु दृश्यते। गुणस्तु दृश्यते यथा भवेद्दृष्टानीलतात् एतदिष्वपि दृश्यते। ऐतनममुदितेन सकल ज्ञानेर्ध्व
कृदः। एवं तर्हि कर्मद्वये वर्तते ततो पैति एष ग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह॥ आधेयश्चाक्रिया ज्ञेय इति। आधेय उत्याद्यः यथा पुष्पयो
गाङ्गेधो वस्त्रे। अत्र याज्ञो नित्यः। यथा काशादौ महत्त्वादिः। कर्म तु न तथा। उत्याद्या नुत्याद्यं किं तत्तज्जो मेधमेव॥ एवं तर्हि द्वयेति व्याप्तिस्तद्विद्वय
भारं न के वर्तते। तद्विनाशेऽपैति एष ग्जातिषु अवयवेषु दृश्यते निर्बल्यो निर्बल्यस्वरूपं चेति। अवयविनो निर्बल्यत्वात्। आकाशादेश्चानिर्बल्यत्वा
त् अत आह॥ सो सत्त्वप्रकृतिरिति। गुणो न द्वयस्य जावः। इदं नु द्वयस्य जावमिति। ननु पूर्वाह्नव्यर्थः। उत्तराह्नैव सर्वजातिव्यावृत्तेः। नित्यत्वेन
तासां मुत्याद्यस्वजावात्। न असति पूर्वाह्नयथा तैजसं परमाणुरूपं वमिलितमुत्याद्या नुत्याद्यस्वजावमिति द्वयोरपि गुणत्वं। तथा पाक्यद्वय
पंजातिश्चेति मिलितमुत्याद्या नुत्याद्यस्वजावमिति जातिरपि गुणः स्यात्। अतः पूर्वाह्नैव जातिव्यावृत्तिः। इति दार्ष्टिक्यवृत्तिः। विचारविशेषः प्रकी
र्णकां जादवगंतव्यः। मृदीत्यादि। मृदुशब्दो मृदुत्वं गुणमुक्तात् द्वयमविधत्त इति गुणवचनः। अथ मृदुमृत्ता संज्ञा सं प्रसारणं सलोपश्चेति कुं
प्रत्ययांतः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो मृदुशब्दः। मृदुविशब्दो गुणवचनो नत्तु कासंतः। आसुरिति। जातिवचनोयं न गुणवचनः। अस्वनीविनि
वक्तव्यं। तथा चोक्तं भाष्ये। गुणवचनान्डी वाद्युदात्तार्थः। गुणवचनान्डी वक्तव्यः। किं प्रयोजनं आद्युदात्तार्थः। आद्युदात्ताः प्रयो जयति व

तत्रा

अ॥
१७६॥

॥

७६

स्त्री इति । एतच्चैकेयटेन जाय दीपे व्याख्याते । वस्तीति । धान्ये निदित्येतो निदिति वर्तमाने रट् स्तुतिर्हीति वस्तुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पत्तिः । त
 स्मात्तुहीपिसनीकारो लुदात्तो भवति । डीवुदात्तः स्यात् । अतोदात्ता लुडीपुडीपो विशेवाचारः । उदात्तयणो हलपूर्वा इति डीपुत्तत्त्वविधा
 नादिति । स्वरसंयोगो पधात्वेति । स्वरसङ्घातसंयोगो पधात्वे डीपुनेत्यर्थः । स्वरः पतिं वराकन्या ॥ ॥ बद्धादिभ्यश्च ॥ बद्धीति । बद्धशब्दस्य गु
 णवाचिन इह पाठो नित्यं कंदसीति एतदर्थः । आदिना । अं वति अं हति । बहति शकटि । शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्र इति किं । शक्तिः सा
 मर्थ्यं । अन्येतु शक्तिः शस्त्रीति द्वयं पठेति शक्तिः शक्ती । शस्त्रिः शस्त्री । सारि । वारि । राति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । चंडा । अराता । कमला । कृपाणा
 विकट । विशाला । विशंकटा । अरुज । चंद्रगामद्यौ । चंद्रजागी । चंद्रजागानदी । नद्यां किं । चंद्रजागा देवता । कल्याणा । उदार । घुराणा — — ऐ । अयं
 केवलस्त्रियां न स्तीति । तदंत उदाहार्यः । दीर्घा न्ही शरत् । पक्षेडाप । निषेधौ । दीर्घा ही दीर्घा हे । इतः प्रात्यङ्गादिति । नलसंज्ञे क्विदि कारा द
 क्तिन इत्यपि मणस्त्रे । तस्या यमर्थः । कृत इकारः कृदिकारः । तदंत तडि पस्यात् । सर्वतो क्तिन् नर्थादित्येके इति च ॥ एके आचार्यः सर्वतः सर्वस्या
 तडि कारात् कृतोः कृतोपि अक्ति न्भार्यान् विद्यते क्तिन् नर्थाय स्य सो य प्र क्ति न्भर्थस्तस्मात्तडि पस्यादित्याहु रित्यर्थः । अक्तिन् नर्थादिति किं । अ
 करणिः । अहरणिः । सर्वतो क्तिन् नर्थादित्येव सिद्धेश कद्यादीनां पाठः प्रपंचार्थः । बद्धादिशक्त्यतिगण ॥ ॥ पुंयोगात् ॥ ॥ पुंयोगादिति हेतो
 ये च मी आख्यायामिति पंचम्यर्थं सप्तमी इत्यभिप्रेत्याह ॥ या पुमारयेत्यादि । पुंस आख्या पुमारख्या पुंसो वाचकः अह इत्यर्थः । पुंयोगात् स्त्रियां व
 र्त्तत इति पुंसो योगः संबन्धः । तस्येयमिति । तस्माद्देतोः स्त्रियां वर्त्तत इति वाक्यार्थः यशब्दः पुंसो वाचके । अन्त्याश्वात्पुरुषसंबन्धात् स्त्रियां व
 र्त्तते तस्मात्तशब्दात्तडि पस्यादिति गोपीति गाः पातीति गोपः । आतो लुपसर्गेकः । तस्य स्त्री गोपी । अत्र गोपशब्दस्य रक्षयत्ववृत्तिनिमि
 त्तं तस्य पुंसि संभवो न स्त्रियां तस्मात्पुंवाचको गोपशब्दः पुंसंबन्धात् स्त्रियमाहेति अतो डीपुजातः पुंयोगात् किं देवता । अत्र देवदत्ताशब्दो
 न पुंयोगात् स्त्रिय आह ॥ यतः स्त्रिया इयं संज्ञा । आख्यायामिति किं प्रसूता । अयं जातप्रसवाच्चैव मत्वये । तस्या हि प्रसवस्य पुंयोगो निमि

धी

प्र.प्र.सु.
१७१॥

न

तंतस्मात्पुंयोगात्सूताशब्दः स्त्रियां वर्तते। न तु पुंवाचिकः। गोपालिकादीनां नेति पालकशब्दात्प्रतिषेध इत्यर्थः। तथा चोक्तं पालिनीयम्
तदर्थं लो। अपालकं तादित्यत्र वाच्यं गोपालिकेति दिगिति। तथा रामकौतुकेय। पालकं ताभिषेधो गोपालिकापशुपालिकेति। सूर्योदि
ति। चकारो तो दा तार्थः। पा कारसा मान्यग्रहणार्थः हन्त्याविति। सूर्योतिराजसूपसूर्येति क्यवंतो यमाद्युदात्तः। तस्माच्चापि चित इत्यनेनां
तो दा तौ न बति। अन्यासूरी इति। अदेवतासूरी। डीष। सूर्यनिष्येति यलोपः। इन्द्रायै वामत्रपुंयोग इत्यनेन तेषामागममात्रविधिः। डीषतु
र्वैलोवसिहिः। अन्येषां तू न ये विधीयते। अतुकासिद्धावातुकरणमिंद्रमा चष्टे इंद्रयति ततः किपि। इंद्रस्त्रीत्यत्र इंद्राणीति दीर्घश्रवणा
र्थः। इत्यादीति। आदिनावसृणा नी। न वानी शर्वाणी। रुद्राणी। मृडाणी। ब्रह्माणीति केचिदिति। तथा च मुग्धबोध इत्युक्तं। ब्रह्मरुद्र
भवशर्वमृदेन्द्रवरुणादीडेति। हिमाराण्ययोरिति महत्वे गम्यमाने हिमशब्दादराण्यशब्दावस्त्रियामातुक् डीषो। अरण्यानीति। महदराण्यं
यवादीष इति। यवादीषे गम्यमाने स्त्रियां सर्ववता यवा नी। दुष्टो यवो यवा नी। यावाना नीति। यवानां लिपिः तस्येदमित्यणप्रसंगे डीष
आतुच्चागमः। अणतु तदर्धस्य डीषैवोक्तत्वात्। मातुलीत्यादि। मातुलस्य स्त्री उपाध्यायस्य स्त्री। आचार्यदेरात्वं चेति। सुध्यादिषु
इत्युक्तं यमिति जावः। आचार्योलीति। आचार्यस्य स्त्री। सूर्योलीवेति केचिदिति। तथा चोक्तं मुग्धबोधे। मातुलोपाध्यायश्च त्रियाचार्य
सूर्योदेति आनडुवर्तते। कीतात्। कीतां तात्। करणादेरिति अदंतास्मातिपदिकादिति शेषः। प्रातिपदिकादिति इति सर्वत्रातुहने
र्वस्त्री कीतीति। वस्त्वशब्दस्य करणस्य कीतशब्देन कर्तृकरणे कृता बहुलमिति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासः प्राक्सुबुत्प
तेरिति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक्समासः। क्वचिन्नाधन कीतेति अयं जावः। धनेन कीता धन कीता। यवतेन समासः। अत्र यात इत्यनुवर्त
तेततो न डीषिति। ननु चात्रापि सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेन जाव्यं उच्यते। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात् गतिकोपपदानां कृ
द्भिः सह समासः प्राक्सुबुत्पत्तेः एतदपि बहुलं करणसर्वी किं मु कीता। कीत्। अन्त्याख्या समुदायोपाधिः। अत्र निसीति लिपु उपदे
लिती।

सी॥
१७१॥

टा बी ३

हेतुः अत्रैरैर्लिमाइत्यस्मिन्नेव विवक्षिते सुबुद्धेः प्राक्कमासः अत्राशब्दो गतार्थत्वात् न प्रयुज्यते अत्रारब्धायां किं चंदनलिता ब
हुचंदनाहुलिसेदयर्थः ॥ बद्ध ॥ अस्वांगपूर्वपदा द्विकल्पं वक्ष्यतीति स्वांगपूर्वमुदाहरति अरुचिन्नतीति अन्नौ अरुच्यस्याः जातिकालसुखा
दिभ्यः परानिष्ठेति क्लृप्तस्य परनिपातः जातिकालसुखादिभ्यो नाद्यादनात्को क्लृप्तमिति प्रतिपन्ना इत्येवोदाहृतं जातिवाची हि अरुशब्दः
बहुव्रीहिः किं पादयति ता अतोदात्ता किं वस्त्रलब्धेना दंतजातेति जातदंतायस्याः पूर्ववत् क्लृप्तस्य परत्वमंतोदाहृतं वा बहु क्लृतेति बहु क्लृ
तस्य या पूर्ववत् परत्वं तोदाहृतं आदिना अक्लृता ॥ मासजाता सुखजाता पाणिगृहीतीति यस्या अग्निसाक्षिकं पाणिगृहीतः सा जात्या
तस्या वाच्यायामित्यर्थः पाणिगृहीतान्येति यस्या यथा कथंचित्पाणिगृहीतः सा ॥ ॥ अस्वांग ॥ ॥ अस्वांगोदेरिति स्वांगलक्षणमंतर
मेव परिष्यति न स्वांगमस्वांगं न दादिः यस्य बहुव्रीहिः सुरापीतीति पीता सुरापया ॥ जातिकालेति परधनिपातः जातिकालसुखादीत्यंतो
दाहृतं अतोदात्तादित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह अतोदात्तात्किमिति वस्त्रलब्धेति अनाद्यादन्तं अतोदाहृतं निवेधात् बहुव्रीहौ प्र
त्यया पूर्वपदमिति सर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदाहृतं अनुदाहृतं पदमेकवर्त्तमिति शेषमनुदाहृतं बहुलं संज्ञा लब्धं सोरिति वक्ष्यी प्रवहविल्ली ॥
प्रवहविल्लीना प्रबुध्वाचसौ विल्लीनेति नार्यं बहुव्रीहिः ॥ ॥ स्वांगानां ॥ ॥ सुमुखीति सुष्टुमुखं यस्याः इति बहुव्रीहिः अत्र च प्रथमानि
र्द्दिष्टमिति सुखशब्दस्योपसर्जनत्वं अतिकेशीति कुशति प्रादयदति तत्पुरुषः एकविंशति केशे केशशब्दस्योपसर्जनत्वं स्वांगत्वं ॥ ब
हुयवा उपसर्जनत्वं अशिरवा नञ् तत्पुरुषः स्वांगलक्षणमाह अद्वयमित्यादि मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः स्वास्यास्तीति प्रा
णी तत्र षष्ठितिनस्यालिष्ठं मुखदिस्वांगमुच्यते यद्येवंस्वेदोपि स्वांगं स्यात् प्राणिस्तत्त्वादत आह अद्वयमिति स्वेदस्तु द्रवरूपो नोनतत्र
प्रसंगः एवमपि स्नानं स्वांगं स्यात् प्राणिस्तत्त्वादद्वयत्वाच्चेत्यत आह मूर्तिमदिति अ सर्वगतस्य द्रव्यं वस्य परिमाणं मूर्तिः स्यात् सा यस्यास्ति
नन्मूर्तिमत् न च सा ज्ञानस्यास्तीति निर्गुणत्वाद्गुणानां ज्ञानस्यात्पुणस्त्यौत्वात् यन्मतेका विन्यादिस्पर्शविशेषो पूर्वस्मन्यते नापि नैव मूर्ति

11961

अर्धत्वे तेन सहेतितुल्ययोगेति समासः। चोपसर्जनस्य सः। अनासिकेति। अविद्यमानानासिकायस्याः नयोस्त्यर्थो नामिति समासः॥
 ॥ नख ॥ ॥ शूर्पणखेति। एवंपदा संख्याया मगइति। ॥ बहः ॥ बाह इति। हेतु प्रत्ययान्तस्य निर्देशः। कर्मणीचोपपदेव हेतुविधानात्
 केवलस्य बहिः संज्ञोक्तीति सामर्थ्यात् न दंतविधिर्विज्ञायते इत्यभिप्रेत्याह। बाहतादिति। अत्र स्वरितत्वात् डीषु नुवर्तते न डीषु अस्वरितत्वा
 दित्यभिप्रेत्याह डीषु स्यादिति। नतौ हीति। अत्र बहतीति बहश्चेति एवः। एवेः सर्वा यदहरेलोपः। प्रत्यय लक्षणो नोपधादृहिः। डीषु बाह उच्यते
 उच। एते धत्तुदस्विति वृद्धिः। सस्ये ॥ ॥ एतावति सरिषा द्वात डीषु। सरवी। नास्या शिशुरस्ति अशिशुराद्वा दपि डीषु। अशिश्वीति निपात्य
 त इत्यर्थः। आमायो किं सरवा सप्तपदी नवा अशिशुरेव ॥ ॥ जातेः ॥ ॥ जातिवाचकत्वात् प्रातिपदिकं। जातिशब्देनोक्तं। अन्निधेये निधानोपचा
 रादत एव जातिवाचीति ॥ अस्त्रीविषयादिति विषयशब्दे। अनन्यत्र जावेवर्तते अतएवाह। यन्मन्त्रिणां नियतमिति। जाति लक्षणं चोक्तं। आ
 कृतिग्रहणात् जाति लिंगानां च न सर्व जाकु ॥ सकृदाख्यात निर्ग्राह्यगोत्रं चरणैः सहेति ग्रहणेनेनेति ग्रहणं करणं ल्याट् आकृतिः संस्ठानं यद्
 एयस्याः सा आकृतिग्रहणा उपसर्जनत्वात् न डीषु ॥ अवयवविशेषव्यंग्येत्यर्थः। एतेन गोत्वमूलतत्त्वादिज्ञातिर्लक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियाद्या
 कारेणैसा दृश्यात्। ब्राह्मणत्वजातिरनेन संगृहीतेति तामहा लिंगानां च न सर्व जागिति। या सर्वाणि लिंगानि न भजति सा आकारव्यंग्यापि
 जातिः एतच्चाशम प्रापणाय वचनेनाकृतिग्रहणे त्वस्य संकोचस्य मिति तदादौ सर्वलिंगत्वेप्याकृतिव्यंग्यत्वात् त्वंसिद्धं। ब्राह्मणादिर्हि ब्राह्म
 णो ब्राह्मणीति द्वे लिंगे भजति। ननु स्त्रीवमिति लिंगानां न सर्व जाकु ॥ सर्वशब्दस्योपपदस्य लिंगापेक्ष्यत्वेपि गमकत्वात् भजो ल्विः प्रत्ययः ॥ उ
 पपदस्य समासश्चालिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सकृदाख्यात निर्ग्राह्येति सकृदुपदिष्टा सती निश्चेतुं शक्येत्यर्थः। अनेन ब्राह्मणजातिबदे
 वदत्तौ द्वे रसर्वलिंगत्वेपि सकृदाख्यात निर्ग्राह्यत्वात् जावान्न जातिर्नित्यत्वं प्रत्येकपरि समासत्वमित्येते जातिधर्मश्च सकृदाख्यात निर्ग्राह्ये स्य
 नेनोक्ताः। तथाहि। यदोक्तं न स्यादेकस्मिन् गोपिडे गोपिडौ रिति सकृदुपदिष्टा पिंडोत्तरेन गृह्ये तन्नित्यावेन स्यात् यत्रोपदिष्टा तस्मिन् पिंडेन गृह्ये तन्न

प्र. प्र. लु.
॥७५॥

यदि प्रत्येकं परि समाप्तान स्यात् यत्राख्याता ता सो न विविदे सवी सना न गृह्येन किं पुनः विंशतरे अनुक्तं संग्रह्यति गोत्रं चरणैः सहेति गोत्रमिति र
वी चार्थी लो संज्ञा अपत्यस्य अपत्यप्रत्ययानां च जातिरित्यर्थः ॥ साहिनाकारं ग्या ॥ नाथेनो नाजायनी नाजायनमिति सर्वलिंग भाक ॥ अतः एष ग्य
हणं चरणशब्दावेदशाखाध्ययनक्रिया संबंधाः क्रियाशब्दात्तन जातिशब्दात् तेषां जातिव्यतिपादनाय चरणैः सहेत्युक्तं विचारविशेषस्तु प्रकी
र्णकोडादवगंतव्यः ॥ घृणी ॥ हंसीति ॥ आकृतिग्रहणा याजातेरुदाहरणं ॥ ब्राह्मणीति ॥ असर्वलिंग जाजः ॥ पटीतितु ॥ एवोया एव गोत्रचरणवर्णीति ॥ एत
अव्याख्याते ॥ नाजायनीति गोत्रलक्षणजातिः ॥ कवीवद्वृत्तीति ॥ चरणलक्षणा मुंडेति मुंडगुणयोगान्मुंडा गुणशब्दोयं ॥ बलाकेति जातिवाच्यप्ययं
सर्वदा स्त्रिया मेव नियतः ॥ अत्रियेति गोत्रमिह जातिः ॥ अत्रात्तच इति अपत्ये च विधानात् ॥ असर्वलिंग भाकृत्वे सति सकृदाख्यात निर्गोहत्वाद्वा जाति
त्वं ॥ गवयद्वयेत्यादि ॥ गौरादिषु गवयादीनां पाठे इदानीं नतः ॥ तथा चोक्तं ॥ भाष्यदीपके यदेना गौरादिषु इदानीं तने गवयादयः प्राक्षेप्ता इति वा त्रिका
रेणादि जायते इति ॥ पाक ॥ स्त्रीविषयत्वात् सर्वेणाप्रामोदी विधीयते ॥ पाककर्णदयः समुदाया जातिविशेषवाचिनः ॥ इतः ॥ अचेतीति ॥ अचेते
रपत्ये स्त्री ॥ हेहे कोरा जाजादा अड स्त्रियां भवेति किं ति कुरु न्येति तस्य लुक् ॥ मनुष्यग्रहणं किं निनि निः ॥ आकृतिग्रहणा जातिः ॥ जातेरित्यनु
वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात् ॥ उदमेयस्या पत्यं अत इज्ज औदमेयी ॥ इज्ज उपसंख्यान मजा स्ययी ॥ सुतं गमेन निर्धत्ता सौते गमी
वुञ्जत्वादिस्त्रेणा चानुरर्थक इज्ज ॥ नचेये जातिः ॥ तपर करणात् क्यजंतादवंती मतेः ॥ किपिनडीषू ॥ अवंतीरिति ॥ उडनः ॥ ड. कागेनो दुधात्कारि
ति विशेषणार्थः ॥ सवर्णदीर्घत्वेनैव दीर्घत्वे सिद्धेयदीर्घोच्चारणं तकेषादि भाषेति प्राप्तस्य कथो बाधनार्थे तेन ब्रह्मवंधुरिति नित्यमूकारोत्पन्न
स्यात् ॥ तत्तत्त्वाध्याय हीनायां ब्राह्मणा जातानां बंधुवृत्तिर्वर्तते ॥ तथा जीवबंधुः ॥ सवर्णदीर्घ इति ॥ उरोरपत्य स्त्री ॥ उवीदि न्यो ल्यः ॥ स्त्रियां भवेति ॥
किं ति कुरु न्येति लुक् ॥ गोत्रत्वा जातिः ॥ ततः कुरु शब्दादुड ॥ अकः सवर्णदीर्घ इति दीर्घः ॥ ततः कुरु इति स्थिते ॥ अंता यो यमिति ॥ एकः सर्वपर
योऽप्यधिकारेण य एको देशो विधीयते सः ॥ पूर्वस्येत्यादि ॥ यथा तस्यां न आदिर्वा नदं तर्जस्तद्व हलेन गृह्यते तद्वदेकादेशोऽपि तद्व हलेन गृह्य

वी ॥
श्री ॥
॥७५॥

तद्व्यतिदेशार्थः। सर्वपरयोरिति स्थानवच्छेदस्तत्त्वेन श्रवणात्। सर्वपरसमुदाय एकादेशस्य साक्षात् स्थानीन सर्वपरौ समुदायिनौ समुदायो
 एकादेशो नानेव च्यते तत्रावयविनिवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तिर्नैति अवयवौ नान्तरीयकतया निवर्त्येते इति अवयवयोरालुमानिके स्थानित्वं।
 ततश्च श्रुतानुमानिकयोः श्रुतेनैव संबन्धो बलीयानिति अवयवाश्रयकार्ये स्थानिवद्भावात् प्राप्तिमित्यंतादिबद्धावो विधीयते। एवं स्थिते कुरु
 इत्यत्र प्रातिपदिकान्तो यउकारो यश्चोऽ-उकारस्तयोर्य एकादेशस्तस्य सर्वस्यांतवदित्यंतवद्भावे सति यदि स्य सिध्यति तदा हो इत्यादि
 बद्धावादिनि। आदिबद्धावः सर्वबद्धावः प्रस्तुते प्रातिपदिकबद्धाव इति यावत्। ततोऽप्याप्रातिपदिकादित्यधिकारेण विधीयमानानां स्यादना
 मुत्पत्तिः स्यादित्यर्थः। वर्णाश्रयविधावंतबद्धावो नेष्यन्ते। तेन बद्धाजिगित्यत्रोते बद्धावात् अतो जिगिषे सिति ऐसन। उभयत आश्रयेनां तादिव
 दिति ज्ञेयं कर्कधूरिति। ननु आत्रउडिस्तिको विशेषः। यत ऊडास्त्येपितदेवरूपे स एव स्वरः। तथा हि जेचूकः। फलूकः। कर्कधू इत्युप्रत्य
 योत एव व्युत्पादित इति चेत् उच्यते। कर्कधू। कर्कधे इत्यत्र नो ड-वात्। त्वोरिति विमस्यात्पुदात्तत्वं निबधार्थं। अन्यथा यथा खर्ज्वा खर्ज्वे इत्य
 त्रसन्। तथेहापिन स्यात्। स्पष्टत्वात् सत्त्वं व्याख्यायते।। बाह्वंता संज्ञायो।। बाह्वंता दुः स्यात्। भृङ्नाहूः। संज्ञायोकिं। वृत्तौ बाहू
 अस्या वृत्तबाहूः।। पंगोः।। श्वशुरस्येति अस्मादुड-प्रत्ययः अस्म्योकाराकारयोर्लोपश्च वक्तव्यः। श्वश्रिति। श्वशुरः श्वश्वेति वृत्तौ यो
 तनिर्देशात् ज्ञापकात् स्वाद्युत्पत्तिः।। ऊरुः। करजोरुरिति। करजवदूरूपस्याः सालावावार्थमूर्वेतादिति वाच्ये उत्तरपदादित्युत्पत्त्यवके
 तल ऊरुशब्दोत्तरपदंतत्रयथा स्यात्। इहमाभूत्।। स्वामिन ऊरुः स्यान् ऊरुः। हस्तिन इव स्वा मूरुरस्याः हस्तिस्वामूरुरिति भवति स्येन
 ईर्वंत प्रातिपदिकं। नत्तूरुत्तरपदं किंतु स्वा मूरुत्तरपदं औपम्ये किं। वृत्तौ रूः। संहिता आदिना शफोरूः। शफशब्दः संश्लिष्टवाची। उल्लो
 रूः उल्लो वद्धा वी लक्षणशब्दः। वामोरूः। तन्वादेरिति। तंधातोक्तं मुखबोधे तन्वादेर्विति। स्पष्टत्वात् सत्त्वं व्याख्यायते।। संज्ञायो।।
 कडुकमंडलुशब्दाभ्यां संज्ञायो विषये स्त्रिया।। ड-स्यात्। अलं दोर्ध्ववचनं। कडूः। कमंडलूः। संज्ञायो। कडूः। कमंडलुः। शाङ्गेर। आदिना।।

३५ सु
॥६०॥

कापटव। वाहवागौतमगौडुका। एते अगौतमौ ततोऽपीपिप्राप्तेवचनं। गौतमशब्दात्तगौरादित्वात्तडीषपि। कावामंडलेय। ब्राह्मणकृतेषा
अलिषेया। आशोकेयारुतेदमीना। अवापिडीपिबास्यायन। जायन। जायताकेशेय। वगंतः। काव्यशैव्योयडंतौ। ततश्चापिप्राप्ते। एहि॥
पर्येहि। कृदिकारंतौततोऽपीपि। औदयनं। मुंडिकाद्यनंतः। अगलाचंडालावतंड। जातित्वात्तडीषि। नोगवद्वोरिवतोः संज्ञाया। उमि
तलोऽपीपिप्राप्तेननुचेमावाद्युदातौ ततश्चडीपिडीनिवाविशेषाभावात्तआह॥ द्यादिषुनित्यद्रुस्वत्वार्यं। नोगवतितरा। गौरिमत्तित
रिति। अन्यथाउगितश्चेतिचाद्रुस्वत्वंस्यात्। इतिशार्ङ्गैरवादिः। वैदीति। आनुष्यानंतर्त्येविदादिन्योऽङ्गोत्रत्वाजातिलक्षणेडीपिप्राप्ते
डीचिधिः। स्वरेविशेषः। चनरयोहैहिस्येतिशार्ङ्गैरवादिगणस्त्वंसूत्रं। नृशब्दाददंतत्वात्तडीपिनरशब्दाद्वापिप्राप्तेवचनं। जातित्वात्तडी
पिवा। यडः। चःस्वरार्थइति। चितइत्यंतोदात्तार्थः। पकारः। सामान्यग्रहणार्थः। कौमुदगंधेत्यादि। कुमुदस्यैवगंधोस्य करीषस्यैवगंधोस्य
कुमुदगंधिः। करीषगंधि। तस्यगोत्रापत्यंस्त्रीअण्। वाराहस्यगोत्रापत्यंस्त्रीअतइअ। ततोअणि। रनार्थयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ्। गोत्रइतिअ
लिजोः ष्यङ्। ततश्चाप। पौतिमाष्येति। प्रतिमाषस्यगोत्रापत्यंगर्गादित्वाद्यत्। ततश्चाप। आख्यातप्रायत्वात्त्यक्तं। आवद्धाच्च॥ गर्गादि
यजंतादवदृशश्चापस्यात्। आवद्धात्तयजश्चेतिडीपिप्राप्तेवचनं। एतस्मिः। डीपोषवादइति। अन्नेचइतिप्राप्तस्य। तद्वित्त्वादिति। तदि
तत्त्वादित्युत्तरेतिभावः। कथंयुवतीति। यौवनेरेणादिकेकान्तिप्रत्ययेकृतेकृदिकारादितिडीष॥ ॥ श्रीनामाचार्यस्तुवहिरिहरभूजैने
कायधीः श्रीवृसिंहानाथ्योयंमालिकोवाप्यजनयदतुलंविजुलाचार्यपाचार्य॥ ॥ तस्यश्रीपालिनीयाद्युगुणसगुणप्रक्रियाकौमुदी
यज्याख्यानेस्मिन्सादेसुविशदमलाः प्रत्ययाः संप्रदिष्टाः॥ ॥ अथविभक्त्यर्थउच्यते॥ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गेति॥ ॥ प्रातिपदिकार्थः
भवेति। सत्तेत्युपलक्षणं॥ यजार्थोत्तरानपेक्षयाशब्दप्रवृत्तिः॥ ससर्वप्रा००॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥
॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥श्री॥

२

श्री॥
॥६०॥

[illegible]

प्र. ३. ८
॥ ८१ ॥

त्येव सिद्धा प्रथमा। तथा हि दोषादयः शब्दो हेतु मये वा परिमाणे अर्थो तसिद्धा यदा परिमाणे वर्तते तदा एव वर्तते। सत्यं सिद्धा यदा परिमा
णे वर्तते। यदा तु तस्य परिमाण परिमिते धान्यादौ सो यमित्यसि संबन्धात् वर्तते। दोषा परिमिते वा हि दोषा इति। तत्र प्रथमानस्याना ततः परि
माणग्रहणं। यद्येवं निमित्त रूपेण निमित्ति नो निधानात् अतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इत्येव प्रथमा इति प्रादिपदिकार्थ नम्यात्। मुख्येति
गौणस्य ग्रहणयोगात्। अत्र तु परिमाणस्याधिक्यात् न चैवमपि लिङ्गग्रहणादेव प्रथमा स्यात्। मैवं॥ यत्र हि परिमाणे नास्ति सो वक्तव्यो लिं
गग्रहणस्य स्यात्। अत्र तु परिमाणस्याधिक्यात् वक्ष्येव स्यात्। तस्मात् परिमाणग्रहणं। तच्चो न्यादेरप्युपलक्षणं तेन दृष्टे पलं। हस्तः पदः।
दीर्घकाष्ठमित्यत्रापि प्रथमा स्यात्। एकः द्वौ बहव इति वचनग्रहणं। उक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्यादिति वचनग्रहणं। अन्य
था अनाभिहितार्थिका गृहे क्तेष्वेकत्वादेषु नम्यात्। ननु प्रातिपदिका स्वयमाविधीयते। तत्रासत्यपि प्रातिपदिकग्रहणे अर्थग्रहणमात्रे सति
प्रातिपदिकार्थ एवेति विज्ञास्यते। तत्किं प्रातिपदिकग्रहणेन। उच्यते। निपातस्यानर्थक्यं प्रातिपदिकत्वमुक्तं। ततोपि यथा स्यात्। प्रलंबते
अध्यागच्छतीति। कृत्रहितसमासाश्चेति कृदंतस्य तद्विहितं तस्य समासस्य च प्रातिपदिकत्वात् तदर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् कृदर्थो दो प्राति
पदिकार्थ इत्यनेनैव प्रथमा स्यादित्याह। कृदर्थ इत्यादि। युङ्-इति। युजिरयोगे। अस्मात्कर्तृरिति निमित्तिन। औपगच्छति। उपगोरपत्य।
जिमुखीकरणे हि संबोधनं तस्य प्रातिपदिकार्थो दधिकत्वात् सर्वे तेन प्राप्नोति इत्यारंभः। हे पचनं हे पचमाने तत्र संबोधनस्य शब्दान्तरं यो
उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थो नर्तते तत्वात् सर्वे तेव प्रथमा। प्रकृत्या तत्संबन्धव्याख्यायते। सामंजस्ये संबोधने प्रथमा यातदंतं शब्द रूपं आमंत्रि
संज्ञं स्यात्। आमंत्रितप्रदेशः आमंत्रितस्यैवमादयः। सेति वचनं प्रातिपदिकार्थं नि। या संबोधने प्रथमा विहिता तस्या अपि यथा स्यादेव
मर्थो हे पचनिति। अन्यथा अनेतरस्य विधिर्विहति प्रातिपदिकेति। अनेतरस्यैव विहिता तत्रैव स्यान्नान्यत्र॥ इति निरूपिता प्रथमा।

० त

न

जो॥
८१॥

र

देवि

७

स्म

कर्तुः ॥ ॥ अत्र यद्यपि क्रिययेति नोक्तं तथापि कर्तृशब्दस्य संबंधि शब्दत्वात् क्रियोपस्थानमित्यभिप्रेत्याह ॥ कर्तुः क्रिययेति ॥ ईप्सितशब्दो यमस्ति
रूढो मिप्रेतोस्ति च क्रियाशब्दः प्राप्नुमिद इति तत्र रूढिशब्दस्य कर्तृसाध्यया क्रियया संबंधो जायते क्रियाशब्दो न गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह ॥ आमुमिदं त
मिति ॥ तच्च कर्म विविधं निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्य चेति ॥ तत्र निर्वर्त्यं यदसदेव जायते ॥ यथा कटं करोतीति ॥ विकार्यं लब्धसत्ता कमेवावच्छांतरमापद्य
ते ॥ तदपि द्विविधं ॥ एकं प्रकृत्युत्पेदसंजतं यथा काष्ठं जम्बकरोतीति ॥ अपरं गुणोत्तराधानेन व्यपदेशांतरनिमित्तं ॥ यथा सुवर्णं कुंडलं करोतीति ॥
प्राप्यंतु ॥ यत्र निर्वर्त्यं विकार्यं संबंधिनो विशेषः ॥ यस्मै एतानुमानेन वानप्रतीयते केवलं प्राप्तिमात्रे प्रतीयते ॥ यथा आदित्यं पश्यतीति तथा चायम
योर्जुहो हरिणोक्तः ॥ यदसंज्ज्याते सर्वजन्मनाय त्यकाशते ॥ तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितं ॥ प्रकृत्युत्पेदसंजतं किं चित्काष्ठादिसम्प
वत् ॥ किंचिद्गुणोत्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ क्रिया कृतविशेषणं सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥ दर्शनादनुमानाद्वा तस्याप्यमितिकथ्यत इति ॥ एवमीप्सि
ततमं विविधं ॥ तथा युक्तं निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतं ॥ तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्हान्यनुकूलितं ॥ यो दासीन्येन यस्याप्येयञ्च कर्तुरनीप्सितं ॥
संज्ञांतरे रनारब्धाते यद्यच्चाप्यन्यसर्वकमिति ॥ कर्तुरिति किं ॥ जाषेष्टं च ध्याति ॥ कर्म न ईप्सितमाधानकर्तुः ॥ ईप्सित इति किं ॥ अग्नेमणि बकं वारयति ॥
तमग्रहणं किं ॥ पयसा बौध्नं कुं के ॥ अधिशीतं स्नासो कर्मस्य तः कर्मस्य उच्यते पुनः कर्मग्रहणं आधारनिवृत्त्यर्थं ॥ तद्विआधारेण संवहंत इति
इत्तावाधारस्याप्युच्यते ॥ ततश्च गेहं प्रविशतीत्यादौ एव स्यात् ॥ ७ दनं पत्नीत्यत्र न स्यात् ॥ पुनः कर्मग्रहणं तु सर्ववसिध्यति ॥ कर्मलि
अनभिहित इत्यनुवर्तते ॥ तत्राभिहितं दधाति ॥ स्थितिधानीमादत्त इति बंधने वर्तते ॥ श्लोकेऽभिहित इत्युच्चारणे ॥ अर्थोऽभिहित इति प्रतिपादने ॥
हिनेतेरपि गतिरुद्धार्योऽभिहितस्याभिहितमिति स्यात् ॥ तत्र कर्मोदीनां बंधनाद्यर्थो संज्ञात प्रतिपादनाद्यर्थोऽभिहितशब्दः ॥ तथा यद्यनभिहिते
कर्मलि द्वितीयेति ॥ सामान्येनोच्यते ॥ ततो यथा कृतः कट इत्यत्र केन कर्मण उक्तत्वा द्वितीयोक्तं ॥ तथा कटं करोति ॥ श्रीश्रमुद्गरं दर्शनीयं इत्यत्रा
पिकटशब्दादुत्पद्यमानतया द्वितीयया जीयादिगतस्य कर्मण उक्तत्वा द्वितीयोक्तं ॥ अतः परिगणने कर्तव्यमित्येत सर्वं

७:

प्र.प्र.सु
॥८२॥

चेतसि कृत्वा हतिः कृत्वा हितसमासेरनुक्ते कर्मणीति ऐतरेरनुक्तकर्मो श्रितायो संख्यायां द्वितीया स्यात् इत्यर्थः। संख्याया विजक्तव्यत्वात् ॥
 तथोक्तं नृत्तहरिणा निमित्तमेकमित्यत्र विजक्तव्यानां निधीयते। तद्वत्तत्तु यदेकत्वे विजक्तिस्तत्र वर्तत इति। तथा च सति अनिहिते कर्मणि द्विती
 या। बहुषु बहुवचनमित्यादेरेकवाक्यता सिध्यति। तथा चोक्तं काशिकायां चतौ। बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विजक्ती
 नामुपदिष्टा। तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते अनिहितकर्मोद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति। हरिं नृत्ततीति देवदत्त इति शेषः
 अत्र देवदत्तस्य कर्तुं नृत्तक्रियया हरिरागुमिष्टतम इति कर्म तच्च प्राप्यं। एवं निर्वर्त्य दातुं दातव्यं। तिस्रश्च निहितेति। तिस्रः कृत्वा हितसमासे
 रनुक्ते कर्मो दोषकारके प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण प्रथमेत्यर्थः। तथा चोक्तं कारकपरीक्षायां तत्त्वमोदिषु कारकेष्वनिहितेषु द्वितीयादयः कर्त
 व्याः। अनिहितेषु प्रथमेत्येव विजक्ती नो विषयविभाग इति। अतएवोक्तं भाष्यकृता। अनितो योर्थः संपन्नः प्रातिपदिकार्थ इति। तव तिस्रश्च नि
 हितस्य कर्मणो उदाहरणान्याह। सेव्यत इत्यादि। प्राप्ता नंदो लक्ष्या सेवितो हरिर्मया सेव्यत इत्यन्वयः। सेव्यत इति सेवसेवनो अस्मा लुः कर्मणी
 तिकर्मणि लुट्। आवकर्मणो रित्यात्मनेपदं। सार्वधातुके यक्। अत्र हरिः कर्मसत्तु तिङोक्त इति प्रथमा भूत्। सेवित इति तस्मादेव धातोः स्योरे
 वेति कर्मणि लुट्। स च कृत्वा नोक्तं कर्मणि सेवित इति प्रथमा। प्राप्ता नंद इति। प्राप्ता नंदो यमिति। कर्मण्यन्यपदार्थे अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्री
 हिः समासः। तत्र समासे नोक्तं कर्मणि प्राप्ता नंद इति प्रथमा। शस्य इति। शता बहुवचनं ताव शत इति। कीर्तार्थे तद्विज्ञेयत्वात् तेन कस्यस्य कर्मोक्तमिति
 शस्य इति प्रथमा। तिस्रः कृत्वा हितसमासेरिति परिगणनं कर्त्तव्यं। तथा चोक्तं न्यासे। कटशब्दस्तु विशेषद्वयवचन इति तत्तु यदा माना द्वि
 तीया तद्वत्तमेव कर्म शक्नोत्यभिधानं नान्यत्। तत्कथं तथा श्रीव्यादिकर्मा निधीयते। तथा च निरर्थकं परिगणनं। तस्मान्निडः कृत्वा हितसमासे
 रेवाभिधानं भवतीति संभवदुदाहरणप्रदर्शनमेतत्परि संख्या नंदो वेदितव्यमिति ॥ तथा ॥ ईप्सिते तमवत्क्रियया युक्तमिति। येन प्रकारेण ई
 प्सिततमं कर्तुं। क्रियया युज्यते तेनैव चेत्यकारेण। नीधायि तमपि युज्यते तर्हि अनिहितमपि कर्म संज्ञं स्यादित्यर्थः। ईप्सितादन्यमनीप्सितमिति।

श्री॥
॥८३॥

पर्युदासोयं। तेनयत्तद्वेष्यञ्चोपेक्षणीयं तत्तद्व्यमयनीप्सितं। एतदेवाजिघ्रस्योदाहरणं हयमाह। विषं तु के इति द्वेष्यस्योदाहरणं। ग्रामं गच्छ
 स्थलं स्पृशतीति उपेक्षणीयस्योदाहरणं॥ ॥ अकथितं॥ ॥ अपादानादीति॥ अदोषो न। संप्रदान। अधिकरण। कुरा। कर्मकर्तृभिः कारक
 विशेषैरनुक्तमित्यर्थः। कारकमिति। अत्रचकारके इत्यधिकारोक्तिः। तस्यचायमर्थः॥ कारकं निमित्तं नञ्चापादानादिविषये विशेषणत्वेनाधि
 क्रियते। कारक इति निर्द्धारणो सप्तमी। जात्यजिघ्रायं चैकवचनमिति। ततश्चात्रायमर्थः कारकेषु मध्ये अपादानादिविशेषैरकथितं यन्क्रियाया
 निमित्तं तत्कर्मसंज्ञं स्यादिति। कारकं किं। माणवकस्य पितरं पंथानं पृच्छति। माणवकस्येत्यत्र कारकत्वादा। कथितेपि कर्मसंज्ञाना नटस्य गा
 यत्री श्रुतौतीत्यादि। अन्यधातुव्यवहारे परिगणनं करोति। दुह्याद्यर्थेत्यादिना श्लोकेन। तेन दुहादीनामेव प्रयोगे अकथितस्य कर्मसंज्ञा
 ना न्येषी श्लोकस्यायमर्थः। अपादानादिविशेषैरकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यादित्युक्तं। तच्च कारकं विशेषेण। दुह्याद्यर्थेत्यादिना। दुहप्रसू
 तौ। धाव्यर्थः। यात्रार्थः। रुधिरं च आहरणे॥ प्रकृती प्रायो। चिञ्चयने॥ एञ्चयतायां वाचि॥ शास्त्रं अनुमिष्टौ। जिज्ञयो एतेषां धातूनां द्विद्विः। ते
 तेषां कर्मकर्तृरीप्सितममन्नादितेन सह युनक्तीति कर्मयुक्। एतद्वातु कर्मसंबन्धमित्यर्थः। तथा एता अप्रापणे। हञ्हरणे। कृषुधिलेखने।
 मेयविलोडने। वहप्रापणे। दंडदंडने॥ ग्रहणपादने॥ सुषस्तेये॥ उपचषपाके। एतेषां पियत्कर्म तत्तत्तजतीति कर्मजातौ॥ एवंविधयेदकस्मि
 तं कारकं तत्कर्मसंज्ञमित्यर्थः। तथा चोक्तं चार्त्तिककारेण॥ दुह्यादिविरुधिप्रच्छिन्नानामुपयोगनिमित्तमसर्वविधौ। अविशासिगुणेन च
 यञ्चते तदकीर्त्तितमाचरितं कविनेति। दुहादीनां प्रयोगे अस्वविधौ सति गदुपयोगनिमित्तं तदकीर्त्तितमाचरितं कविना सूत्रकारेणेत्यन्वयः। उ
 पयुज्यत इति उपयोगो मुख्यः॥ दुहादिकर्म तस्य निमित्तं संपादकं। अस्वविधिरपादानादीनामविवक्षा। गुणेन कर्मणा सचते संबंधं प्राप्नोती
 ति। तथापि नीवहोर्हरेत्यापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणमिति। अत्रापि चकारेण जयत्यादीनां समुच्चयः। तथा चोक्तं न्यास
 कारेण। अत्रापि श्लोके च कोशजयति प्रकृतीनामनुक्तसमुच्चयार्थ इति॥ दुहादीनां प्रयोगे क्रमेणोदाहरणान्याह॥ सार्द्धं श्लोकचतुष्टयेन

संज्ञा

वि

प्र. प्र. सु.
॥२॥

यो दुहे हेत्यादिना तं हरिं न ज्ञे इत्यग्निमेतान्वयः। तं देवः पृथुरूपधरः सन्ध्यामन्त्रमदनीयं वस्तु दुहे ह। क्षारया मास। दुहे लिट्॥ अत्रान्नं मुख्यं क
र्म। तत्र कर्तुं शीघ्रतमं कर्म नित्यं कर्म संज्ञा। कर्तुः क्रियया इति तत्र मत्वात्। धरात्वप्रधानं। तत्रा कथितं चेति कर्म संज्ञा॥ अपादानादिविशेषैरकथि
तत्वात्। ननु चात्रोक्ता पादान संज्ञा। तथा हि। धरान्नक्षरति। तद्देव्या हरिः क्षारयति। एवं तत्क्षार्यमाणं ततो पकामतीति स्पष्ट एवापायस्त
तो नेदमुदाहरणमिति चेत्॥ मैवं यद्यप्यत्रापायोस्ति तथापि नात्र धराया अवधित्वं विवक्षितं किंतु अन्नं प्रति निमित्तत्वमात्रमतः स्यादेवो
दाहरणं। ननु च धरामित्यादौ तथा युक्तं चानीमितमिति कर्मत्वं स्यात्। दीप्तितादन्यत्वात्॥ मैवं॥ धरादेरपि प्रकर्षरहितस्य ईप्सितत्वस्य विव
क्षितत्वात् अतो कथितं चेत्येवैव कर्मत्वं। कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया। **तथा** यो वामनरूपधरः सन्। बलिदैत्यं वसुधां पृथ्वीं यया तेषां चि
तवान्। वसुधा बलितेन दीप्तिता तमं कर्म। बलिमित्येतदकथितं। पूर्ववक्तुं शीघ्रतममिति कर्मत्वं॥ उत्तरत्रा कथितं चेति। एवमत्र सर्वत्र
ज्ञेयं॥ ननु चात्रापि बलेः सकाशाद् वसुधाया च तद्व्यस्त्य पायस्ततो पादानत्वं स्यात्॥ मैवं॥ न हि याचना देवा पायः स्यात्। किं न हि याचितो
सौ यदा दास्यति तदा तो याचनसमये नापायः। अथवा प्रापो न विवक्षितः। **तथा** देव्या नृदिने पत्या निपातात् अथो लुवने रुरोध प्रवेशया
मास स्थापयामास वा। पातालेन हेतुना देव्या नृस्थापयामासेति यावत्। अत्र देव्या नितीप्सितं मुख्यं कर्म॥ पातालमित्यप्रधानं अकथि
तं। ननु चानुप्रवेशया मासेत्यर्थे कर्तुं शीघ्रतमं कर्म संज्ञा स्यात् स्थापयामासेत्यर्थे आधरोधिकरणमिति अधिकरण संज्ञा॥ सत्यं॥ य
दा पातालस्येप्सिततमत्वमाधारत्वं वा विवक्ष्येत तदा एतस्य तां न चेहते विवक्षिते॥ किं न हि अवरोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्रं विव
क्षितमतो कथितत्वं। **तथा** य उपेन्द्रः सन् इन्द्रममराधीश्वरं वांछितमभिलुचितं पप्रच्छ च। पृच्छांश्च॥ अत्रेश्वरः सर्वत्र संबध्यते वांछितमि
त्येतत् मुख्यं कर्म। इन्द्रमित्येतदकथितं। ननु चात्राप्यपायोस्ति सहितस्मादुपदेशमादिसते॥ मैवं॥ नात्रापायो विवक्षितः किंतु प्रश्रुक्रिया
निमित्तमात्रत्वं॥ **तथा** यो वेदं धर्मान वाचिनोऽनुवेदेन कारणेन धर्मावचनं च कथेति यावत्। अत्र च धर्मो निति मुख्यं कर्म। वेदमित्यकथि
तं

आ॥
॥२॥
त

पाद
नव
५

ते। ननु चात्राप्ययोस्ति। वेदादिधर्मानादन्ते। मेवं। तस्या विवक्षितत्वात्। धर्मादवयवप्रतिहेतुत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात्। तथा यस्तान्धर्मानस्वसे
विनः स्वसेवकान्ब्रवीत्। प्रत्यपादयत्। स्वसेविनिर्निमित्तभूतैर्धर्मानादितियावत्। अत्र धर्मानिति मुख्यं कर्म। स्वसेविन इति अकथितं। ननु चात्र सं
संप्रदानं स्यात्। धर्मलक्षितं प्रदेयेन स्वसेविना मन्त्रिप्रेयमानेत्वात्। मेवं। अविवक्षितत्वात्। संप्रदानत्वं स्वधर्मदानक्रियानिमित्तत्वात्। तस्य विवक्षितत्वा
त्। तथा यः पार्थिवान् एषिवीश्वरान् नृत्किमन्वशात्। प्रत्यपादयत्। अत्र नृत्किमिति मुख्यं कर्म। पार्थिवानित्यकथितं। अत्र संप्रदानं प्रसंगपरिहारो
चनं वेत्। एवं च अपि अत्रादानादित्योशं काया मविवक्षे। यो तत्र ज्ञेयः। तथा यस्त्रिलोकीं त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी। तारि ह्यनजयत्
। जिगाय अत्रात्रा निति मुख्यं कर्म। त्रिलोकीमित्यकथितं। यो बंधुस्त्वसुहृदो द्वारको पुरीषनयनरीतवान्। अत्र बंधवो मुख्यं कर्म। द्वारकात्त्वकथितं
। तथा यो रुक्मिणिः। यो ककन्या पुरंद्वारकाशहरत्। जहारा नीतवानिति यावत्। अत्र रुक्मिणीमिति मुख्यं कर्म। पुरमित्यकथितं। तथा यः कंसं रवया
तुलं विपिनं गहनं च कर्षा। आरुहवान्। अत्र कंसो मुख्यं कर्म। विपिनमकथितं। तथा यः क्षीरधिसमुद्रं सुधाममृतं ममं यमथितवान्। अत्र सुधामुख्यं
कर्म। क्षीरधिमित्यकथितं। तथा यः सिंधुं समुद्रं मंदरं मंदरनामानं पर्वतमवहत्। उवाहा समुद्रेण निमित्तेन मंदरं दधारेति यावत्। मंदरो मुख्यं कर्म
सिंधुरकथितं। तथा योऽरीरवैरिलोऽसुनशाणानंदं डयत्। दंडितवान्। वैमिर्निमित्तभूतैः प्राणान् जग्राहेति यावत्। अत्रासवो मुख्यं कर्म। वै
रिलोऽकथितं। तथा यो द्युतरुं पारिजतं वृक्षं शक्रं जग्राह गृहीतवान्। शक्रेण निमित्तेन द्युतरुं जहारेति यावत्। अत्र द्युतरुं मुख्यं कर्म। शक्र
इत्यकथितं। तथा यो दिनिजान् देव्यान् सुधाममृतममुष्टान्। अपजहार। अत्र सुधामुख्यं कर्म। दिनिजास्त्वकथितं। तथा यः प्राणिनां कर्मध
र्माधर्माधर्मलक्षणं। फलं स्वर्गनिरयादिलक्षणं पचति। कर्मनिमित्तेन फलं निःपादयतीत्यर्थः। अत्र फलं मुख्यं कर्म। कर्मत्वकथितं। तं। हरिं न जे
सेवे इत्यर्थः। ॥ एवं हि कर्मका उदाहृताः। ॥ इत्यादीत्यादिना। अकर्मकधातुप्रयोगे देशकालाद्यभावा अपि अकथितं कर्म भवति तेषु हा
हायी उच्यते। तथा चोक्तं महाभाष्ये। कालभावाद्यं तव्यात्कर्मसंज्ञाया कर्मणो। देशश्चाकर्मकारणं च कर्मसंज्ञा भवति। देशमुदाह्रियते। कु

५ नोमवेदि।

प्र. सु.
॥८५॥

कनास्तेऊरुस्वपिनि। कालः॥ मासमास्ते। अधाकोशमास्ते॥ नरादः गोदोहमास्ते इति। एते देशादयोऽकथिताः। तथोक्तं न्यासकारेणा सर्वे चैते
कालादयोऽकथिताः सर्वविधेः कस्यचिदविषयत्वादिति मतीति॥ अर्थशब्दे गतिबुद्धिप्रत्ययसौनैः। प्रत्येकमभिसेव्यतइत्याह॥ गत्यर्थोदीना
मिति प्रत्यवसानमन्यवहारः। गत्यर्थोनां ज्ञानार्थोनां अन्त्यबहो गत्यर्थोनां धातुनां तथाशब्दकर्मकारणमकर्मकारणोच॥ अणौयः कर्त्तृतिहेतुगति
चेति प्रयोक्तव्यापारे विधीयमानो यो गिच। तस्मिन् सति एषां धातुनां कर्त्ता सेव्यता नामेव कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। गत्यर्थोदीनकमे तासां ह
पद्येन उदाहरति। शत्रूनि त्यादि। स श्रीहरिर्मम गतिः सकः यः शत्रून् चर्ममगमयत्। प्रापयत्। अत्राण्यंतस्य गत्यर्थस्य गमे धातोः स्वर्गं गच्छेत्
शत्रवः कर्त्तारः। ते एतस्य तस्यैव कर्मसंज्ञा जातास्तत्र शत्रूनि ति द्वितीया। यः स्वान् स्वकीयान् वेदार्थमवेदयत्। प्रापयामास। अत्राण्यंतस्य ज्ञानो
र्थस्य विदेः कर्त्तारो वेदार्थं विदंतस्ते ते एतस्य तस्यैव कर्मजाताः। यो देवान् ऽमृतमाश्रयत्वेनो जयामास अत्रापि अमृतमश्रुतो देवाः प्रत्यवसानार्थ
स्य अश्रुतेरण्यंतस्य कर्त्तारो एतस्य कर्मो भवत्। तथा यो विधिं ब्राह्मणं वेदमध्यापयत्। प्रापयामास। अत्रापीदो धातोर्वेदकृत्ता शब्दकर्मणो
रण्यंतस्योत्तरण्यंतस्य कर्त्ता पृथ्वीसाण्यंतस्य कर्मो भवत्। एवं सामर्थ्यः स श्रीहरिर्मम गतिः। ननु चैतत्सर्वं व्यर्थं। यतो एतं धातौ प्रयोक्तव्यापारे
रेण प्रेषणादिना प्रयोज्यस्य कर्त्तृव्यमुपि कृतमन्वात् कर्त्तुं शक्नोति नमं कर्मसंज्ञा सिद्धा। सत्यं। नियमार्थमेतद्वचनं। प्रयोक्तव्यापारे
राज्याण्यमानस्य यदि कर्मसंज्ञा स्यात्तर्हि गत्यर्थोदीनामेव स्यात्तान्येवामिति। नीवह्येति। एषा अपापते। बहुप्रापते। गत्यर्थत्वादाय
तयोः कर्त्ता कर्मसंज्ञः प्राप्तः स निविध्यते। नृत्वेनेति। अण्यंतस्य कर्त्तृरि नृत्वेणैव सत्यपि कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया जाता। नियंतइति
नियच्छति। विशिष्टे विषये स्थापयतीति नियंता सारथिः। नियंता कर्त्ता यस्य स नियंतृकर्त्तृकः॥ तस्य वहेरनिषेधइति। अण्यंतस्य कर्त्ता लोका
र्मसंज्ञो भवत्येवेत्यर्थः। बाहयतीति। बाह्यं वहंति। तान्मृतः सारथिर्वाहतीत्यर्थः। अत्राहानि त्यत्र अण्यंतकर्त्तृरि लोकाति कर्मत्वाद्धिती
या॥ अदीति। अदभक्षणे। खादभक्षणे। प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्ता कर्मसंज्ञा निविध्यते। भक्षयतीत्यादि। बहुरन्ने भक्षयति तमन्यो भक्षणे

अ॥
॥८५॥

य

प्रेरयतीत्यर्थः। ननु चात्र लोका कर्त्तानास्ति सर्वमपि स्वार्थिकं लोकेन तत्त्वात् न दत्तेस्ततः प्राप्तिरेव नास्तीति व्यर्थो निषेधः। मैवे। गतिबुद्ध्यादिभ्यः
 चेहेतुमालिच्युद्गहणं। तस्य पूर्वकर्त्तुः संभवात्। न स्वार्थिकस्य तस्य पूर्वकर्त्तुः संभवात्। ततश्चेहेतुमालिच्यः पूर्वकर्त्ता बहुः तस्मिन्नागते कर्म
 त्वे प्राप्नोतीति निषेधात् न स्वार्थिकस्य मालिच्यमिति। हिंसेयतीत्यर्थः। अयुहेति। केचिदिति। जायकारादयः। तथोक्तं जाये। शृणोतीत्यादीनां चोपसंख्या
 नमशब्दकियत्वात्। के पुनः शृणोतीत्यादयः। शृणोति विज्ञानातिउपलभ्यत इति। तथा दशोः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। पश्यति रूपतर्कः। का
 र्त्तव्यं। तदर्थं यत्ते रूपतर्ककार्षाणमिति का लुदासस्तु ग्रहिण्यं तं द्विकर्मकं प्रयुक्तवान्। अथा चित्ता न हि देवदेवमदिः सुतां ग्राहयितुं श
 शाकेति। तथा नृदिकाव्येपि प्रयोगः। अजिग्रहत्वं जनको धनुस्तदिति। अयेति केचिदिति। जायकारादयः। तथोक्तं महाभावे। शब्दकर्मनि
 र्देशे शब्दक्रियाणामिति चेत्। हयतीत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनर्हयस्यादयः। हयति के दयति शब्दायते इति। तथा चोपदेव पंडितैर
 पि मुग्धबोधउक्तं। स्वादादेस्तु रक्षां स्यात्वा दयदनाय यदूर्ध्वलोकमाकंदयत्कपि निराय पदाश्रुतायः। शब्दापयन् रिपुमज्जहवदाह पक्ष
 शैलानवाहयदक्षयदिष्ट न दयमिति॥ हकोः॥ ॥ गत्यर्थो दयो निवृत्ताः तेनो न्यत्र विज्ञायेयं। यदाहरति गीत्यर्थो न्यवहारार्थो वाहरति
 चारं देवदत्ताः॥ अयवहरति ७ दनमिति। करोतिश्चा कर्मकः स्यात्। ७ दनस्य सार्णश्चात्रा विक्रयं तदिति तदा प्राप्तेयदाहरति। स्ते औद्य
 र्थी हरति ७ दनमिति। करोतिश्चा कर्मकः स्यात्। ७ दनकरोति कटे देवदत्त इति। तदा त्वप्राप्ते॥ अत्रियादयते दर्शयते इति लिचश्चेत्यात्मनेपदं। अ
 धिशोडू॥ आधरोधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां तदपवादः कर्मसंज्ञानेन विधीयते एवमिति। शोडू स्वप्नेच्छा गतिनिवृत्तौ॥ आस उपवेशने॥ ॥
 ॥ अभिनि॥ ॥ अधिकरणत्वापवादः॥ ॥ विशतेरिति विश प्रवेशने अस्य अजिनिविशते सन्मार्गमिति सदा चोरेतस्यो भवतीत्यर्थः॥ ॥ क
 चिन्नेति। परिक्रमणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्यतो अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते सान्वयवस्तितविभाषातेन कचिन्नेत्यर्थः॥ ॥ उपच॥ ॥
 लुम्बिकरणलुम्बिकरणयोरलुम्बिकरणस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया वसनिवास इति जौवादि को गृह्यते। न वस आच्छादन इति।

व

श्री
॥॥॥

यादृश्यन्तर्धसंज्ञाविज्ञानार्थमहनीसंज्ञाक्रियते॥ नतश्चक्रियोद्योतितवन्तो ननु संप्रतिक्रियाद्योतयन्तिकेवलसंबंधविशेषद्योतयन्ति
 ते कर्मप्रवचनीयौ लक्ष्ये स्यात्॥ लक्षणमिह हेतुर्विवक्षितः॥ ननु च लक्षणलक्षित्यादिनैव सिद्धौ एतच्च ज्ञानस्य किंप्रयोजनं न च लक्ष
 णलक्षित्यत्र सूत्रेण प्रकार एव वक्ष्यति॥ ॥ कर्म ॥ ॥ जपमनुप्रावर्षदिति जपेन हेतुना प्रावर्षत्तु जपमनुविशम्य प्रावर्षदित्यर्थः॥ नृतीया॥
 उक्तसंज्ञः कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः॥ अवसितेति विज्रबन्धने इत्यस्य निष्ठायां रूपे सहायी चतुतीयाः॥ सहयुक्तेः प्रधान इति सहाये हेतु
 या विधानात् इत्यभिप्रेत्याह॥ नद्या सह संबन्धे इत्यर्थः॥ हनि॥ अनुहरिं सुरा इति हरिं मपेक्ष्य न्ये देवाहीना इत्यपेक्षया यो व्रजनिर्तसंबंधः तत्र
 षष्ठां प्राप्ता यो तदपवादो द्वितीया अभिधानशक्तिस्वाभाव्या दुक्तृष्टादेव स्यात्तत्रैकैव विनक्त्या संबन्धस्य द्योतितत्वात्तु रा इत्यत्रापरा सं
 बंधविभक्तिर्न॥ ॥ ७५ ॥ अधिकमित्यध्याकृद्मुच्यते॥ न चानधिकेन विनाधिकं संभवति॥ नतश्चानधिकानधिकसंबन्धे अध्याकृद्वि
 याजनिते संज्ञेयां चकाराहीने च॥ अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति यस्मादधिकं यस्य चेत्परवचने तत्र सप्तमीति सूत्रेण॥ उपहरिमिति हरेर्हनि
 देवा इत्यर्थः॥ ॥ लक्षणं॥ ॥ लक्षणं चिह्नमिदं निवेतं॥ इत्थं नत इति अयं प्रकारः इत्थं तमभिविष्टा प्राप्तवान् किंचित्स्रकारं प्राप्त इत्यर्थः॥
 तस्याख्या नमि॥ लक्ष्मणं नतारव्या नं ज्ञयत इति जागः स्त्रिक्रियमाणेशः पदार्थानां व्यापिवावीप्सा॥ लक्षणे हरिं प्रतीतिः॥ प्रकाशेते न
 क्षिति रिति शेषः॥ हरिर्लक्षणं प्रकाशमाना नक्षिर्लक्ष्यं हरिप्राप्य भक्तिः प्रकाशयति इति प्राप्ति क्रिया जनितो लक्ष्यलक्षण संबन्धः प्रतिनाद्यो
 त्यते॥ एवं हरिं परीत्यादावपि पर्योदिभिः संबन्धो द्योत्यत इति हेतुः॥ ननु अनुग्रहोऽपि लक्षणे वर्तमानो व कर्म प्रवचनीयश्चेत्प्राज्ञ इत्यु
 लक्षण इति सूत्रं व्यर्थमित्याशंक्याह॥ हेतुविति॥ इत्थं नतारव्याने नक्तो विष्णुं प्रतीत्यादि॥ भक्तिरूपं प्रकारं प्राप्तस्य देवदत्तस्य विलोमवि
 षयविषयिभावप्रत्यादयः प्रकाशयन्ति॥ विलोमं नत इति तात्पर्यार्थः॥ जागे लक्ष्मीर्हं प्रतीत्यादि॥ लक्ष्मीरूपस्य जागस्य हरिणा स्वीका

प्र. प्र. सु
॥८६॥

रजनितं स्वस्वामिनावः प्रत्यादिनिर्दोश्यते। हरेर्जी गो लक्ष्मीरिति तात्पर्यार्थः। वीष्मायां॥ नूतनं नूतनं प्रतीत्या दिव्या सुमिष्टस्य नूतनसमुदा
यस्य प्रजोः समुदायेन संबन्धो च प्रत्यादिनिर्दोश्यते। एकैकस्मिन्मूले प्रचुरस्तीत्यर्थः। एषु किं परिधिंचनीत्यादि। परितः सर्वतः सिंचनीत्य
र्थः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावस्य फलमाह अत्रेत्यादि। अत्र कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपसर्गत्वेन तस्य उपसर्गमुनोतीत्यादिना प्रवचि
त्यर्थः॥॥ अत्रि॥॥ हरिमन्त्रिवर्तन इति लक्षणे॥ नूतो हरिमन्त्रिनिर्दुलं नूतारव्याने। देवदेवमभि सिंचनीति। वीष्मायां॥ अत्र कर्मप्रवच
नीयसंज्ञोपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वात् नूतनवत्त्वं। यदत्र मामभिष्यादिति। असौ रक्षोप इत्यकारलोपः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपसर्गत्वमस्येव तेनो
पसर्गो प्रादुर्भूतो मित्यादिना पत्वं॥॥ मामिति॥॥ यद्यप्यस्ति रकर्मकः तथाप्यकर्मका अपि तौ धातवः सोपसर्गः कर्मका नूतनीति कर्मलिहि
तीया॥ अतिः॥ निष्पन्ने फले क्रिया प्रवृत्तिरिति कर्मणः। अतिदेवाच लक्ष्म इति। दीव्येतीति देवास्तान् देवनेनाति कर्म्य वर्तते लक्ष्म इत्यर्थः।
संज्ञायामुदाहार्यमति सिद्धं नूतनतामाधुन्यं प्रकृतानुपयोगित्वात् स्यक्तानि चत्वारि सूत्राणि प्रसंगाद्धारय्यते। अधिपूरी अनर्थको॥
एतावनर्थको कर्मप्रवचनीयसंज्ञोक्तः। कुतो ध्यागतेति। कुतः पर्याग कुतिगत्पुपसर्गसंज्ञे मा नूतामिति वचनं। सुः संज्ञायां कर्मप्रवचनी
यः॥ सुसिद्धं सुसुतं नूतनता। उपसर्गसंज्ञाप्रयः षोडश॥ पूजायां किं सुषिक्तं॥॥ अपिः पदार्थसंज्ञावनान्ववसर्गगहसिमुञ्चयेषु॥॥ एषापिः
कर्मप्रवचनीयः। अत्र युक्तपदस्यार्थः। सर्पिबोपिः स्यात्॥ मात्रादर्थोपि। संज्ञावने अपि सिंचनं। अन्ववसर्गः स्वेरा लुप्ता॥ अपि सिंच
अपि स्तुतिगर्हायां। अपि सिंचेत्पलांडुः। समुञ्चये अपि सिंचेत्पि स्तुति॥॥ विष्मावाहृजि॥॥ अधिकर्मप्रवचनीयो वा॥ यदत्र मामधि
करिष्यति। कर्मप्रवचनीयत्वपक्षे। तिडिचो दातवतीति निघातो न॥ काळा॥॥ अंतमवसानमिति कोनोत्यंतः सचासौ संयोगश्च अत्यंत
संयोगः साकल्येन संयोग इत्यर्थः॥ मासं कल्पातीति। कल्याणगुणेन कालस्य मासस्यात्यंतसंबन्धः॥ मासमधीत इति। अध्ययनकि

अ॥
॥८६॥

ययामासस्यात्यंतसंबंधः॥ मासंगुडधानाः इतिगुडेनमिश्राधानागुडधानाःगुडधानाजिर्द्वयेणात्यंतसंयोगोमासस्यः। कोशकुटिलो
नदीत्यत्रकुटिलगुणेनात्यंतसंयोगोधनः कोशस्य। कोशमिर्तिरिति। रिगाद्वयेणात्यंतसंयोगोधनः। कोशमधीते। अध्ययनक्रिययात्यं
तसंयोगोधनः। कोशस्य। अत्यंतसंयोग इति किं॥ मासस्यद्विरधीते॥ कोशस्यैकदेशे पर्वतः॥ ॥ इतिभिरुपिनाद्वितीया॥ ॥ स्वतंत्रः॥
॥ ॥ क्रियायामिति क्रियायांसिद्धौ स्वातंत्र्येणाप्राधान्येनागुणीभावेन विवक्षितो योर्थः सकर्तृसंज्ञ इत्यर्थः॥ याद्यपि क्रियासिद्धौ सर्व
षां व्यापारस्तथापि यस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते स एव स्वतंत्रः कर्त्ता नान्य इत्यर्थः। किं तावज्ज्ञातं च नाम॥ इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकल
कारकप्रयोक्तृत्वं ननु चैव विवक्ष्यते स एव स्वतंत्रः कर्त्ता नान्य इत्यर्थः। किं तावज्ज्ञातं च नाम॥ इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकल
रणादीनामसंज्ञात्॥ एवं तर्हि धातुक्तं क्रियत्वं स्वातंत्र्यं॥ यद्यपि व्यापारो धातुनोच्यते सकर्त्ता तथा चोक्तं। धातुनोक्तं क्रिये नित्यं कारके
कर्त्तृत्वेत्येते इति सर्वेषां गुणीभावः स्वातंत्र्यमिति तात्पर्यं कर्त्तृप्रदेशाः कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः। स्पष्टत्वात्त्यक्तं सूत्रं व्याख्यायते॥
॥ ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च॥ ॥ तस्य कर्त्तुः प्रयोजकः तत्प्रयोजको निपातना समासः। अन्यथा कर्त्तरि चेति निषेधः स्यात्। अथवा यं निर्देशो ज्ञाप
यति कर्त्तरि चेति निषेधो नित्य इति। तत्प्रयोजको हेतुर्ग्रहणस्य ज्ञातिवाचकत्वात् इत्यादयः प्रयोगा उपपन्नाः स्युः। स्वतंत्र प्रयोजको योर्थस्त
त्कारकं हेतुसंज्ञं स्यात् च कारकत्वं संज्ञं च। कर्त्तृत्वं प्रयुक्ते कारयति हेतुत्वाच्चिन्नो निमित्तं कर्त्तृत्वात्कर्त्तृप्रत्यये नोच्यते हेतुप्रदेशा हेतुमति चे
त्येवमादयः॥ ॥ साध॥ ॥ क्रियासिद्धावित्यादि॥ ॥ यत्क्रियासिद्धौ विषये प्रकृत्यर्थमुपकारकं। अथवा प्रकर्षः प्रकृत्यर्थं पुंसं के जावेक्तः। प्रक
र्षणोपकारकं विवक्ष्यते तत्करणसंज्ञं स्यादित्यर्थः॥ तथा चोक्तं हरिणा प्रकीर्णकोडे। क्रियायाः पारे निष्पत्तिः यद्धारिदनांतरं विवक्ष्यते यदा त
त्र करणत्वं तदा स्मृतमिति। ननु चानसाधकतममित्यत्र तमग्रहणं न कार्यं विनापि हि तेनात्र प्रकर्षो गम्यते। तथा हि कारकाधिकारादसाध
के संज्ञायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति साधकं करणमित्युक्ते अंतरेणापि तमग्रहणं साधकतममिति गम्ये। यथाननिरुपायकन्यादानप्रतीतिर्नास्तीत्यभि

प्र. प्र. सु.
॥८७॥

रूपाय देयेत्युक्ते विनापि प्रकर्षप्रत्ययमभिरूपतमायेति गम्यते। तत्तु तमग्रहणेनेति चेत् ॥ ७ ॥ अन्ते ॥ आपनार्थमग्रहणं। एतदनेन ज्ञायते
अन्यत्र तमग्रहणं विना प्रकर्षेनाश्रीयते इति। ततश्चाध्यायोधिकरणमित्यनेन गंगायां दोष इत्यादावमुख्यस्याप्याधारस्य गंगादेशधिकरण
संज्ञास्यात् ॥ ॥ ८ ॥ तिङाद्युक्त इति तिङ-कृतद्वितसमासे रनुक्त इत्यर्थः। रामेणेत्यादि ॥ अत्र हननक्रियां प्रतिस्वा तंत्रेण रामो विवासेन
निकर्तृत्वं तस्य वाणस्तु तत्र प्रकृतौ द्योयकारणमिति करणं तत्रोभयत्र नृतीया। तिङाद्युक्तौ त्विति। तत्र तु विशेषः। प्रथमास्यादिति नावः ॥ दि
रिः करोतीति अयं तिङ्कर्तृरिज्ञात इति हरि रिति प्रथमा ॥ जीवन इति जीवातिथेन सजीवनः। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट्। तेन कृता
करणमुक्तं इति प्रथमा ॥ शाब्दिकमात्रं करोतीत्यर्थे शाब्ददुर्गं करोतीति कर्तृरि वक्तृत्वं तद्विहितः तेनोक्तः कर्तृतिशाब्दिकः इति प्रथमा। कृतविश्व इ
ति कृतं विश्वं येनेति समासेनोक्तः कर्तृति प्रथमा ॥ प्रकृत्यादिभ्यश्च इति वक्तृत्वेति शेषः। प्रकृत्याचारु रिति अत्र क्रियाया अभावात् कर्तृकरण
योरभावः केवलः संबंधः प्रतीयते। अतो त्रषष्ठी प्राप्तेति नृतीयाविधिः। एवं प्रायेण सः गोत्रेण गोमर्त्यः इत्यत्रापि ज्ञेयं। समेनेति विषमेण एती
ति शेषः। यद्यप्यत्र क्रियास्ति तथापि नात्र समविषयशब्दो करणत्वेन विवक्षितौ किंतु कर्मत्वेन अतो द्वितीया स्यात्। द्विदोणेन धान्यं कीर्तय
णाति इत्यादावपि कर्मत्वेन विवक्षितस्तथा हि द्वौ द्वौ रौ कीर्णत्वे षोडशो विवक्षितः। पंचकेन पशून् गृह्णातीत्यत्र पंच परिमाणमस्य पंचकः
संघः पंचकवर्गे कृत्वा पशून् गृह्णातीत्यर्थः। रुवेन दुःखेन यातीति सुखयुक्तो दुःखयुक्तो यातीत्यर्थः। आदिना ॥ नाम्नामेवो द्विजो जात्या
स्त्वावेन मनोहरः इत्यादि ॥ ॥ दिवः ॥ ॥ दिवु कीडाद्यर्थः तस्येत्यर्थः। अक्षैरित्यादि ॥ पाशैः कीडतीत्यर्थः ॥ ॥ अपवर्गः ॥ ॥ मासमधीतो नायात
इति। अत्र केवलाकर्तृव्यापृतिर्न तु फलप्राप्तिः ॥ ॥ सह ॥ ॥ अत्र च युक्तग्रहणात् सहार्थो निषेध इत्याह। सहार्थेन युक्ते इति सहार्थो नाम कि
यागुणद्वये स्तुत्यायोगो विद्यमानत्वाच्च। यस्य शब्देन क्रियादिसंबंधः प्रत्याप्यते तत्प्रधानमितरदप्रधानं पुत्रेण सह गत इत्यत्रागमनक्रिया
संबंधः पितुरेव शब्देनोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् अतः पिता प्रधानं अत एवागत इत्येकवचने ॥ अन्यथा द्विवचने स्यात् ॥ तथापि ता पुत्रा वाग

जी॥
॥८७॥

रावित्यादौ। पुत्रस्य तु तुल्ययोगादर्थान् प्रतीयते इति सो प्रधानं। ततस्तत्र तृतीया। गुणद्रव्याभ्यां तुल्ययोगस्योदाहरणं तु पुत्रेण सहस्रं लः पुत्रे
 ए सहस्रं गोमान् विद्यमानतायां तु सहस्रं वदशक्तिः पुत्रे चोत्तरं दहति गर्हजीति विद्यमानैरित्यर्थः। सहस्रं न योगे विधानात् पर्याययोगेऽपि स्यादित्याह॥ य
 वं साहस्रं साकं समं योगे पीति। विनापीति। सहस्रं द्वाये गम्यमाने सहस्रं द्वाये गम्यमाने विनापि तृतीया स्यादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह॥ तद्वा यनेति निदर्शनादि
 तिस्रोऽनेति तृतीया निर्देशदर्शनादित्यर्थः॥ ॥ येना ॥ ॥ अंगानि संत्यस्यांगशरीरं अर्श आदित्वा द्वायेनेति तदवयवोदाहरणं तु खेन निर्दिश्यत इत्यनि
 प्रत्याह॥ येनांगेनेत्यादि। तत इति विहृता दंगात् अदला काल इति अत्रावयवधर्मेणावयवी व्यपदिश्यते न तु चात्र कस्मादक्षिमाहः प्रयुज्यते तत्र य
 तो विनापितं कालं त्वविशिष्टे देहः। प्रतीयत एव॥ सत्यं लोकस्य शब्दप्रयोगे गुरुत्वाद्यवंप्रत्यनादरात्। तथा चोक्तं पाणिनीयमतदर्पणे॥ अस्यादि
 शब्देन विनापि देहः स्यादेव कालादिगुणः प्रतीतेः। अथापि लोके गुरुत्वाद्यवंप्रत्यनादरात् क्वचमपि प्रयुक्ते इति अंगे लंगिगृहणे किं। अत्रिका
 मस्येति। असति शरीरवाचिनां गयहणे कालशब्दादृतीया स्यात्। लक्ष्यते हि कालशब्देन समुदावयवस्यादरात् विकारः। कृतादि क्रियाध्या
 हारेण कर्तृकरणयोरित्येव तृतीया सिद्धौ संबंधवत्त्वाच्चानार्थवचनं॥ ॥ ३७ ॥ ॥ कंचित्प्रकारमित्यनेनेत्येव शब्दस्यार्थमाचष्टे। तथा हि। प्रकारव
 चने इदमस्तमुप्रत्यये कृते उक्तमिति स्यात् सामान्यस्य च कृते विशेषप्रकारः। प्राप्त इत्यनेन नृत्त इत्यस्यार्थमाचष्टे। तथा हि। प्राप्त्यर्थस्य नृ
 धातोः कान्तस्य नृत्त इति स्यात्। तल्लक्षणादिति। तस्य कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणं लक्ष्यते तेनेति लक्षणं चिह्नं तस्मादित्यर्थः। छात्रेनेत्यादि। अत्र
 मनुष्यत्वस्य सामान्यस्योपाध्यायत्वमध्यायकत्वं प्रकारस्तमुपाध्यायः प्राप्तस्तस्य चिह्नं छात्रः इह न कर्मंडलुपाणिः छात्र इति लक्षणस्य समासेन
 नृत्तत्वात्। इत्यं नृत्तलक्षणं किं। विध्यं प्रतिविद्योतते वृक्षं प्रतिविद्योतते विद्युत्। नानविद्योतनप्रकारं प्राप्तस्य कस्यचिद्दृष्टौ लक्षणं किं तर्हि
 विद्योतनस्यैव॥ ॥ संज्ञा ॥ ॥ विनापितं वा संज्ञानीते इति अत्रेदं नृत्त इत्यर्थः। संप्रति न्यायनाध्याय इति तदुत्तरं सारं लक्ष्यं तु॥ अधीगर्थेति पर
 त्वात्षष्ठी। मानुः संज्ञानाति। कृत्प्रयोगो नु अनाध्याने विकर्तृकर्मणोः कृतीति परत्वात्षष्ठी। मानुः संज्ञेति॥ ॥ हेतो॥ ॥ तत्र यो उक्तो हेतुश्चेति

या ८

प्र. प्र. सु.
॥८८॥

शास्त्रे हेतौ कर्तरीत्येव तृतीया सिद्धा। अतः फलमनिष्पादयन्निष्फलसाधनयोग्यो लोके हेतुरित्युच्यमान इह गृह्यते तथोक्तं हरिणा। अनाश्रितं तु व्यापारे निमित्तं हेतुरित्यत इति। पुण्येन हरिरिति अत्र पुण्यव्यापारादनेतरं दर्शनक्रिया निष्पत्तिरविवक्षिता केवलं क्रियासाधनयोग्यता विवक्षिता अतः पुण्यहेतुः यथा धनेन कुलं। विद्याया यथा इत्यादौ। अत एव करणत्वात्तावादसिद्धा तृतीया। मानादित्यादिमीयते नेनेति मानं। तयोक्तं मुग्धबोधे मानाद्वा सायां कुडिति॥ ॥ वारणा र्थेति॥ ॥ एतच्च प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या नमिति सिद्धं॥ अथवा करणविवक्षया विलंबेन किं सिद्धमाध्यमित्यर्थावगमात् तृतीया तत्त्वना र्थेति॥ इदमर्थं शास्त्रेण तृतीया समासविधानं तृतीयाविधिज्ञापकमिति भावः। सर्वान्वयानादीदियोगेपीति। अत्रापि सर्वसदृशमानो नार्थकलहं निपुणमिश्रश्चक्षोरिति। एमिर्योगे तृतीया समासविधानं ज्ञापकं तृतीयाविधेः। अशिष्टव्यवहार इति अत्रापि दण्डसावेच्चतुर्थ्यर्थे इति सर्वोदात्तश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे आत्मनेपदविधानं ज्ञापकं साचाशिष्टव्यवहारे स्यादित्यत्र लोके कः प्रयोगो नियामकः। अथवा वक्तव्यमेतत्। तथोक्तं काशिकायां तृतीया वक्तव्यमेतदशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवती। दास्या संयुक्ते कामुक इति। यो धर्मशास्त्रविरुद्धं दाशी कामयितुं तस्यैव ददाति तस्या सा चाशिष्टव्यवहारो भवतीत्यस्यैव प्रकर्षणदीयते अस्मै तसं प्रवाशिष्टव्यवहारः॥ ॥ इति निरूपिता तृतीया॥ ॥ कर्मणा॥ ॥ संप्रदानमिति महत्याः संज्ञायाः करणा अयं कृत्वा प्रकर्षणदीयते अस्मै तसं प्रदानमित्यन्वर्थता विज्ञायते। तथा चोक्तं संप्रदानं न देवस्यात्। पूजानुग्रहकाम्यया दीयमानेन संयोगाच्चा मित्वं उक्तं॥ यदीति। ततश्च ददाति कर्मणो वयमग्निप्रेतीति विज्ञायत इत्यग्निप्रेत्याह दानस्य कर्मणा यमग्निप्रेतीति। दानं हि नाम पूजानुग्रहकाम्यया स्वीयद्रव्यस्य परित्यागेन परस्वत्वापादानं। ततश्चरजकस्य वस्त्रं दत्तमित्यादौ न। अग्निप्रेतीति अग्निं संबध्नातीति संबध्नातीति यावत्। अथवा अग्निप्रेति ईप्सतीत्यर्थः॥ कर्मणो नि किं यमग्निप्रेति संप्रदानमित्येतावत्पुक्ते कर्मणा एव संप्रदानं संज्ञा स्यात्। कर्मसंज्ञायास्तु ददाति कर्मणो न्यव कर्मवकाशः स्यात्। यमिति किं। कर्मणा अग्निप्रेति संप्रदानमित्युच्यमाने योऽग्निप्रेति तस्य संप्रदानं संज्ञा स्यात्। कर्तुं संज्ञायास्तु यत्र क

त
श्री॥
॥८८॥

र्मसंबंधो नास्ति तो वकाशः स्यात् ॥ आस्ते देवदत्त इत्यादि ॥ अग्निप्रग्रहणं किं ॥ कर्मणा यमेति संप्रदानमिति युक्ते कालविचक्षा स्यात् ॥ तल्लिखितं
 प्रायगा मदात्तदास्यतीत्यत्र न स्यात् ॥ अग्निप्रग्रहणे तु सति सर्वत्र स्यात् ॥ अग्निराग्निमुख्यवर्तते तच्चातीते ऋविन्यप्यस्ति ॥ प्रशब्दं प्रभं जे स
 चातीता यो न्ना विन्या मपि स्यात् ॥ ततश्चोपसर्ग द्वयोपादानसामर्थ्यात् कालानवच्छिन्ना क्रिया श्रीयते ॥ यदा त्वी प्रतीत्यर्थस्तदा ग्रहणं क
 र्यमेवा संप्रदानं विविधं अनिराकर्तृ प्रेरक मनुमं चूचेति ॥ तत्रानिराकर्तृ यथा आदित्याय पुष्पं ददाति ॥ नात्रादित्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न च
 निराकरोति ॥ प्रेरकं यथा विप्राय गोददाति विब्रेण हिमं मत्स्यं देहीति प्रेरितो ददाति ॥ अनुमं दयणा ॥ उपाध्याय गोददाति उपाध्यायो हि
 सर्वेन प्रार्थितवान् ॥ अथ च दीयमाना मनुमन्यते न दं कृतमिति ॥ तथोक्तं नर्तहरिणा ॥ अनिराकरणात् कर्तृकृत्या गंगं कर्म लोमितं प्रेरणात्
 मतिभ्यां च लज्जते संप्रदानतामिति ॥ ॥ चतुर्थी ॥ ॥ दानीयो विप्र इति दीयते सौ दानीयः कृत्यत्पु दो च द्रुलु मिति संप्रदाने अनीयते क
 त् ॥ क्रिययेति ॥ एतच्च वक्तव्यं प्रयोगदर्शनविषयं ॥ एतच्छे त इति शयनेन पतिमभिप्रेति पतिमाभिमुख्य नारक्ष्य शेत इत्यर्थः ॥ कर्म संप्रदा
 नयोरिति ॥ एतत्पशुना रुद्रं यजत इत्यत्रैव ज्ञेयं ॥ सूच्य ॥ ॥ रुचिरर्थो येषां ते सूच्यर्थः रुचिना समानार्था इति यावत् ॥ यद्यपि रुचिर्दृष्टि
 यश्चेतेन पापी हान्यकर्तृ के निर्वैलो वर्तते ॥ तत्रैव प्रीयमाणार्थस्य संज्ञावात् ॥ सूच्यार्थो नाधात्तनां प्रयोगे प्रीयमाणस्तर्पमाणो योर्थस्तत्का
 रकं संप्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ हरये चोचते नक्तिमिति नक्तिर्हरेरात्मविषयमजि लाषहीत्यत्र देवदत्तस्य संप्रदानसंज्ञाना ॥ अजिलो मुद्र
 दयतीत्यर्थः ॥ हरिस्तस्याजि लाषस्य नक्तिः कर्तृत्वन्यकर्तृकताजि लाषस्य ॥ तल्लिखितं देवदत्तो मोदकमजिलषतीत्यत्र देवदत्तस्य संप्रदा
 नसंज्ञाना ॥ अजिलषस्यान्यकर्तृ कत्वाभावात् ॥ प्रीयमाणः किं ॥ देवदत्तायैरोचते मोदकः यथिद्रहाधिकरणस्य यथो प्रीयमाणस्य संप्रदान
 त्वं मान् इति ॥ ॥ श्लाघकलने ॥ ॥ अपनयते ॥ आगतिनिवृत्तौ ॥ शपउपालंभे ॥ एतेषां प्रयोगे तापयितुमिष्ट इति बोधयितु
 मभिप्रेत इत्यर्थः ॥ गोपीसमक्षे लक्ष्म्या यश्चाद्यत इति ॥ गोपीसमक्षे लक्ष्म्या यश्चाद्यत इति ॥ गोपीसमक्षे लक्ष्म्या यश्चाद्यत इति ॥ गोपीसमक्षे लक्ष्म्या यश्चाद्यत इति ॥

२

सचाष्टोविचार्यमाणः क्रियैव स्यात् ॥ यतः क्रिया एव कर्त्री नान्यस्येति प्रेत्याह प्रवर्तनक्रियायाः कर्त्तृति ॥ विप्रायगो प्रतिश्रुतोतीति अत्र
 विप्रः सर्वस्यायाचनक्रियायाः कर्त्तृविप्रेण हि पूर्वगोमहो देहीति याचीतो ददामीति प्रतिजानीते ॥ अत्र हेतुसंज्ञायां प्राप्तायामयमारंभः ॥ सर्व
 स्याः प्रवर्तनक्रियायाः कर्त्तृविप्रप्रतिज्ञातुः प्रयोजकः ॥ सर्वस्य कर्त्तृति ॥ एतस्मिन्नसति गवादे रभ्युपेयमानस्य कर्मण एव स्यात् ॥ पुरस्तादप
 वादत्वे नोत्तरं कर्मत्वस्यैव बाधा न सति तस्मिन् हेतुसंज्ञा मेव बाधते ॥ ॥ अनु ॥ ॥ अनुप्रतिगण इति श्रुत्यै प्रेयांते नि निर्देशात् गृह्यह इति
 क्र्यादिपति तस्य ग्रहणं न तौ दादिकस्य गृह निगरण इत्यस्य ॥ अस्य धातो रित्यादि ॥ अनु सर्वस्य प्रति सर्वस्य गणतोः कारकं सर्वस्याः क्रियायाः
 कर्त्तृभूतं संप्रदानसंज्ञे स्यादित्यर्थः ॥ होतारं शंसतमित्यनेन सर्वस्याः स्तुतिः क्रियायाः होता कर्त्तृति दर्शयति ॥ प्रोक्ता हयतीत्यर्थ इत्यनेनानु
 गणतिप्रतिगणतिशब्दयोरर्थमाचष्टे ॥ सर्वकर्त्तृति किं ॥ होत्रे अनुगुणाति सदसीत्यत्राधिकरणस्य माहृत ॥ ॥ परिश्रयो ॥ ॥ क्रयणे वे
 तनादिनात्यंतिके स्वीकरणे परिश्रवेण क्रयणशब्देन नियतकाले स्वीकरणमुच्यते ॥ क्रयणस्य समीपमिति व्युत्पत्ते रित्यभिप्रेत्याह नियत
 कालमित्यादि ॥ नृत्या वेतनेन ॥ तादर्थ्य इति ॥ तद्वहेन कार्यनिर्दिश्यते तस्मै ददंतदर्थं चतुर्थसिमासः तदर्थशब्दः कार्यप्रयोजने कारणमाह ॥
 तदर्थस्य आवस्तादर्थ्य ॥ अत्र ॥ तादर्थ्य शब्दः कार्यप्रयोजनस्य कारणस्य कार्यस्य च संबन्धस्तमाह ॥ तत्र प्रत्यो प्राप्तायं चतुर्थी विधीयते ॥
 यत्तु दुर्गसिंहेन यस्मै दिशोराचते धारयते वातं संप्रदानमित्याद्युक्ते तादर्थ्यं चतुर्थी सिद्धमिति ॥ तदसत् ॥ यतो विप्रायगो ददातीत्यादौ न विप्रायो
 दानादीनां प्रयोजनानि किंलु साधनानि अतस्तादर्थ्यं जावान्तादर्थ्यं चतुर्थी सिद्धं ॥ मुक्तये हरिं भजतीति युक्ति उदाहरणकार्यं प्रयोजनं यद्वर्त्तते
 वात इत्यर्थः ॥ कृत्यर्थ इति ॥ कृत्ये र्थातो रर्थ्यार्थो यस्य धातोस्तस्य प्रयोगे संपद्यमाने संपत्तिरिहा ॥ नततद्भावस्तत्र यद्वै संपद्यते ततो विका
 राच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥ भक्तिर्ज्ञानाया कल्पयति इति ॥ भक्तिर्ज्ञानं उदाहरणविकाररूपेण भवति ॥ भक्तिर्ज्ञानं भवतीति यावत् विकाररूपापत्तौ च
 तुर्थी विधानादिह न भवति देवदत्तस्य संपद्यते शालग्रह इति ॥ यदा च प्रकृतिविकारयोरनेद विवक्षा तदा परत्वात् प्रथमेव स्यात् ज्ञानमियं स

प्र. प्र. सु.

॥७०॥

पर

पद्यते क्रियेति। यदा तु जनिकर्तुः प्रकृतिरित्येतत्कृतमपादानं विवक्ष्यते तदा क्रतेः पंचम्येव स्यात्। ज्ञानं संपद्यते क्रतेरिति। उच्यते नेति॥
प्राणिनां शुक्राशुक्रसूत्रकोत्तरविकार उच्यते। यथा यकपिला विद्युदिति। अत्र कपिला विद्युदुच्यते तस्मिन् ज्ञापिते चाने चतुर्थी॥ क्रिया॥
उपदे मिह नोपपदं सममील्य मिति पारिजातिकं गृह्यते। तच्च उपपदे क्रियार्थं क्रिया प्रयोजने विचार्यमाणं। तुमु एव लौ क्रियार्थं या मित्यस्मि
न्नेत्यासममीनिर्दिष्टा क्रिया है व भवति नान्यत्। इति क्रियार्थोपपदग्रहणे नाये विषयो उच्यते इत्यभिप्रेत्याह क्रिया क्रियार्थेत्यादि। क्रिया अ
र्थप्रयोजनेयस्याः सक्रिया र्थे एवं विधा क्रिया उपपदे यस्य तस्य स्थानेन इति पदे व्याचष्टे अप्रयुज्यमानस्येति अयेनावः तिष्ठत्यस्यिन्नं शब्द
इति अर्थः स्थाने। तदस्यास्तीति स्थानीयस्यार्थो ज्ञायते न च सप्रयुज्यते स स्थानीत्युच्यते इति। तुमु न इति प्रत्ययग्रहणे यस्माच्च विहितस्तदादे
स्तदंतस्य ग्रहणमिति न्यायात् तुमु प्रत्ययान्तस्य धातोः कर्मणि चतुर्थी स्यादित्यर्थः। फले न्योपातीति। अने। अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणिय
यास्यात् प्रयुज्यमानस्य मान्न फलान्याहर्तुमातीति। क्रियार्थोपपदस्यै। प्रविशपिंडी अत्र गृहं प्रविशपिंडी न क्षेपेति तस्य मानत्वात् न
क्षिरवस्थानी न तु क्रियार्थोपपदः तुमु प्रत्ययान्तत्वात् जावात्॥ तुमर्थीत्॥ तुमुना समानार्थोस्तुमर्थः जाववचनश्चेति यावत्तुमर्थं जादी
वत्प्रतिषेधमिदं ग्रहणं त एव चतुमर्थो जाववचनाः संभवति नान्ये इत्यभिप्रेत्याह। तुमर्थो जाववचनाच्च जादय इति। यागा ययातीति यजेर्
जीववचनाश्चेति तुमर्थो जावेच्चा। यद्यप्यत्र तादर्थ्यं गम्यते तथापि चतुर्थी न स्यात्। तादर्थ्यस्य जाववचने नेव द्योतितत्वात्। यापि च को ब्रूते
त्यत्र। तेन चतुर्थी विध्यर्थमिदं। अथवा जाववचनादेव यथा स्यादिह प्राज्ञत्वात् को ब्रूतेतीति नियमार्थः। नाये जाववचनं किंतु कर्तृवचनः॥
॥ नमः॥ ॥ संबोधय श्लाघार्थं वचनं। हरये नमस्त्यादि। आदिना स्वस्ति प्रज्ञाः स्वाहा नान्ये स्वधा पितृभ्यः वषट् शिवाय अलमिति यथा
स्यर्थग्रहणमिति सामर्थ्यार्थस्य ग्रहणमित्यर्थः। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इत्यलमा समानार्थेन प्रभवति नायो चतुर्थी निर्दिष्टा ल्लिगात्
। तेन सामर्थ्योपयोगात् प्रयोगे स्यादित्याह॥ तेनैवेत्येज्यो हरिरुत्प्रलुः समर्थ इत्यादि। अलमित्यस्य तु पर्याप्त्यर्थस्येव योगे चतुर्थी स्यात्तेन

जी
॥७०॥

धा ५

कन्यामलं कुतः ते इत्यादौ अथ तावत्तु योमेन। अशिषीत्यादि। चतुर्थी चाशिषीत्यादि नाशीर्विवक्षायां पक्षे षष्ठी विधीयते तामपि बाधित्वा चतुर्थी व
 ताव्येति चकार इत्यर्थः नमस्करोति देवान् इति। देवानित्यत्र नमो योगेन प्राप्ता चतुर्थी उपपदविभक्तिः। कर्मणि द्वितीयेति यावत्। नत्वां तु एतावत्
 न्यत इति। तृणादपि निरुक्तं तत्र त्रं मन्वत इत्यर्थः। ननु च युवादः कस्यान् चतुर्थी। एतदपि हि मन्यतेः कर्मव्यवस्थितविज्ञावाचि ज्ञानात्। मन्यतेः
 किं। नत्वां तु एतं चित्तया मिमन्वतेरिति श्यञ्च विकरणनिर्देशात् तनादिकस्य मनु अवबोध इत्यस्य कर्मणि न। नत्वां तु एतं मन्ये। अत्राणि द्वितीयेति व्यवस्थिति
 तविज्ञावाचि ज्ञानादिति यावत्। इह तु स्यादेव चतुर्थी। नत्वां श्वानं मन्ये नत्वां श्वने मन्ये॥ ॥ गत्यर्थः॥ ॥ यदि हि क्रियायावत् मवाजिप्रेते स्याच्चेष्टाग्रहणम
 नर्थकं स्यात्। सर्वो हि धातुः क्रियार्थ एव। तस्माच्चेष्टाग्रहणत्वात्। शरीरत्वापारवाची अत्र चेष्टाशब्दः। अधुनीत्यर्थग्रहणमर्थप्रधानत्वात् निर्देशस्य स्य
 जिप्रेत्याह। अनधुनीति किं मार्गे यातीति। मार्गज्ञात्वात् यति मार्गेण याती यावैवत्। नुत्य च गताविति। नुत्येना मार्गेण चेत् अधुना प्रतिगतिः स्यात्
 तदात्रापि चतुर्थी स्यादेवेत्यर्थः। द्वितीयाग्रहणमित्यादिकर्मणि चतुर्थी विकल्पितायां द्वितीयाग्रहणं कर्तृकर्मणोः कृतीति कृत्योपपत्तिस्तस्या वा
 धनार्थमित्यर्थः। ननु वगत्यर्थस्यार्थग्रहणं किमर्थं। यतो गतिरर्थ एव। उच्यते। यागतिरिति नैव शब्दोत्तरसोने धानाद्यनपेक्षेण व्यतेपादविहरण
 त्मिका प्रधानं न तस्याग्रहणं यथाविज्ञायतेत्येवमर्थः। तेनेह नस्त्रियं गच्छति। अतो गमनं यति इति। अत्र हि गमने मेषु नमर्थः स्त्रीशब्दं सनिधा
 नात् गम्यते। ननु गमेरेव केवलत्वात्। न यतो च प्रापणमेव प्रधानं तद्विशेषणं तु पादविहरणमप्रधानं॥ इति निरूपिता चतुर्थी॥ ॥ ध्रुवं॥ ॥ अथाय
 इति विष्टे वा विजागस्तहेतु न्तो गतिविशेषः इति यावत्। तस्मिन्माध्यम इति विषयसप्तमी। अथाये साध्यत्वेन विषयस्तत्त्व इत्यर्थः। यद्यपि ध्रुवशब्दो
 लोके एक रूपतामाचक्षेध्रुवमस्य रूपमिति। तथाप्यथायं गतिविशेषं प्रतिया ध्रुवतोपयुज्यते सैवेहोपादीयते। साचापायेनानां विहृतानुपेक्षो मि
 ताचौदासीन्येन साचापादवधिभाव एव तस्मादपायसन्निधौ प्रयुक्तो ध्रुवशब्दो वधिभावमाचक्षे इत्याह। यत् ध्रुवमवधि नूतमिति तेन चलेप्यपादान
 संज्ञासिद्धा स्यात् इत्यत्रिप्रेत्यधावतोऽप्यनन्तनीति द्वितीयादाहरणमाह॥ तथोक्तं अपाये यद्दुदासीनं चले वायादिवाच्यं ध्रुवमेव तद्वेशात्

प्र. ३. ३.
॥ १७१ ॥

दपादानमुच्यते इति। तथा पतनः पतित इत्यत्रादिभुवत्तमुक्तं। यततो धुवत्ताभ्यां यस्मादभ्यासतस्य सौ। तस्य त्वस्य पतने कडादिभुवद्व्यते
इति। तथा परस्परस्मात्नेषाच सप्यत इत्यत्राद्युक्तं। मेघोतरादियोपेक्षं पवधितं पथकृष्टकृष्टं। मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पथकृष्टकृष्टमिति
। लुगुप्तेति। लुगुप्ताभिन्दा॥ विरामो विरतिः। प्रमादो नवधानता। एतेषां यतः स्युस्तदप्यपादानसंज्ञस्यादिसर्गः॥ ॥ सीवा॥ ॥ अयं श्रीः॥ ॥ जालां जालः
संगदादित्वात् जावेकेपि। जीवावर्षोयेषां तेषां जीवा र्थानां प्रयोगा पक्षया बद्धी इत्येतत् चेत्तसि कृत्वा हा जयार्थे स्यादि॥ अयहेतु रिति किं॥ अ
रत्येव जिनेति। नाचारण्या इयं किं नुतत् स्तेन्यश्चौरादिभ्यः। ननु चात्र परत्वा दधिकरणं संज्ञा बाधिका स्यात्तस्मिन्नेतन्निवृत्त्यर्थे न जयहेतु प्रहेतो
ना उच्यते॥ पूर्वस्यायं योगः जिनं प्रपंचः। नहि देहसंबंध पूर्वक एवापायः किं तर्हि ज्ञानसंबंध पूर्वकोपि। तथा हि वेदि पंडितः सतु यदि मां चौराः पश्ये
युधुवं मे मृत्यु रिति विचारयंस्तान् ज्ञानेन प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यस्य पायः। एवं सर्वत्र उत्तरे पियोगाः पूर्वस्यैव प्रपंचाज्ञेयाः तत्राप्यपायस्य संज्ञा
त्। यथा चापायोस्ति तथा ज्ञाप्य उपपादितं प्रपंचे च गुरुत्वाद्यव न चित्यपि त्यदोषः॥ ॥ पराज्ञेः॥ ॥ सो दुं शक्यः स ह्योन स ह्यो स ह्यः। पापात्प
पा ज्ञयत इति पापमनि न वितुं न पारयति। पापं कर्त्तुं न शक्नोतीति यावत्। असौ दु इति किं॥ शत्रून् परा जयते॥ ॥ वासा॥ ॥ प्रवृत्तिविधातो वारणं॥ ई
मित्तशब्दो यं क्रियया धुमिष्टमाह॥ नानि प्रेतं स चेमित्तः कर्त्तुः कर्मलो वा विशेषा न्नावात्। तत्तश्चाग्नेर्मा ला वके वारयति। कूपा दंधमित्याद्यापि सि
हं। यवे ज्यो गा वारयती तिगा इत्यत्र परत्वा दीप्ति तमे कर्म सौ जा। ईमित्त इति किं। यवे ज्यो गाः वारयति क्षेत्रे॥ ॥ अंतः॥ ॥ अंतर्द्वा विति विषयस
समी निमित्तस्य स ह्यमी स सप्तमी वा। येनेत्यदर्शनस्य कर्त्ता। ननु चात्र कर्त्तृ कर्म लोः कृतीति पश्चा न्नाव्ये। न। उज य प्राप्तौ कर्म लीति नियमात्। क
मेत्येव स्यात्। कर्मत्वः चादर्शनस्यात्मा। यद्यप्यत्र सत्त्वे तत्त शब्दो नोपात्तः तथापि यत्तदोर्नित्यसंबंधात् तत्त ज्ञान इत्येतत् सर्वं चेत्तसि कृत्वा हा अंत
र्द्वा रित्यादि। मातुर्जिनी यत्त कृत्वा इति मां माता मा डाक्षी दिति निनीयते। अत्र कृत्वा मात्रा क आत्मनः कर्म ज्ञानस्या दर्शनं व्यवधान निमित्तमिच्छ
ति। अंतर्द्वा विति किं। ज्यो गान् दि दक्षते। इति ग्रह एं सत्यपि दर्शने अदर्शनेत्यां यथा स्यात्॥ ॥ आख्याता॥ ॥ विद्याः स्वी को शेनियम सर्वक

श्री॥
॥ १७१ ॥

विद्याग्रहणे। तस्मिन्मति आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगे किं न हस्य गण्यं कृतेति॥ ॥ जनि॥ ॥ जनेः कर्त्ता जनि कर्त्ता अथमेव निर्देशो जापयति क
र्त्तारिचेतिसमासनिषेधो नित्य इति। अन्यर्थस्य जन्म नः कर्त्ता सच जायमान एवेत्यभिप्रेत्याह॥ जायमानस्येति। प्रकृतिशब्देन कारणसामान्यवाची। नो
पादानमात्रवाची। अन्यथा पुत्रास्त्रमादौ जायते। अत्र न स्यादित्यभिप्रेत्याह। प्रकृतिर्हेतु रिति॥ ॥ लुब्धः॥ लुब्धेन ह रितिसंपदादित्वात् क्रिया ननु हि
मवत इत्यत्र सर्वे लो वसिहं। यतो जाय मर्षो हि मवतो गंगा जायत इति तद्वर्धमेतदित्याशंकाह। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः इति एव चार्थो धातुना मने कार्थ
त्वात्। तेनात्र अन्यर्थेन। न हि हिमवानां गा योः कारणं किंतु कारणं तयो रसन्ना केवलं तत्र प्रथमं दृश्यते॥ ॥ लुब्धो पइति॥ प्राप्तादात्वे दत्ते आसनात्वे स
ने इत्यत्र प्राप्तादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्ष्यत इति गम्यमानार्थत्वादप्रयुज्यमानस्यापि ल्यवे तस्य शब्दस्य संबन्धे कर्मणि द्वितीया अधिकरणसप्तमी
निप्राप्तेतीति इह पंचमी विधीयते। प्रश्नारख्यानयोरिति। कस्माच्च मित्यादौ आगच्छसीत्याद्यविवक्षाया मेतदुक्तं। आगच्छसीत्याद्यनुमाने तु अपादान इ
त्येव सिद्धं॥ ॥ यतश्चेति॥ ॥ यस्मादवधेरध्वनः कालस्य चानिर्मो लो परिच्छेदस्तत्र पंचमी॥ तद्युक्तस्तेन युक्तो योऽस्य धातुस्मात्प्रथमा सप्तम्योस्तः। तद्युक्ता
त्कात्वा सप्तमी भवतीति वक्तव्यार्थः। पंचमी आपादानत्वादेव सिद्धा॥ ॥ अन्य॥ ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणमिति। तेन पर्याययोगो विस्त्यादिति भावः। तथा
चोदाहृतं। अन्यः कृत्वा द्विचोरामादिति। अथान्यो देवदत्तात्। यद्दत्त इत्यत्र यद्दत्तादपि पंचमी कस्मान्ना उच्यते॥ न हि शिष्टमन्यत्वे कत एवो सन्ने
या शक्यं प्रतिपादयितुमिति द्वितीया संबंधिनः पंचमीना आराहनादिति॥ आराहद्वौ दूरांतिकयोर्वर्त्तते तत्र दूरांतिकार्थः पञ्चम्यतरस्यामिति प्राप्ते प
चमुच्यते। इतरा रामादिति। इतर शब्दोऽयं निर्दिश्यमानस्य प्रतियोगिनमाह॥ यथा क्वचिद्वा प्रवृत्तौ भामश्वान्यश्चातत्रैक स्तावन्निर्दिश्यते गमः श्रूय इति॥
तस्य निर्दिश्यमानस्य यो द्वितीया प्रतियोगी स इतर शब्देनोच्यते। इतरा रामात्कातर इति॥ अतो न्यार्थोदन्यः। कृते कृत्वादिति। कृते इत्ययमेव जने। दिक्
शब्दा इति शब्दग्रहणादि शिष्टाः शाब्दाः तेन यद्यपि संप्रति दिक् शब्दे देशकाले च वर्त्तते सोऽपि दिशि दृष्टः शब्द इति तद्योगान् पंचमी स्यात् इति चेत्
सिद्धत्वादेशवर्त्तिना योग उदाहृतं सर्वो ग्रामादिति। कालवर्त्तिना अयमस्मात् पूर्व इत्युदाहृतं। दिग्वर्त्तिना तु योगे इयमस्याः पूर्वत्युदाहरणं हेतुः॥ प्राक्

प्र.प्र.सुः
॥३॥

प्रोशा मादिति प्ररवी दं चतेः कि निन दं ता दिह सं द्यः समीपं न मी प्रथमं न्यादि गे श काले ष स्ता तिर त्य स्ता तिः । त स्या चे लु गि ति तु कि क ने प्रा गि
त्युदाहरणं ॥ एवं चेदि कुश द्वे ये व सि द्वे कि मर्थे ष्ठ क ग्रहणे ॥ अत स र्थ ष्ठी वा धनार्थ मिति ब्रूमः ॥ आ च इ नि द क्षि णा राजि ति वि हि त आ च प्र य
यः ॥ आ ही त्या हि च दू रे उ त रा जे ति वि हि त आ हि ॥ आ र न्ये ति आ ड र्थ स्य न चे ल्ये पि रु पं । प्र न्ते स र्थ यो ग इ ति या व न् ॥ त था हि कालि दा से न प्र यु
क्तं ॥ अ स त स द्यः कु सु मा न्य शो कः स्के धा स न्ते व स प लु वा नी ति । त था मु ष्ठ बो धे षु क्तं ॥ अ न्या र न्या र्थो रा दि त्या दि । ब हि र्यो गे वे ति । त था च म
हा भा यो । अ प परि व हि रे च वः पंच म्ये स्य त्रो क्तं ॥ इ दं तर्हि प्र यो ज नं । ब हिः शब्दे न यो गे पंच मी न वि धी य ते । अत्रा पि यथा स्या दि ति । त था क ष मि वे त
सि ध्ये ति पंच मी गृ ह्ण साम र्था दि ति चो क्तं ॥ ॥ अथ ॥ ॥ प्र कृ ते न सं बंधि ना कस्य चि द सं बंधो बर्ज नं । ब र्ज ने किं । औ र्ध्वे परि वि च ति । क र्म प्र व च नी य
यत्वा दा वा ड प स र्गे त्वे नो प स र्गो मु ने ति व त्वं ॥ ॥ आ ड ॥ ॥ म र्गो दा अ व धिः । अत्रा नि वि धि गृ ह्ण ना वा द नि वि धौ व र्ते मा न स्य आ डः क र्म प्र व च नी य ते
ने ति भ्र मं नि रा चि की र्षु गृ ह व च न गृ ह्ण दि ति । व च न गृ ह्णे हि स ति म र्गो दे त्ये त द् व च नं य स्मि न्ते त न्म र्गो दा व च न मा ध्य र्गो दा नि वि ध्यो रि ति सू त्रं । त
व स्ते उ पा त्त आ डः क र्म प्र व च नी यः स्या त् । तत्र चा ड्य र्गो दा नि वि ध्यो र्ब र्ते मा न उ पा त्त इ त्यु भय त्रा पि सि ध्ये ति । अथ वा अ नि वि धि म र्गो दा वि शे ष ए वा । त
था हि या म र्गो दा का र्य सं बंधा सा नि वि धि रू च्ये ते या तु का र्यो सं ब द्धा सा म र्था दे ति । एवं स्मि ते व च न गृ ह्ण दि शे षो ना श्रू य ते ते न म र्गो दो क्ति मा त्रे स्या
त् । अथ वा व च न गृ ह्णं व्य र्थे स्यात् । यदि म र्गो दा वि शे ष ए वा नि वि धि स्त द्वा डः म र्गो दा नि वि ध्यो रि त्या । दा व नि वि धि गृ ह्णं व्य र्थं । न व्य र्थं । म र्गो दा
सा मा न्य प्र पं चा र्थं ॥ ॥ पंच मी ॥ ॥ अ प ह रे रि त्या दि । हरि व र्जं यि त्वा सं सार इ त्य र्थः ॥ परि र व र्ज ने इ ति । अत्र पंच म्य पो डः परि नि रि ति सू त्रे परि
व र्ज ना र्थ ए व गृ ह्य ते न ल क्ष णा द्वा र्थो पे न सा ह च र्था दि त्य र्थः । परे व र्ज न इ त्यत्र परे व र्ज ने वा व च न मिति व क्तव्या द्वि व च ना ना वः ॥ आ मु क्ते रि ति । मु क्ते
म र्गो दो क्ते त्य र्थः ॥ आ स क ला दि ति । सक ल म किं व्या प्य व द्वा व र्ते त इ त्य र्थः ॥ ॥ प्रति ॥ ॥ सु र व्य स द्वा शः प्रति नि धिः । दत्त स्य प्रति नि र्थो त नं प्रति दा नं
॥ ॥ प्रति नि धि ॥ ॥ प्र द्यु म्भः ॥ कृ त्वा त् प्र ती ति कृ त्वा पु र व्य स्त स द्वा शः प्र द्यु म्भ स्त कृ त्वा म लु क रो ति अत्रा नु का र्यो नु क ल ना वः सं बंधः । प्रति ना द्यो त्य ते ।

दम
श्री ॥
॥३॥

निलेन्यादित्यादि। अत्रचोक्तमर्णधर्मोक्तवत्क्षणाः संबंधप्रतिनाद्योत्पत्तेरित्यावत् ॥ अकर्त्तरि ॥ ॥ तृतीया
पचादोयोगः। क्रूरादित्यादि क्रूरण्योहेतुरकर्त्तृत्वेनविवक्षितस्तस्मादित्यर्थः। अकर्त्तरि किं। शतेनबंधितः। शतमत्र क्रूरं जवति किंतु प्रयो जकक
त्ती ॥ ॥ विज्ञावा ॥ ॥ धनेन कुलमिति। धनेद्रव्यं न गुणः। द्रव्याश्रितो हि गुणो न तु द्रव्यमेव। धमाद्विद्विः उपलब्धेः पटस्य दौ तु विज्ञावेति योगविभागा
त्पंचमी। योगविभागादिवृत्तिरिति धनेन कुलमित्यादौ न। अथवा धमादिकमुपलब्ध्या गत्यादि जानातीति तत्रात्रोपे पंचमी ॥ ॥ एषकु ॥ ॥
सर्वेदमेष्टमादयो सहायेष्वर्त्तते नैवेदेन रूपानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं। तेन हि रुदेव दत्तस्येत्यादौ न। मंडूकस्युत्पापंचम्यनुवर्तते ॥ एष
मिनानानाजिरितियोगविभागात् पक्षे द्वितीयावेत्यभिप्रेत्याह पक्षे पंचमी द्वितीय इति ॥ ॥ करणे ॥ ॥ अत्र करणे तृतीयासिद्धौ पक्षे पंचमी
विधीयते। यद्योगात् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशं प्राप्नोति सगुणो यदा स्तोकादिशब्दैरभिधीयते तदैषामद्रव्यवचनता यदा तु सोऽयमित्यभिः संवे
धात् अनेदेन द्रव्यमाहुस्तदैषां द्रव्यवचित्वा करणे किं। क्रियाविशेषलोकपे लिमाहुत् ॥ स्तोके पंचमि। सर्ववर्तिक्रियासाध्यत्वात् कर्मेति
तद्विशेषणमपि कर्म जवति। तच्चाद्रव्यं। क्रियाया अद्रव्यत्वेन तद्विशेषणस्याप्यद्रव्यत्वात् ॥ स्तोकाः। हीनामेकार्थत्वेपि नैवेदेनोपादानं पर्या
यान्तरनिवृत्त्यर्थं। तेन ह वमात्रयामुक्त इति ॥ ॥ दूर ॥ ॥ द्वितीयासाक्षाद्रुच्यते पंचम्यनुवर्तते तृतीयाचकारेण समुच्चयत इति चेत्तसिद्ध
त्वाह द्वितीया पंचमी तृतीया स्युरिति। सत्त्वचित्तस्युद्यथायथे विभक्तः स्युः दूरः पंथाः दूराय पथे देहि दूरस्य पथः स्वं ॥ ॥ इति निरूपिता
पंचमी ॥ ॥ षष्ठी ॥ ॥ प्रकृतादन्यशेषमाहो वदन् प्रकृतेः कारकप्रातिपदिकार्थे न्योन्यतस्येदं नवरूपं संबंधमाहेत्याहकारकेत्यादि। स्व
स्वामिसंबंधादिरिति संबंध इति शेषः ॥ आदिना अवयवावयवविभवादेर्ग्रहणं ॥ तथोक्तं ॥ ॥ नृहृदि हरिणा प्रकीर्त्तकांटे। संबंधः कारके न्योन्यः कि
याकारकसर्वकः ॥ श्रुतायामश्रुतायोरुक्तिर्यायोरभिधीयत इति। तत्र श्रुतायां क्रियायां मावाणामश्रुतायादित्यादिः। अश्रुतायां नुगतः पुरु
ष इत्यादि ॥ तत्र संबंधस्य द्विप्रतीतिरुच्यते अपर्यायेण पर्यायेण चावर्तमान्यादित्याशंकाहो यद्वा प्रधानं शेष इति। अथवा प्रधानं शेष इति नो

प्र.प्र.सु.
॥९३॥

न्यते इत्यर्थः। अत्र प्रधानस्य शेषत्वं परार्थत्वात्। एतेन नियुक्ता वदन्ति परार्थः शेष इति। फलमाह। तेनेत्यादितेन कारणेन द्वयोरप्यपरोक्षेण वा वृत्ति
न भवतीति। अत्र प्रधानस्यैव शेषत्वेन तत्तत्प्रवृत्त्या उत्पन्नमानत्वादिति भावः। तथा च काशिकायां वृत्तावुक्तं। शेषसंबंधे यदप्रधानं तद्वेषणं नो
च्यते। तेनोभयत्र पर्यायेणान भवति वृत्तिरिति। तथा न्यासकारेणोक्तं एकस्मादप्युत्पद्यमाना वृत्तिविशेषणादेव भवति। विशेष्यानुप्रयमेव।
यस्माच्छेषशब्दो यथा प्रकृतादन्यमाचष्टे तथा परार्थमपीति। तथा ननु हरिणा विप्रकीर्णकांड उक्तं। द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते।
तत्रानिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युत्पद्यत इति। तथा कप्येन भाष्यदीप उक्तं। संबंधो गुणोपदेतस्य द्विष्टत्वात् प्रधानमपि संस्पृशतीति। राजः पुरुष
इति। अत्र राजा विशेषणत्वादप्रधानं ततः वृत्तिजातपुरुषस्तु विशेष्यत्वात् प्रधानमिति। ततः प्रातिपदिकार्थेति प्रथमा। तथा च परार्थत्वात्
निक्षेपादप्रधानं विशेषणं। विशेष्यानु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्। ननु चेदकयोः श्लिष्टिः संबंधो न्योन्यमुच्यते। द्विष्टो यद्यपि संबंधः
यः पश्यत्यत्रिस्तु चेदकादित्यदा तु पुरुषो विशेषणं स्यात् तदा पुरुषस्य राजेति स्यात्। यदा तु द्वौ वयं प्रधानत्वेन धिबद्धेते तदा द्वयोरपि व
रु। राजः पुरुषस्य वस्तुमिति। शेषग्रहणं किं। कर्मणो द्वितीयेत्यादौ प्रत्ययनिगमोर्धे नियमश्चेति द्वौ पक्षौ। तत्र प्रत्ययनियमपक्षे यदि शेष इति
नोच्येत कर्मण्येव द्वितीयेति कर्मोदिरनियत इति तत्रापि वृत्तिरिति स्यात्। अतः शेषग्रहणं शेष एव यथा स्यादन्यत्र मानादिति अर्थनियमेन शेषग्र
हणेन कार्यं। कर्मण्यपीति चेत् किंचिदिति कालिदासबोधदेवपंडितादयः। तथा च कुमारसंज्ञके कालिदासेन प्रयुक्तं। न केवलं यो महतो विज्ञाप
ते शृणोति तस्मादपि यः स पापभागिति। तथा चोपदेवपंडितैर्मुग्धबोच उक्तं। समर्थेनाह्यास्तस्तद्धितसुरैर्वर्निर्द्धारसंबंधे दृष्टव्येति तथो
दाहृतं चेतैः। शर्वस्य पदयोर्ज्ञेय इति। पाणिनीयानां तु मते कर्मविवक्षायां संबंधविवक्षयैतन्निधायि। एतदेवात्रिप्रत्यहरिणोक्तं। श्रुताया
मिति। तथा पाणिनीयमतद्व्यंते कविदर्पणोक्तं। श्रुता यो यथा न माषाणां मञ्जीयात्। सुजायितस्य सिद्धेते। न ते सुखस्य ज्ञानंति। अ
न्त्यस्य नोदेहि। अक्षरौ दीयति। घृतः पृष्ठं ददाति। न तस्य शृणोति। वृक्षस्य पत्रं पतति महतो विज्ञापते इति। अनुदरा कन्येति। वत्सस्ता

व. म. म. म.

श्री॥
॥९३॥

[illegible]

प्र. प्र. सु.
॥ १०५ ॥

॥ अधीगर्था ॥ ॥ अधीगर्था इति अधिपर्वेदकस्मरणे अधीकृतदर्थो धार्यो लेख्यते तथा । दयदाभगतिरक्षणे धुईशेष्टेयो कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षित इति कर्मोद्यविवक्षाशेषः । कर्मत्वेनाविवक्षिते कर्मणि केवलं संबधित्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥ सतोपि ह्यविवक्षा स्यात् । यथा अनुदरा
कन्येति । ननु वैष्वविषयायां षष्ठीशेष इत्यनेनैव सिद्धं । सत्यं । नियमार्थप्रकरणे । अत्र विषये षष्ठी स्यादेव श्रूयत एव न लुप्यते । ततश्च समासो
नेत्युक्तं स्यात् । तेन प्रतिपदधिधानान्न समस्यत इति सिद्धं । तेनैव प्रकरणे शेष षष्ठी समासनिषेधात् । मातुः स्मरणे । कारक षष्ठी समास
स्तु स्यादेव । मातुः स्मरणे । कः पुनर्विशेषः शेष षष्ठी समासे कारक षष्ठी समासे वा । अयमस्ति विशेषः । कारक षष्ठी समासे सति कृत्वाः स्या
त् । शेष षष्ठी समासे समासोत्पत्तिरिति । मातुः स्मरतीति । अत्र कर्मणः कर्मत्वेन विवक्षितत्वात् संबधस्याविवक्षितत्वात् न षष्ठी । क
र्मणीति किं । मातुः स्मरति । कर्मग्रहणत्वे गुणानां करणत्वात् नो शेषविषयविषयायामपि न श्यः षष्ठीना । कृत्वाः सतो गुणानां तदाधानं प्रतिय
त्नः । अनएवाह गुणाधाने र्थ इति । एधोदकं कस्योपस्कृत इति जातिरप्रतिनामित्येकवद्भावः । गंधानादि सूत्रेण तड । उपात्यति यत्न इति
सुट । कृत्वाः किं । एधोदकमीक्षते । प्रतियत्ने किं । कर्तुं करोति । शेषत्वेन विवक्षित इत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते । कर्मणीत्येव । एधोदकस्योप
स्कुरुते प्रज्ञया ॥ ॥ रुजा ॥ ॥ सर्वरुजा र्था धातवो जाव वचना एवेति जाव वचनग्रहणं सामर्थ्यात् । नात्र धातुवाच्यो जावो विवक्षितः किंतु
जावो विवक्षितः । वक्तीति वचनः । कर्त्तरि न्युट् । जावो वचनो येषां ते तथा । रुजा र्थानां जावस्य वचनं क्रिया कर्त्तृत्वं न संभवतीति सा
मर्थ्यात् वचनशब्देन प्रकृत्यर्थं परित्यज्य प्रत्ययार्थमात्रं कर्त्तृत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ततश्च जाव कर्त्तृत्वं न संभवतीति । का इत्यर्थः मि
त्र इत्यभिप्रेत्याह ॥ जाव कर्त्तृ कारणमिति सूत्रे जाव कर्त्तृ कारणमिति वाच्ये जाव वचनानामिति वै चिन्त्यार्थं मुक्तं । रुजा र्थानामिति रुजादिश
ब्दजिह्वादिपाठान् केचिन्माधुल्यवदंतिके चित्त्वस्मात्मादेव निपातनात् रुजा अर्थो येषां ते रुजा र्थाः तेषां । चौरस्येत्यादि । अत्र रोगो जावः क
र्त्ता । नदी कूर्त्तुं रुजतीति अत्र नदी इत्येव त्रिति न जाव कर्त्तुं को रुजिः । ननु बरुह्या रुजाशब्दो न्याधिमेवाह अंगवाची वात्र रुजिः । अत्र रोगो जावः क

जी
॥ १०५ ॥

एवंतर्हि प्रत्युदाहरणदिशि यं दर्शिता इदं तत्र प्रत्युदाहरणं श्लोकापुरुषं रुजतीति चोरं चरयति संतापयति चेति रोग इति शेषः चररोम
चरादिः। रुजार्थो नोक्तिः। पतिजीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि। शेषपदे निशेषे इति स्यात्। नुहति प्रतिशं कानकार्थेत्यर्थः। चोरं रुजतीत्यत्र
कर्मणो विवक्षितत्वात् न वक्षी। **आशिषि**॥ नाद्युपाययाच्योपतापे श्रयोः शीः पु॥ सर्पिषो नायत इति। सर्पिषो भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः।
आशिषि नायत इत्युपसंख्यानान्न ड॥ **जासि**॥॥ जमुहिं सायां ताडने चेति चुरादिर्न जमुमोक्षण इति दिवादिः। निप्रसर्वाहंतिर्न टक्योचु
रादिर्हि सायां तासीति विवृतनिर्देशोऽत्रास्येतदपंतत्रयथा स्यात्। उह्यान्तु दस्युमजीजसत्। नदेरपि विवृतनिर्देशात् दस्युमनी
नवदित्यत्र न वक्षी॥ कथं स्तुविवृतनिर्देशो दस्युमचिकथदित्यत्र वक्ष्यकावार्थो घटादित्येपि क्राययतीत्यादौ निपाताद्वाप्यर्थः॥॥
धानाऽपि न वक्षीति। अत्र हिंसा नास्तीति तस्याः प्राणिधर्मत्वात्। एषां किं। चोरं हंति। अत्रावकर्तृकार्थवचनं॥॥ **व्यवहृपणो**॥॥ व्यवहर्षो ह्यत्र
हरणे पणव्यवहारे स्तुतौ च शतस्य व्यवहारे पणतेत्येवेति शतं क्रयविक्रयेण विनियुक्ते दीव्यतीत्यर्थः॥ पणत इत्यत्रास्तुत्यर्थत्वात् नायः। स्तुत्यर्थस्य
वायस्येति त्वात्ते लाकोच्यवहरतीति गणयतीत्यर्थः। अत्र चार्थोपाणीर्न वर्तत इत्यसमानार्थत्वं॥ स्तोतीत्यर्थ इति पणायतीत्यस्य। अत्र चार्थव्य
वहरतिर्न वर्तत इत्यसमर्थत्वं॥ **दिवः**॥ तदर्थस्येति व्यवहृपणसमानार्थतोऽन्यत इत्यभिप्रेत्याह दूनायस्येति दूनायवहारार्थस्येत्यर्थः। तदर्थ
स्थीकं। आह्वयं दीव्यति स्तोतीत्यर्थः। योगविभाग उत्तरार्थः॥॥ **विमृषा**॥॥ तदर्थस्येत्येवाशब्दात्। प्रतिदीव्यति कीडादिरत्रार्थः। कृतोर्थः॥॥
संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृतसुजिति वक्ष्यति कृतसुचे। तदर्थानां प्रत्ययानामित्यर्थः। पंचकृतो न्होऽंके इति। पंचवागन् दिवसे लुक्ते
इत्यर्थः। द्विरन्होऽंके इति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुब्रूषेव एवेति। अधिकरणत्वेनाविवक्षित एवाधिकरण इत्यर्थः। कृतोर्थग्रहणं किं। अहनिशेते।
प्रयोगग्रहणं किं। अहनिशेते। अत्र प्रकरणादेर्गम्यते हि स्त्रिवेति न तु प्रयुक्तं॥ काले किं। द्विः कां स्यात्। अंके। अधिकरणे किं। द्विरन्होऽंके॥॥
॥ **कर्तृकर्मणो**॥॥ कृतस्य कृतिरिति भावे कर्मणि वास्त्रियं किं। निति कृत्वा जगतः कर्तृति कर्तृप्रित्त्वं। कृतसर्वं किं। तमिति सर्वं कृतमनेन स सर्वं

वर्तमानेति। ग्रामगतः। न पुंसके प्रावृत्तय संख्याने इत्युप संख्याने शेषविज्ञानात् सिद्धमित्युप संख्याने प्रत्याख्याने चार्थतः पवति न पुंसक इत्यादि।
न पुंसके प्रावृत्तयः कोविदितस्तस्य योगेष्वस्तीत्याश्चाशेषविवक्षायां। कर्माद्यविवक्षायां। तथा चोप संख्याने विनाषस्तीशेष इत्यनेन वसिष्ठेयर्थः
। कर्त्तृत्वेति। यदा कर्त्तृत्वं विवक्ष्यते तदा शेषाभावान्नृतीयवस्था तथा च सद्भिरीतमित्यादिस्यादित्यर्थः॥ अधिकरण॥ इदमेवामाभ्येपनादः
सर्वान्विधीक्याधत्तेनोक्तानिति परिभाषया॥ ॥ नलोके॥ ॥ कर्त्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तापक्षीनिषिध्यते कर्त्तृत्वं न कर्त्तृत्वा इति उदः शतशान्त्यौ।
च कर्त्तृत्वानिति कुसुप्तेति उदः कर्त्तृः द्वित्यादि। चकारा इति उदः कान्येति कान् च। चकिरिति। आदृगमहनजनः किं किनौ लिङ्गैति किं किनौ
यद्यपि किं किनोरुदादेशत्वेन उदिति ग्रहो नास्ति तथापि लिङ्गैत्यसिद्देशेन स्यात्। विशेषानिदेशे हिनां तरीयकः सामान्यानिदेशः विशेषस्य सा
मान्येति तर्जावात् उदिति सामान्याश्रितो निषेधः किं किनोरपि स्यादित्युक्तं च किं रिप्युदाहरणं। सृष्टिमित्यत्र पक्षीनजातादिदं सृष्टिरिति स
नाशं सचिदुत्तरित्युः। अलं करिष्युर्वेति अलं कृजित्यादिना उदं कृत्वा द्यानुक इति उवपतेत्यादिनो कञ्। कमेरिति कमु कान्तौ अस्यात्परस्यो
कञ्ः प्रयोगेष्वप्या। अनिषेधः। सृष्टेति समानकर्त्तृकयो रिति स्का। कर्त्तृमिति। तुमुन एवुलाविति तुमुदा। अव्ययनिषेधेनोऽसुचस्तुनोरनिषेधः॥
सूर्यस्योदेतोः पुराङ्गस्य विसृपः हतवान् हता इति निषेधेन कृत्तवत् इवत्कर इति ईषत्तुः सुषु इत्यादिना खल। नृन्नितीति ततश्च उदः
शतशान्त्यावित्यारब्धं नृन्नितीति सूत्रपर्यन्तः प्रत्ययागर्ह्यते तेन शान्तं चाना शतृणा मपि निषेधः। पचमान इति षड् यतोः शान्तं। मडया
मान इति तात्तुत्वावयो वचनशक्तिषु चानाश। अधोयन्निति इड् धार्यरिति शतृ। कर्त्तृत्वेति नृन्नितीति त्वच्। द्विष इति द्विषेः परोयः शतृ तस्य प्रयोगे
वानिषेध इति वाच्यो। द्विषन्निति द्विषो मित्र इति शतृ॥ ॥ अकेनोः॥ ॥ अविष्यत्यकस्येति॥ आधमर्त्येन स्यात्संज्ञवात् अविष्यदाधमर्त्येन न
ति इत्तु अयत्रापि संज्ञवात् सतः पालक इति तुमुन एवुलाविति तुमुदा। सतः पालयितुमवरतीत्यर्थः। व्रजं गामीति। गमेरिति। इत्योणादि
कर्त्तृनिः स्वस्वविष्यतिगम्यादय इति अविष्यति॥ सुखमृगादायीति आवश्यकाधमर्त्ययो रिति निः। अविष्यदाधमर्त्ययोः किं यवानो लवकः॥

प्र. प्र. सु.
॥ ७६ ॥

वर्तमाने एवम् अवश्यकारी कस्य आवश्यकतेति निः। कथं वर्तमानस्य परः कः पुत्रपौत्राणां दर्शक इति नायं विषय अधिकारविहितोऽपि तु
एवम् च विहितः सामान्यविहितः ॥ कृत्यानां ॥ ॥ कर्तृशक्तिं ज्ञेयं मातृवकः साक्षात् ॥ कथमेवेति कर्तृशक्तिं ज्ञेयं निपातितः ॥ साक्षात् कर्तृशक्तिं
वक्ष्यते न न्या इति। कर्मलोकतयः वक्तव्या दुःखयवनवक्ष्यते ॥ ॥ तुल्या ॥ शेषविषयत्वात् शेषवक्ष्यते ज्ञेयत्वात् हतनीयापक्षोक्त इति। तुल्याधिरस्य
बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधेर्न स्तत्वेर्ण्यग्रहणं येष दोषान्निरपेक्षतया तुल्यानामाहुस्तस्य रिग्रहणं तेन दोषात्का इवादि निवर्तिनाः।
गौरिवगवयः यथा गौस्तथा गवय इति। वेत्यनुवर्तमानेन्यतरस्यो ग्रहणमुत्तरस्यैव कारेण तस्यानुकर्षणार्थं। इतरथा हि तृतीया तुल्याना
तुल्यां यदा रोह निर्देत वा ससेतिसहोर्ध्वतृतीयेति न दोषः ॥ चतुर्थी च ॥ तृतीयां तनिर्देशो अपरिसमाप्तत्वादस्य वाक्यस्य योग इत्यभिहितं यत्
स्यादिसचयोगोर्ध्वरेव स्यात् न शब्देति ॥ सामर्थ्यादर्थग्रहणं सिद्धिः। अतोर्थशब्दः एषमेव निमित्तमिति ज्ञायते। कृत्वायेत्यादिचिन्ती
विगतमायुष्यपर्यायः। एवमायुष्यादिभिरिति। कृत्वाय कृत्वाय वाचिरमायुष्यं ज्ञायतु। मद्रं न दं नु जालं सुखं अर्थोहितं वा कृत्वाय कृत्वा
स्य वा कृत्वात् एवमेतत्पर्याया अप्युदाहार्यः ॥ आशिषिकिं। आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥ इति निरूपिता वक्ष्यते ॥ आधारः ॥ आध्रियं
ते क्रिया अस्मिन्नित्याधारः ॥ अध्यायन्यायेत्यादिनाद्यर्थे तोधिकरणे निपातितः ॥ अत्र यद्यपि कारक इत्यधिकारात् तस्य च क्रिया सावेक
त्वात् क्रियाया यः आधारः सोधिकरणमिति स्थिते कर्तृकर्मलोरे वाधिकरणसंज्ञा स्यात् तयोरेकसाक्षान् क्रियाधारत्वात्। तदाधारस्य व्यवधा
नात्। तथापि परत्वादनवकाशत्वाच्च कर्तृकर्मसंज्ञायां बाधितत्वात् कर्तृकर्मलोर्न किंतु व्यवहितस्यापि तदाधारस्य नवनीतिचेतसि कृ
त्वाह क्रिया अययोरित्यादि। तथा चोक्तं नर्तृहरिणा। कर्तृकर्म व्यवहिता यसाक्षाद्धारयत्क्रिया। उपकुर्वत क्रिया सिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृत
मिति। गोरास्या व्याधारस्याधिकरणत्वं स्यादिति साधकतमं करणमिति तमग्रहणं न ज्ञापितं। तत्रैव प्रतिपादितं ॥ सप्तमी ॥ ओपक्षेपे
क इत्यादि करणत्वे स्यादिति साधकतमं करणमिति तमग्रहणे न आधारार्थे योरन्यत्र सिद्धयोः प्रादेशिकः संबंध उ पक्षेयः ॥ तत्र नवयो

ध्या

मी ॥
॥ ७६ ॥

पञ्चैषिकः। समीप्यं सति ध्येन तत्र तवः समीपिकः। विषयस्त्वनन्यत्र नावः। तत्र तवोप्युपावरेण विषयः। अष्टम्येन योराधाराधेययोयः
 सकलावयवसंबंधः न तत्र तवो व्यासः। एवमाधारश्चतुर्ह्यस्यादित्यर्थः। कटे आस्तेषां ल्यापवती यो पञ्चैषिकस्योदाहरणं। तत्र कटे आस्त इ
 तिक्रियाश्रयकत्राधारः। आसनक्रियाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तुः कट आधार इति। स्था ल्याः पवति क्रियाश्रयकमीधारः विहित्याश्रयस्य
 आदनस्य कर्मणः स्था ल्याधार इति। नद्या मास्त इति समीपिक आधारः। नदी समीपे घोष आस्त इत्यर्थः। नद्या सह घोषस्य संयोगात्तावन्नौ
 पञ्चैषिकोयं। नापि वैषयिको व्याप्तौ वा विषयाद्य जायते॥ अतो यं पृथक् तर्कैर्लुश लु इति विषयेस्योदाहरणं। तर्कविषयं कौशल्यमस्या
 स्तीत्यर्थः। देवदत्तस्य कौशलं तर्कौदन्यत्र नास्तीति तर्कस्य विषयत्वं। ननु चास्ति क्रियाश्रयस्य कर्तृभूतस्य कौशलस्य न तर्कस्य सह सं
 बंधः संयोगः समवायो वा तत्कर्तृसमयमाधानः। आधारेण ह्यश्रयः स न संयोगेन समवायेन वा स्यात्। नेष दोषः। यतो पदधीनायस्य स्थितिः
 सविनापि संयोगसमवायाभ्यां तस्याश्रयो भवति। यथा पुरुषस्य रज्जा। अत्र यद्यपि रज्जा पुरुषस्य संयोगसमवायेन तथापि तदा यत्र स्थिति
 त्वाद् रज्जाश्रयः पुरुष इत्युच्यते तौ लोके। तथात्रापि कौशलस्य न कर्तृधीन स्थिति त्वाद्युक्तस्तर्कस्य कौशलं प्रत्याधारभावः। गुरौ वसती
 त्याद्यपि विषयस्योदाहरणं ते यं न सर्वस्मिन् स्थित इति व्याप्तस्योदाहरणं। सर्वमपि व्याप्यं स्थितौ विस्तुरित्यर्थः। अत्र यद्यपि विज्ञोः सर्वज्ञस्य
 हसंबंधोऽस्ति तथापि देशविज्ञाणां जायते संश्लेषव्यवहारेनास्तीति त्रौपञ्चैषिकात् पृथगुच्यते। तिलेषु तैलमिस्राद्यपि व्याप्तस्योदाहरणं
 ज्ञेयं। कस्येति। इन्विषयोयः कस्तदीये कर्मण्यपि सममीवाच्या। कश्चेन्विषयः क्तः यस्तेनैव सह प्रयुज्यते। अधीती व्याकरण इति। अधी
 तमनेनाधीति। इष्टादिन्यायेर्निनिःसाधुसाधुप्रयोग इति। अनर्चीर्थं साधुग्रहणं॥ अर्चीयां साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धत्वात्। अर्हत्वा
 मिस्रादि। क्रियां प्रतिषेधां कर्तृत्वं न्याय्यं तेषामवकर्तृत्वे सति सममीवाच्या। क्रियां प्रतिषेधां कर्तृत्वं न्याय्यं तेषामवकर्तृत्वे न सममीवाच्या।
 तद्वैपरीत्ये चेति। येषां क्रियां प्रतिकर्तृत्वं न्याय्यं तेषामवकर्तृत्वे। येषां न्याय्यं तेषां कर्तृत्वे न सममीवाच्यात्यर्थः। सञ्जुदस्यादि नराणां क्रियां प्रतिषे

प्र. प्र. सु.
॥७७॥

साधनभावमनुभवति संतस्तोषामेव चेह कर्त्तृत्वं इति समीक्षा ॥ असंख्युत्थादि अत्रतरणक्रियाप्रतियोगाकर्त्तृत्वं न न्याय्यं ते वामे का कर्त्तृ
त्वं । अस्मृतिवृत्तुदिति अत्रतरणक्रियाप्रतियोगाकर्त्तृत्वं न न्याय्यं ते वामे कर्त्तृत्वं एतत्सर्वं यस्य च भवेनेति सिद्धं । निमित्तादिति । कर्मणा यो
गोसतिनिमित्तादपि समीक्षा चेत्यर्थः । चर्मणि । द्वीपिनं हंतीति । अत्र हननस्य निमित्तं चर्मतस्य द्वीपिना कर्मणो सह संयोगः ॥ यस्य ॥ ॥
यस्य क्रियेति प्रसिद्धये वा त्रिषया क्रियांतरं लक्ष्यते न हि स्वयमप्रसिद्धापस्यैरे लक्षणं दृश्यते ॥ समीपं चम्यो ॥ ॥ कारकं नाम क्रियानिमि
तं नूताशक्तिः । अद्युक्तं इति । अत्रुक्ति क्रियायाः कर्त्तृरिद्वेशस्ती व्यवस्थिते एकाद्युक्ते साधनं नूता । अपराह्यहेतीने इति निश्चयो हे
योः कर्त्तृशक्त्योर्मध्ये वर्तते । द्वा दलक्षणः काल इति । तत्र समीपं चम्यो जाते । इह स्तु इति । इह स्तोयं कर्त्तृलक्ष्यं कर्मतयोः कारकयोर्मध्ये व
र्तते कोश इति तत्र समीपं चम्यो जाते । अत्र वायतः शरो निर्योतित दपादानं यच्च लक्ष्यं कर्मतयोर्मध्ये कोशः । अथ वेहेत्येन निर्दिश्यते यद
धिकरणं यच्च लक्ष्यं कर्मतयोर्मध्ये कोशः । अथ कालाजसम्यधुनः पंचमीति संख्यातानुदेशः कस्मान्न अस्वरितत्वात् । स्वरितेनाधिकार इ
त्यत्र स्वरितेनेति योगविभागात् यत्र स्वरितत्वं तत्र यथा संख्यामिति व्याख्येयं । अधिकेनेति । तथोक्तं चोपदेवपंडितैः । निहारेधिकेन क्रियां
तः कालाधुनो रपि चेति ॥ ॥ अर्धिश्वरः स्वामी सच स्वमपेक्षते ॥ ततश्च स्वस्वामि संबंधे इत्यर्थो लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह स्वस्वामि संबंध
इति ॥ यस्मात् ॥ ॥ उपपराह् इति त्रैलोक्ये चेत्युपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयता ॥ स्वाज्यामिन इति कथं । स्वस्वामि संबंधे अधिकर्मप्रवचनी
य इत्युक्तं । तत्र यदा स्वमप्रसिद्धत्वात् विधीयते तदा तत्प्रधानं । स्वाम्य प्रधानमिति । ततः षष्ठ्या शमायां तदपवादः समीपस्यान्यदा नुस्वा
म्यप्रसिद्धौ विधीयते । तदा विपर्ययो ज्ञेयः । कथं पुनर्यस्येश्वरस्त्वनमित्युच्यमाने स्वादपि विभक्तिः स्यात् । न हि स्वेश्वर व्यपदेशोस्ति नेषदो
षः । अनुक्तस्य समुच्चयार्थः वकारः क्रियते तेन स्येयं च स्ववचनमित्युच्यमाने स्वार्थस्य वित्तानात् ॥ षष्ठी ॥ ॥ लुदतीत्यादि । लुदंतमानादस्य प्र
वृत्त्यो कृतवानित्यर्थः ॥ स्वामी ॥ ॥ स्वामीश्वराधिपतीनां ग्रहणं पयोधातरनिहृत्त्यर्थं शेषलक्षणयो षष्ठ्यामेव प्राप्तायां वचनं ॥ आयुक्तं ॥ ॥

श्री
॥७७॥

४५

आयुक्तो व्याप्तः। कुशलो निपुणः। आश्रययोगवद्। तत्तत्पर्योगव्ये। आयुक्तता निपुणता च हरिः स न विषयेति सप्तम्यामेव
 प्राप्तायां पक्षे षष्ठीविध्ययोगः। आसेवायोगिके। आयुक्तः शक्यते। ईषद्युक्त इत्यर्थः॥ यतः॥॥ निर्हीनो माणो वयवः समुदायाः तत्र
 तिस्र्यदा तदा धारत्वेन विवक्ष्यते तदा सप्तमीसिद्धे वा यथा ह्यक्षेपास्वा इति। यदा त्ववयवसंबंधः तदा षष्ठी यथा ह्यक्षेपास्वा इति किमर्थं
 चनेतस्यैव प्रपञ्चार्थमित्यदोषः। ज्ञानिगुणक्रियाक्रियैव दर्शने अमीषां व्यापारो देवदत्तः पदुरिति। संज्ञायामपि निर्हीरणादर्शनात्॥ पंचमी
 विभागो विभक्तं न द्वास्मिन्नस्ति सविभक्तो निर्हीरणाश्रित इत्युच्येत्याह। विभक्तवति निर्हीरणाश्रय इति। सर्वस्मिन्नेव निर्हीरणाश्रये वि
 भागोऽस्तीति विशेषणसामर्थ्यात् विभाग एव। यत्र सर्वदोषिदात्मन्येतर्जवः स इह निर्हीरणाश्रयो विज्ञायते तेन नृत्सागवो बद्धा इत्य
 वनश्रवणियतो वयद्यपि नृत्सागो गोमंडलात् पृथक्क्रियते तथापि गवात्मना अंतर्जवतीति न विभाग एव। उदीच्यादाक्षिणात्येन्द्रः शो
 विद्या इत्यवतु यद्यपि प्राणिते नोतर्जवोस्ति तथापि शब्दोपत्ताकारवेक्ष्यानंतर्जव इति विभाग एवेत्ययमस्य योगस्य विषयः अन्ये त्वेवमाहुः।
 यत्राशीकृतस्य पृथक्क्रियासमर्पत्तत्रस्य विषयः। यत्र पुनः पृथक्कृतस्यैव गुणा विष्कराणोऽसौ स्येति अयमपि योगः प्रपञ्चार्थः पूर्वअपादना
 दिवसिद्धाये चमी॥॥ साधु॥॥ पदमंडरीकारमते साधुर्ल्लो गतस्तत्कथनेनति प्रत्युदाहरणमन्याय्यं॥ तत्र साधुसाधुप्रयोगे चेति सप्तमीचा
 व्येव अर्थाग्रहणे निपुणार्थ निपुणो नृत्यो गत इति तत्कथने प्रत्युदाहरणं न्यायं। अत्र लीविति। ये लक्षणे लक्षितारव्यानेत्यादि सूत्रे कर्मप्र
 वचनीयसंज्ञातुक्ताः प्रतियर्यनवत्ते गृहीते॥ प्रसिद्धः प्रकृतः सितः शुद्ध इति गुणवाच्यस्य प्रसिद्धशब्दः क्रियावाच्यस्य सिद्धिर्बन्धन इ
 त्यस्य क्रांतस्य प्रसवस्य तात्रोक्तकालेन क्रियावाचिना साहचर्यात् क्रियावाच्येन गृहीत इत्याह प्रसिद्धप्रसक्त इति। अधिकरणे सप्तमीसि
 द्धौ पक्षे तृतीयाथे वचनं॥॥ नक्षत्रे॥॥ नक्षत्रे च लुपति सुख्येन पंचम्यर्थे सप्तमी अत एवाह॥ लुपेता नक्षत्रादिति। पुष्पपुष्पे लुपेति।
 नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहितस्याप्येतत्तु विवेक इति नृपायं तत्राश्रयकलाणीत्यादि नोत्तरांगत्वे दित्यत्र लुपेति विशेषणत्वाद् नक्षत्राणां मित्यत्र

नक्ष

आतुर्विध्यमेवेत्यत आह। द्विगु कर्मधारयाविति। तस्य तत्पुरुषस्यैव जेदो उत्तरपदार्थप्राधान्यादिति भावः। अन्यपदार्थप्रधान इति। वृत्तिपदस्य
विरिक्तं यत्तदंतस्यार्थः प्रधानं यत्र प्रायेण संबद्धव्रीहिसंज्ञाकः स्यात्। उन्नयेति। उन्नयोर्द्विपदयोर्भावोत्तौ प्रधानं यस्मिन्मासे प्रायेण
सद्वहसंज्ञकः समासः स्यात्। एतदेव योक्तं महाभाष्ये। एतदपदार्थप्रधानोच्यते। भावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बद्धव्री
हिः। उन्नयपदार्थप्रधानो द्वेद इति। अत्र हि द्वौ पक्षौ वाक्यमेव समासः स्यादित्येकः। समासो न्योवाक्यमन्यदेव रूढमिति द्वितीयः। कृतद्वितसमास
नामप्रधानलक्षणत्वात्। तत्र द्वितीयं पक्षं सूचयन् विग्रहलक्षणमाह समासेति। प्रथमं त्वग्रे सूचयिष्यति। तस्य च सुविधस्यपि समासस्यार्थबो
धयति यद्वा क्यंत द्विग्रह इत्युच्यते। समासेत्युपलक्षणं हनेः वृत्त्यर्थबोधकं यद्वा क्यंत द्विग्रह इत्यर्थः। तेन तद्विज्ञायादिबोधकमपि विग्रहः वि
शेषेण गृह्यते ज्ञायते नेनेति विग्रह इति व्युत्पत्त्येति भावः। समासार्थो वाक्यार्थ एवावाक्यं पुनर्मनजेदेनैकप्रयोजनसाक्षात्पदसमूहाद्यनेक
लक्षणे। तच्च मनजेदा उपन्यस्य वाक्यपदीये सम्यगुपपादितं। साक्षात्पदसंबन्धे पदानां साक्षात्पदसंबन्धकर्म प्रधानं गुणवदेकार्थवाक्यमुच्यते इ
ति इति लक्षणं प्रायशोऽपि त्रैते। वाक्यार्थः पुनः संसर्गो जेदो जेदसंसर्गो वा। संसर्गः संबन्धः जेदो व्यावृत्तिः। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यनेन स्वविशेषस्य स्वा
मि विशेषण स्वापि विशेषस्य स्वविशेषणयः संबन्धः स उच्यते। स्वांतरे न्यः स्वा म्यंतरे न्यश्च याव्यावृत्तिः सार्थसिद्धा। न ह्यव्यावर्तमानयोः संबन्ध
म्यंतरे न्यः संसर्गो ह्युदेति संसर्गो वाक्यार्थमन्वानस्य मते जेदं वाक्यार्थमन्वानस्य तु मते व्यावृत्तिरुच्यते। संसर्गो र्गह्यतः। न ह्यन्यस्माद्वा
त्रस्य संबन्धम्यंतरेणा संबद्धस्य अवस्थानं संभवति। उन्नयं वाक्यार्थमन्वानस्य तु मते जेदसंसर्गो र्गह्यते इति विवेकः। अयं पुनर्वाक्यार्थो समासार्थस्य जे
दो यदेकार्थो भावः। समासे हि निन्यार्थानां पदानां साधारणार्थता वस्था विशेषः स्यात्। वाक्ये तु निन्यार्थत्वा साधारणता नास्ति। अत एव जेद निबं
धनात् तत्र षष्ठ्युपजायते राज्ञः पुरुष इति। अयं भावः समास हि विशेषणं विशेष्य मनु प्रविशति एकीभवति विशेष्येण वाक्ये तु विशेषतः षष्ठ्युपजाय
ते। तथा हि वाक्ये एकार्थो भावो भावाद्वा तोगोश्चाश्च पुरुषश्चेति निन्यार्थनिबन्धनसमुच्चयप्रतिपादनाय च शब्दः प्रयुज्यते। समासे तु एकार्थो भावः

प्र. प्र. सु.
॥ ६३ ॥

वसद्वावान्नप्रयुज्यते राजगवाश्चपुसपाइति। एतच्चान्यच्चमहा नाभ्यो इह द्वौ पदौ हतिपक्षौ हतिपक्षौ यादुक्ता अथ ये हतिवर्तयन्ति किं
तत्राहुः। परार्थो जिधानं हतिमाहुः। अथ ते नामेवं बुवन्तो जहत्स्वार्थो हतिमाहो सिद्धजहत्स्वार्थो नवतीत्यादिना ग्रंथसंदर्भेणो नयविधामा
पिहतिं प्रतिपाद्यसम्यगुपपादितं। ततो च गंतव्यं। तत्राव्ययीच्चावे समा समाह। सा द्विधा। अव्ययसर्वपदो नाम सर्वपदश्च तत्रावदव्ययसर्वप
दमाह॥ अव्ययमित्यादि। एष्वर्थे हतिविनक्त्यादिषु षोडशस्वर्थे हित्यर्थः। वचनग्रहणं प्रत्येकमभि संबध्यते। सुवर्तं समर्थमिति। अन्वययेत्य
मित्यर्थः। एतच्च समर्थः पदविधिरित्यस्याः परिभाषाया लुप्यते। अस्याश्चायमर्थः विधीयत इति विधिः। पदानां विधिः पदविधिः। समासादिर्यः
कश्चन इह शास्त्रे पदविधिः समर्थो ज्ञेयः। समर्थः शक्तः स्वार्थं प्रतिपादने यो विग्रह वा क्वा स्यात्तन्निधाने शक्तः समर्थो ज्ञेयः। अथ वा स
मर्थपदप्रयत्ना अमर्थः ततश्च समर्थानां संबंधार्थानां पदानां विधिस्तथा समर्थानां संसृष्टानां च पदानां विधिर्ज्ञेय इत्यर्थः। तथा च सम
र्थशब्देन व्यपेक्षा एकार्थिभावश्चोक्तो नवति। तत्राव्ययीच्यपेक्षा लक्षणं सामर्थ्यं तथा हि राजः पुरुष इत्यत्र वाको राजा पुरुषमपेक्षते प्रमाय
मिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते। अहस्येति। समासे तु एकार्थिभावः सामर्थ्यं तच्चा नंतरमेवोपपादितं। सुवर्तं नेति एतच्च सहसुयेत्यत्र
तस्मादाधिकाराल्लभ्यते। अस्य वायमर्थः। सुवामंत्रित इत्यतः सुविति वर्तते सह इति वसुपेति च सुविति च त्रयमधिकृतं वेदितव्यं। य
दितज्जह्मनुक्रमिष्यामस्तत्रेति। सहग्रहणं योगविज्ञागर्थं। ततश्च यस्य समासस्यो न्यल्लक्षणं नास्ति तस्येदं विधायकं स्यात्। सहसुं स
स्यत इति ततश्चा नुप्रावर्षदिति तिङं तेनाप्यनुः समस्यते ततः समासां तो दातृत्वे स्यात्। नित्यं समस्यते इति। संक्षिप्यते। समाससं
ज्ञये कार्थिभावं प्राप्यत इत्यर्थः। अनेन हतिपक्षो जिघ्रेत इत्याख्यायते। समस्यत इत्येतत्प्राक्कारा समास इत्यस्मात्तत्रा लुभ्यते।
अस्य चायमर्थः। कडाराः कर्मधारय इति कडारसंज्ञा न प्राग्यानि तज्जह्मनुक्रमिष्यामः समास संज्ञास्ते वेदितव्याः। प्राग्मचनं सं

॥ ६३ ॥
॥ ६३ ॥

सा समावेशार्थः समासो व्ययी जाव संज्ञः स्यादिति । एतच्चाव्ययी जाव इत्यस्मात्कृता लुभ्यते । ननु समाससंज्ञया व्ययी जाव संज्ञया च किं
 प्रयोजनं । न च वाच्यं एकार्थान्तरार्थवाचित्वं पूर्वपदार्थवाचित्वं च यदानां क्रियत इति । यतः शब्दानां पदार्थान्तरार्थानां स्वाभाविकं न वा च
 निकमित्यर्थः । नादेशनात् इत्यादिनां ग्रंथसंदर्भेण भाष्यकृतोपपादिनमित्याशंका मप्यनुदन्नाह । एकपदमिति समासस्य प्रयोजन
 मेकपदं समाससंज्ञायाः प्रयोजनमेकपदमित्यर्थः । एकपदमित्युपलक्षणमेकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अत एवोक्तं धर्म कीर्तिना ।
 एकपदमेकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति । अव्ययी जावादि संज्ञानां तु स्वरसमासां तादि प्रयोजनं ज्ञेयं । विभक्तौ
 तावदिति विभक्त्यर्थवर्तमानस्याव्ययस्य । दो समासप्रकारः कथ्यत इत्यर्थः । हरौ अधिभूत्येति विग्रह इति । अधिहरित्यस्य समास
 स्यार्थबोधके वाक्ये एतादृशोऽस्ति ते सतीत्यर्थः । ननु च अव्ययं नित्यं समस्य त इत्युक्तत्वा न्नित्यसमासोऽयं नित्यसमासश्चाविग्रह इति
 वदंति हद्वाः तत्कथमयं विग्रहः क्रियते । नैष दोषः । अत्र पदविग्रहस्यापि नित्यसमासस्यांगीकारात् । तथा चोक्तं धर्म कीर्तिना । अवि
 ग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वेति । अत्र च वर्ति पदव्यतिरिक्तेनाधिभूत्येति पदेन विग्रहः क्रियते हरौ अधिभूतिरिति स्थित इति । तिङ्-कृ-
 त्त्वेन समासैरित्यनभिहितसूत्रे परिगणितत्वादधिनाधिकरणसमर्थे चोति तेपि हरिश्चात्समी नवेतीति समर्थो हरिश्चैः स
 मस्यते । अधिशब्दस्तु प्रथमोऽतः । तत्तश्चायमर्थः । अधीत्येतस्मिन् प्रथमोऽते विभक्त्यर्थे व्यये समर्थे तेन हरिश्चैः न समस्य माने हरौ अधीति
 स्थिते इति कर्तव्यतोऽयं त इति ॥ प्रथमा ॥ समासा हि कृष्टश्रितादयो न तेषु किमपि प्रथमानिर्दिष्टं समस्ति समासे तु कृते या प्रथमा स
 द्यते सा समासादेव न तदवयवात् ॥ अतर्वर्तिनी च या प्रथमा सा श्रित्य तश्चास्माच्च समासत्वात् प्रयोगोऽयं । अतो मूर्त्तस्य समासस्यासं
 जवात्तद्विधायिशास्त्रे तादृश्या समासशब्देनोच्यते इत्यभिप्रेत्याह । समासशास्त्रे इति प्रथमोऽत एव दुस्चारितं समासशास्त्रे इत्यर्थः । अत्र च

प्र. प्र. मु.
॥१००॥

व्यये प्रथमोत्तमुच्चारितमिति तस्योपसर्जनत्वं । यदेवमव्ययशब्दादेरवोपसर्जनता स्यान्नाधिशब्दादीनां नहितेषां स्तु प्रथमानिर्दिष्टाः
नैषदोषः । यतो य एवाव्ययस्य प्रथमानिर्देशः स एवाधिशब्दानां तत्परत्वात्तस्य । अत्र चोपसर्जनमिति महत्संज्ञा अयरो नान्वर्थता विज्ञा
यते । तथा हि लोके अत्र प्रधानमुपसर्जनमुच्यते एवमत्राप्यप्रधानमेवोपसर्जनं । प्रधाना प्रधानशब्दौ च संवेधिशब्दावेतौ तेन यत्प्रतिपद
प्रधानं तदेव प्रतिपदमुपसर्जनं स्यात् । तेन राजकुमारी श्रितस्य तद्वितीया श्रितस्य प्रथमानिर्दिष्टस्यापि कुमारी शब्दस्य संज्ञानां यदि स्या
स्यात्सर्वनिष्ठा तानियम उपसर्जनं स्वत्वे च स्यात् । अन्वर्थत्वे तु श्रितादीनि वापेक्ष्य द्वितीयां तमुपसर्जनमिति नेह प्रसंगः । यद्यन्वर्थसं
ज्ञा तर्हि पाचकं चंदारकः पुरुषव्याघ्रः अर्द्धविष्णुः सर्वकाय इत्यादौ प्रधानेपि कथमुपसर्जनं तौ उच्यते विशेषणं विशेष्येण बहुलमिय
दिनैव समाससिद्धे चंदारकनागकुंडरैः पूज्यमानमित्यादीनां प्रथमानिर्देशानामुपसर्जनं तैव प्रयोजनं । अथवा एकविंशतिचासर्वनि
ष्ठा तदिति अत्र वर्तमानस्य च शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् उपसर्जनं त्वं स्यात् ॥ उपसर्जनं सर्ववक्तुं परप्रयोगानि वृत्त्यर्थं । यद्यपि प्रयोगवि
पर्ययो न दृष्टस्तथापि पुरुषा पराधादि परीत प्रयोगोपि संज्ञा व्यते । यन्मते वाक्यमेव समासी न वति तन्मते वाक्यस्या नियतक्रमत्वात् तद्वि
कारो वि समासो नियतक्रमः स्यादिति इत्यर्थेति । प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनत्वादेनेनाधिशब्दस्य प्राक् प्रयोगः स्यादित्यर्थः । कृत्तहि
तेत्यादि । समासत्वा दधिहरा वित्यस्य प्रतिपदिकसंज्ञेत्यर्थः ॥ रूपः ॥ ॥ धातुप्रतिपदिकयोः किं वक्षः । अनेन सूत्रेण अधिहरा वित्या
च वर्तमानायाः विभक्तेः सप्तम्यालोपः ॥ स्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ अधिहरि इति स्थिते स्वौ जसमौ इति स्वाद्युत्पत्तिः ॥ अव्ययीनाकः ॥ अव्ययीना
स्याव्ययत्वे किं प्रयोजनमित्याशं कयाह । सुपो लुगिति । अव्ययादाप्यसुप इत्यनेन । मुख्यस्वरोपचारनिवृत्तिश्च प्रयोजनं । उपाग्निमुखः मुख्यं
गमित्युत्तरपदो तो दात्तत्वे प्राप्तेनाव्ययदिकुशब्द इति तस्मिन्निधिहे सर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यात् । उपपयः कामदिति विसर्गस्थानिकस्य स

जी॥
॥१००॥

कारस्योपचारइतिसंज्ञा। तत्राव्ययत्वादतः कृकमिकंसङ्गं जपात्रज्जुषाकर्णाध्वनव्ययस्येतिपर्युदासः सिद्धं स्यात्। न त्वन्यान्पि अव्यय
त्वप्रयोजनानि संति। उपागमि मित्यत्राकचुउपङ्गं जमन्यइत्यत्रमुमः प्रतिषेधः तत्कथमेतान्येवेतिनियमः। उच्यते। एतद्विस्त्रं स्वरादावपि पं
तेषु नर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थेनेतद्वातिरिक्तं कार्यमनित्यं स्यादिति। संतीत्यादि॥ अत्रहरेगुणाः संतितानधिगच्छेत्यन्वयः। तत्रहरे
अधितयोरन्वयाद्वादासमासोनज्ञातेइत्यर्थः। समीपइति। समीपेवर्त्तमानमव्ययं समस्यते। कृत्स्नस्यउपेति समीपार्थे नोपशब्देनोपजनिते
व्यतिरेककृत्स्नशब्दात्षष्ठीस्यादितिषष्ट्येतेव समस्यते। अत्रप्राग्वदितिसमासः। प्रथमानिर्दिष्टस्येत्युपसर्जनत्वमुपशब्दस्य सर्वनिपा
तः। प्रातिपदिकत्वे सुपोलुक्। स्वाद्यस्यतिः। अव्ययत्वं। ततः सुपोलुकि प्राप्ता उच्यते॥ ॥ नाव्ययी॥ ॥ अत्रदेवाक्येनाव्ययीभावोदतइत्ये
कंलुक्निषिधेकं। अम्लपंचम्याइति द्वितीयमन्विधापकं। तत्रापंचम्याइत्यनेतरत्वादमूएवनिषेधोनत्वलुक्। यदिह्येकमेववाक्यं स्या
त्तदाकार्यद्वयस्यैकवाच्यत्वाविधीयमानत्वात्कार्यद्वयस्यापि पंचम्याः प्रतिषेधः स्यात्तच्चानिष्टमित्येतद्वेतसि कृत्वाह॥ अदंतदित्यादि
। उक्तो र्यसु शब्देनेतद्योतितः। ननुवाव्ययीभावस्य सर्वपदार्थप्रधानत्वं। सर्वपदस्यैवाव्ययत्वेन तदर्थस्यासत्त्वत्तत्त्वं ततस्तस्य कि
यांतरेण संबन्धो नास्तीत्यपादानत्वाभावादव्ययीभावोपंचम्यादिसंज्ञेव एव नास्ति कथमपंचम्याइति निषेधः। नैष दोषः। सर्वपदार्थ
प्रधानभूतेपि गुणभूतोत्तरपदार्थपक्षः क्रियायोग उपपद्यते। उन्मत्तगंगादित्यादिन्यपदार्थप्रधानत्वात्तत्वाच्चयमव्ययीभावः क्रिया
संबंधसद्भावादापादानत्वात्पंचम्यामुख्यमुदाहरणं॥ तृतीया॥ बहुलशब्दार्थमाह बहुलमित्यादि। बहुवचनार्थेनान्ति आदत्तेइति व
हुलं तेव बहुवोर्थाः। क्वचित्सृष्ट्यादयः। तथाचोक्तं। क्वचित्सृष्टिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभावाक्क्वचिदन्यदेवाविधेर्विधानंबहुधास
मीक्ष्यचतुर्विधंबहुलकंवदति। क्वचित्सृष्टिरित्यनेनैव क्वचिन्निषिद्धमपि स्यादिति संगृहीतं। उन्मत्तगंगमिति। अन्यपदार्थंच संज्ञा
यामिति समासः। सुमडमिति मद्राणामधिक्येन कृद्भिर्चर्त्ततेइत्यर्थः। यदासमृद्धेः प्राधान्यं तदा अव्ययीभावः। यदा तु तस्या अप्रा

प्र. प्र. सु.
॥१०१॥

अनतथा दुर्बलमिति यवनानामभावः किंतु नदीयस्ते हेरभावः अर्थो जाव इति अर्थो जावेवर्त्तमानमव्ययं समस्यते ॥३५॥
थान्यतदानतुरुषः सुमद्रा इति क्रद्धिमतो मद्रा इत्यर्थः अद्वाविति क्रद्धिविगमो व्यद्भिः दुर्बलमिति यवनानामृद्धिविगमो वर्त्तत इत्यर्थः ॥
ननु च क्रद्धिविगमोर्था जाव एव तत्किं पृथगुच्यते व्यद्भिरिति उच्यते अर्थो जावो ह्युत्तरपदार्था जावस्तथा हि निर्मोक्षकमिति मक्षिकाणां
मजाव उच्यते ननु चा जाव इत्येव सिद्धे अर्थे ग्रहणं किमर्थं धर्मा जाव इतरेतरा जावे च समासो जावार्थः धर्मा जावो न भवति ब्राह्मणः अत्र ब्राह्मण
त्वधर्मो निविध्यते इति नार्था जावो यः इतरेतरा जावो गौरश्चानभवतीति अत्राप्यर्थो तत्त्वं निविध्यते नार्थः ॥ अव्ययी ॥ ॥ पूर्वपदार्थे प्रधान
नस्या लिङ्गत्वे प्राप्ते अन्यपदार्थे प्रधानस्योन्मत्तसंगामत्यादावधिधेयबल्लिङ्गे प्राप्ते वचनं क्रीवत्या ह्रस्वेनेति इत्त्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये
ति अत्ययेति अत्ययौ तिक्रमप्रधाना जावस्तत्र वर्त्तमानमव्ययं समस्यते ननु चात्ययोर्था जाव एव पृथग्वचने व्यर्थं वैवा अर्था जावः क्वचि
देशविशेषवस्तुना कालत्रयेण भावः अत्ययः पुनरुत्पन्नस्य प्रधानस्यार्था जावा इति नत्वा पृथगुच्यते असंप्रतीति संप्रत्य भाव इत्यर्थः ॥ अ
नेनोपनोग्यस्य वस्तुनो यो वर्त्तमानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियत इति अर्था जावा दत्यया च पृथगुच्यते शब्दप्रादुर्भाव इति शब्दप्रादुर्भावः
शब्दप्रकाशः पश्चादिति पश्चादर्थे पदव्ययं तत्र समस्यते अतुरूपमिति योग्यतार्थे वर्त्तमानोच्चातुः समस्यते विष्णुप्रतीतिप्रतिविष्णु इत्य
स्य विग्रहः ननु च नित्यसमासत्वात् वाक्याभावोऽप्यपदविग्रहः कथं क्रियत इति चेत् उच्यते अर्थं अर्थं प्रतीत्यादि जाव्यकारप्रयोगाद्वा
क्यमपि स्यात् यद्वा प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविहिता तद्योगे द्वितीया प्रात्यर्थतस्याश्च वाक्य एव प्रयोगः इति वाक्यमपि स्या
त् इति स्वपदविग्रहः कृतः पदमंजरीकारमते तु नात्राव्ययं वीप्सा इति किंतु हि कर्मप्रवचनीयत्वात् संबन्धावच्छेदकं वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति
अस्वपदविग्रहः पदार्थानतिक्रमवाच्यव्ययसमासोदाहरणं यथा सादृश्य इत्यवश्यतिसादृश्योदाहरणं च नंतरमेव वक्ष्यति यौगप
द्य इति यौगपद्यमेककालता ॥ अव्ययी ॥ ॥ ननु काल इति कालवाचिन्युत्तरपदे न भवतीत्यर्थः चक्रेणेत्यादि च न शंखं युगपत्प्रधारयेत्य
र्थः ॥ सादृश्य इति सादृश्यं तुल्यता गुणभूतेऽपि सादृश्ये स्यादिति पुनर्वचनं यदि सादृश्ये मिति नोच्येत तदा सर्वपदार्थे प्रधानो व्ययी

सी ॥
॥१०१॥

जावइति।यदिसादृश्यंविशेष्यत्वात्प्रधानंस्यात्तदेवस्यात्तदामासः।यदातुसादृश्यंविशेषणत्वादप्रधानंस्यात्तदानस्यात्अस्मात्तुवचनात्।
 दापिस्यात्॥सदृशःसरस्येति सादृश्यवतः प्राधान्यदर्शनेनसादृश्यस्यगुणजावंदर्शयितुंसदृशइत्युक्तं।ननुवसंपत्तिःसमृद्धिरेवत
 त्केस्मात्पुनरुच्यतेसंपत्तिरित्याशंक्याहअहैरित्यादि।अहैर्हस्यश्वादिकायाआहिकेसमृद्धिरित्यर्थः।अनुरूपआत्मजावइति।अ
 नुरूपःसदृशोयःआत्मजावसंपत्तिरित्यर्थः।सद्वचमितिशालकायनानामितिशेषःक्षत्रभावोऽनुरूपशालेकायनानामित्यर्थः
 तथासेब्रह्मवाचवाणामित्यादिसंपत्यदाहरणंज्ञेयं।तवापिवाचवाणामनुरूपोब्रह्मजावइतित्यर्थः।साकल्यइति।साकल्यम
 प्रोषता।हणेनेत्यादिनकिंचिदन्ववहाव्यंपरित्यजंतीत्यर्थः।अधिकार्थवचनेनसाकल्यंप्रतिपाद्यते।अंतइतिपरिग्रहापेक्षयास
 माप्तिरुच्यते।अग्निग्रंथेत्यादि।इयंसमाप्तिरसकलेष्यध्ययनेस्यादिति साकल्यात्पृथगुच्यते॥यथा॥ननुवयथार्थेयदव्ययमिति
 सर्वं तैवसिद्धेसमासे किमर्थं वचनमित्याशंक्याहसादृश्यनिरासायैतदिति॥यावत्तुअवधारणंपरिमाणानिश्चयः।यावत्तदित्यादिभि
 र्ज्ञातपरिमाणश्लोकेःप्रणामपरिमाणविहावधार्यते।अवधारणे किं।यावदेतत्तावद्धुक्तावधारयामिकियन्मयामुक्तमिति।स्पष्ट
 त्वात्यक्तं नाप्यसर्वपदाव्ययीभावप्रतिपादनपरं सूत्रत्रयं व्याख्यायते॥संप्रतिनामात्रार्थः।अल्यार्थवर्तमानेनप्रतिनासहसुवतंसम
 स्येसोव्ययीभावः।सपोल्योस्मिन्नोजने।सूपप्रति।शाकप्रति।मात्रार्थे किं।हृत्संप्रतिविद्योततेविद्युत्।सुबिति वर्तमाने।पुनःसुपुया
 हणामव्ययनिहत्यर्थः।अक्षशलाकाखरव्याःपरिणा।अक्षदयःपरिमाणासमस्यंतेसोव्ययीभावः।कितव्यवहारेवायमिष्यतेपंचि
 कानामद्युतां तच्चपंचनिरक्षैःशलाकाभिर्वास्यात्तत्रपदासर्वउत्तानाअवांचोवापतंति।तदापातयिताजयति।अन्यथापाते
 पराजयते।अक्षेणेदंनतथावृत्तंयथासर्वंज्ञेयं।अक्षपरिशलाकापरिसंख्या।एकपरिहृत्परित्रिपरिचतुःपरिपंचतुत्वेकरूपसु
 जय।तवातथाचोक्तवार्तिके।अक्षदयस्तृतीयांताहवीक्तस्ययथानतत्।कितव्यवहारेस्यादेकत्वेदंशलाकेयोरिति॥विभाषा॥

मात्रा अक्षौ
 कमिति पयसि

प्र.प्र.सु.
॥१२॥

यदितदुद्दिष्टमनुक्रमिष्यामस्तत्रविज्ञायेत्यधिकृतं ज्ञेयं ॥ अप ॥ अपविज्ञेयित्यादि ॥ अपपरिवर्तनेन इतिवर्गे प्रवचनीयसंज्ञापंचम्यापाङ्परिचि
रितियंचमी ॥ वहिर्वनादिति ॥ अतएवज्ञापकात्त्वहिर्यो गेपंचमी ॥ प्राग्बनादिति ॥ अन्यारादितियंचमी ॥ आङ् ॥ आमुक्तेरित्यादिआङ् ॥ मर्यादाव
चनइत्याङ् ॥ कर्मप्रवचनीयः ॥ पंचम्यापाङ्परिचिरितियंचमी ॥ लक्षणैर्ना ॥ अग्निशाला इत्यादि ॥ अग्निमग्निअग्निप्रतिशालाः पतंतीतिवि
प्रहः ॥ अग्निरग्निरहाग इतिकर्मप्रवचनीयता ॥ प्रतेस्तुलक्षणेनमिति ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यग्निशालातद्वितीया ॥ अत्रचामिर्लक्षणै
नशालजपातो लक्ष्यते ॥ अग्निप्रतीअग्निमुखोवर्तते ॥ तथाहि अग्निप्रत्यग्रीति ॥ अग्नेरग्निमुखमेवशालाः पतंतिनपाश्वतो नष्टइतिप्रती
यते ॥ लक्षणैर्नेति किं ॥ स्नुघ्नान्मधुनां प्रस्थितो दिव्यो हातसुघ्नमेव प्रतिनिवृत्तः ॥ यदुदिश्याग्निगलितितदेव लक्षणं स्यादिति नावस्तुघ्नो ल
क्षणं ॥ अग्निप्रती इति किं ॥ येनाग्निस्तेनगतः ॥ अवत्यत्राग्निर्लक्षणं अग्निमुखमयस्ति किंतु अग्निप्रती नस्तः ॥ अग्निमुखे किं ॥ अग्निनवो
को यासां ताः अक्षंकाः ॥ प्रतिनवो को यासां ताः प्रत्यंकाः ॥ अंको बलक्षणं नवति ॥ अग्निमुखं लुनास्ति ॥ ननु चात्र परत्वाद्बहुव्रीहिर्बोधकः स्यात्
किं अग्निमुखग्रहणेनैवमशेषत्वात् बहुव्रीहिर्न स्यात् ॥ अथैव तत्तत्ज्ञापयति ॥ बहुव्रीहिरव्ययीभावो न बाध्यते ॥ ततश्च द्वौ मुनी वंशे द्वौ हि मुनियौ
करणमिति सिद्धं ॥ अन्यथा स्वयदर्थे कृतार्थे व्ययीभावो द्विमुन्याकरणमित्यत्र बहुव्रीहिर्वा बाध्यते ॥ स्पष्टत्वाच्च के संत्रं ॥ अत्रुयं समया ॥ य
स्यसामीप्यमाहानुस्तेन सह समस्यते सो व्ययीभावः ॥ अत्रुवनमशनिर्गतः ॥ वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥ अनुः किं वने समया ॥ समया किं वृक्षमनु
विधोतते विद्युत् ॥ व्ययं विभक्तिं समीपेत्येव सिद्धं पुनर्वचनं विज्ञावार्थं ॥ यस्य ॥ अत्रोपचारेणा यामवा चित्वादनुरेवा यामशब्देनोच्यते इति
अग्निप्रत्याह ॥ यस्यैवैवैवाच्यलुरिति ॥ अनुगंगमिति यथा गंगा प्रागा यता तथा काशीत्यर्थः ॥ यद्यप्यत्र गंगा काश्यावा यामवस्ये तथापि दैव्य
वत्तया प्रसिद्धत्वाद्गंगावलक्षणं न काशी ॥ प्रसिद्धं हि लक्षणं स्यात् ॥ गंगा दैव्येतेत्यादि ॥ हेतावेवा इतीया गंगा दीर्घा हेतुना तद्वत्या गंगया
लक्षणं भूतया करणत्वात् पापनया काश्यायामोक्षलक्ष्यते इत्ययमर्थो ज्ञेयः ॥ दिव्यं प्रभृतीति निचेत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वमित्येव वक्ष्यते

अ॥
॥१२॥

न व्याख्यात प्रायश्चित्तं व्याख्यायते ॥ तिष्ठद्ग प्रभृतीनि च ॥ एते समुदाया एव नित्यास्यं ते व्ययी जाव संज्ञाः ॥ तिष्ठंति गावो यस्मिन्कालविशेषे दोह
नायतिष्ठद्गुकाः ॥ खलेयवादी निप्रथमोत्तानि विनक्तं तरेणैव संवध्यते ॥ अन्यपदार्थे च वर्त्तते ॥ चकारोव धारणार्थः ॥ तेनान्यः समासो नापरमं
तिष्ठद्गु ॥ तिष्ठद्गुचहद्गु ॥ आयतीगवं ॥ खलेयवं ॥ खलेयुसं ॥ लूनयवं ॥ लूनयमानयवं ॥ एतयवं ॥ एतयमानयवं ॥ संदृतयवं ॥ संदृतयमानयवं ॥ संदृतयुसं
संदृतयमानयुसं ॥ एते कालवाचिनः ॥ समं भूमि ॥ समं पदानी ॥ सुषमं ॥ विषमं ॥ दुःषमं ॥ अपरसमं ॥ आयतीसमं ॥ प्रसं प्रमुगं ॥ प्रदक्षिणं ॥ अपरदक्षिणं ॥ संप्र
ति ॥ असंप्रति ॥ पापसमं ॥ पुण्यसमं ॥ आयतीसमं ॥ प्राक् ॥ ईव ॥ कर्मव्यतिहारं ॥ केशाणि ॥ पादौ ॥ विना ॥ येत्यनुवर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणं पक्षे पक्षी समासाभ्यनुता
र्थमित्याशंकादा ॥ यस्ते तत्पुरुष इति ॥ यदि पक्षो न तु पुरुषो वा वचनाज्या तदा महाविभाषया किं क्रियत इत्यत आह ॥ महाविकल्पतेनेति ॥ संख्यावस्था
प्राणिनामेकस्वभावः संज्ञानः ॥ विद्याया चैवाकरणवशाः ॥ उपाध्यायवशाः ॥ जन्यना ब्राह्मणवशाः ॥ भविष्यवशाः ॥ तत्र भवोद्वेगः ॥ इति दिगादित्याद्यत ॥ द्वौ मुनी
इति ॥ पण्डितिकात्यायनौ ॥ त्रिमुनीति सर्वोक्तौ द्वौ ॥ ऋष्यकारश्चेति त्रयो मुनयः ॥ व्याकरणस्येति षड्विंशति ॥ विद्यावता पण्डिति ॥ प्रभृतीनामतिशयेन विद्यायोगमाख्या
तुं यदा व्याकरणाख्यया विद्याया अने दो विवक्ष्यते तदा सामानाधिकरण्यस्यादित्याह ॥ विद्यातद्वतामिति ॥ नदी ॥ चकारेण संख्यानुक्त्यते इत्यभिप्रेत्याह ॥ सं
ख्येति नदी ॥ निरिति ब्रह्मचरन निर्देशात् ॥ अर्थस्याग्रहणेन सर्वस्तदा चिन्तिः समासः स्यात् ॥ समाहारेति च शब्दोवधारणे समाहार एव नान्यत्रेति ॥ समसंगा
मितिसमसंगाः समाहृताः ॥ द्वियमुनेमिति द्वेयमुने समाहृतौ ॥ तृतीया समस्योर्बहुलमित्यत्र उभे त्रगंगे मित्युदाहरणे त्वेव व्याख्यातत्वात् ॥ स्य सं ॥ व्याख्या
यते ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायो ॥ संख्येति निवृत्तं ॥ नदीग्रहणमनुवर्त्तते ॥ नदी चिः सहसुवंतमं न्यपदार्थं समस्यते संज्ञाया सो व्ययी जावः ॥ विभाषाधिकारेपि नित्यस
मास एवायं नहि वाको न संज्ञागम्यते ॥ उभयत्र गंगेनामदेशः ॥ लोहि तगंगे त्रहंगंगे शनैर्गंगे ॥ अन्यपदार्थे किं कृत्वा चासौ वेणा चक्रावेणा संज्ञायो किं ॥ श्रीपु
गंगोदेशः ॥ इतः प्रभृतीनि अत्र व्ययी जाव संज्ञा हने ये समासोत्ता उच्यंते ता न दर्शयति तथा तत्पुरुषादौ वक्ष्यति साधारणं सु समासोत्ता न अत्र ये वक्ष्यति ॥ व्ययी
समासोत्तरति समासोत्तर इत्यधिकारसूत्रालं ॥ अस्यायमर्थः ॥ इत आरभ्या पाद समासैर्ध्वं प्रत्यया विधास्यंते ते समासोत्ता ॥ अवयवाः स्युः ॥ तद्देहो न दृश्यते
इति शेषः ॥ प्रयोजनं व्ययी जावदिसंज्ञातेन उपशरदमित्यादौ नाव्ययी जावदिति विधिः स्यात् ॥ द्वियुरीत्यत्र द्विगोरिति डीप्स्यात् ॥ कोशनिषदिनी हं हो यतोप
गद्वीदितीनिः स्यात् ॥ विधुरः तत्पुरुषे तु लार्थे निषर्षपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ उच्चैर्धुरः ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतज्ज्ञात ॥ उपशरदमिति सामोप्यव्ययी न
वः प्रतिविपाशमिति लक्षणं निप्रती इति समासः ॥ गणपतेशिवादि त्यादि यत्र जयेता स्तेषां नित्यार्थवचना जगयात्तरस इति वल्लभे अस्य व्यायमर्थः ॥ जग

स्यादस्यधिकारस्तत्राहृद्वितीयोतस्यश्रितादिभिः समासविधेर्ज्ञेयते श्रितादिषु कर्तृरिक्त इति सन्नगस्यर्थे त्यादिना तत्र येन गस्यर्थो दयस्ते चोनुक्तसमुच्च
 याध्वकारात् नृत्वं श्रित इति न लोकेति षष्ठी निषेधः नृत्वं श्रित इति समासे नृत्वे प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनत्वात् द्वितीयोतस्य पूर्वनिर्णयः प्रातिपदिकत्वे
 सुपोलुक्स्वाद्युत्पत्तिः एवमुत्तरवप्रक्रियाज्ञेया इत्यादीत्यादिना अवमतीतः जवातीतः नृत्वं पतितः ग्रामगतः तरे गानस्यस्तः तरे गानस्यस्तः सुखं प्राप्तः सु
 खमापन्नः सुरतापन्न इति गम्यादेर्गिति गम्यादेः समासस्येष्टिः द्वितीयोतं गम्यादिभिः समस्य तद्व्यर्थः गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः ग्रामे गमीति ग्रामगमी
 तिविग्रहः गमेरिनिरित्योत्पादिको जविष्यतीतिः ग्रामगमीति आवश्यक धर्मार्थयोर्लिनिः उभयत्र अकेनोर्जविष्यदा धर्मार्थयोरिति षष्ठी निषेधः अन्ते
 लुक्श्रितिश्रुजः सन्तात सनाश सजि सतः पश्य क्लृप्तमित्यादि अत्र क्लृप्तशब्दस्य पश्येत्यनेन संबंधः श्रितशब्दस्य साधूनित्यनेन अतः क्लृप्तश्रितशब्दयोरे
 न्तया ज्ञातव्यमासोन स्वयं स्वयमित्यस्याव्ययत्वात् द्वितीया संबंधो नास्तीति द्वितीया ग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते स्वयंकृतमिति आत्मना कृतमित्यर्थः
 एकपदमेकस्वयं समासाभ्यात् ॥ खडा ॥ ॥ खडा रूढ इति आङ्ग्रेष्वुहः कृत्यये आरूढ इति स्यात् अत्र विमार्ग प्रस्थानेन निंदा क्रियते यात्पस्य
 पोतो धीत्यगुरुदिरित्यनुसातेन खडा रोहणे न्यायं यत्तन्व्या खडा रोहणे तद्विमार्ग प्रस्थानेन खडा रोहणे निंदे विमार्ग प्रस्थानस्योपलक्षणं ते यं सर्वं ताविनीतः
 खडा रूढ उच्यते निंदा समासार्थ एव तेन विभाषाधिकारे विनित्य समास एवायं नहि बाको न निंदः गम्यते ॥ ॥ सामि ॥ ॥ सामीत्येन दध्ययं अर्हं पर्यायस्तस्या
 सत्त्वावित्यात् द्वितीया संबंधो नास्ति तसु वंतेन क्तोतेन समस्य ते सतस्युत्पत्तिः काळाः अत्यंत संयोगे वत्येव सिद्धे न त्यंत संयोगार्थं वचनमिच्छाह अत्यंत
 तसंयोगोपीति समासप्रमितः इति माड मान इत्यस्मादादिकर्मणि क्तः दाति स्यातीत्यं मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः नृद इति प्रतिपदं धीचंद्रो विरक्षितः तन्मप्रतिप
 दं इदं समानमासस्य व्याप्तिरिति नास्तीहा संतसंयोगः अत्यंत ॥ काळा इति वृत्ते केनेति निवृत्ते ॥ अत्यंत संयोगः कालस्य स्वेन संबंधिना न व
 यवेन व्याप्तिः कालवाचिनो द्वितीयोताः सुवतेन समस्यते अत्यंत संयोगे गम्ये पुद्गलै रवमितिकाळाधनोरत्यंत संयोग इति द्वितीया ॥ वतीया ॥ ॥ तन्तेत्ये
 तदसमस्तमेव सुपोलुगिति लुप्तविभक्तिं कुरुतावचनेन स्य विशेषण वृत्तीयांते न गुरास्य करणं न संभवत्यतः सामर्थ्यादर्थकृतेनेति ज्ञायते इत्येतत्स
 र्वेचेतसि क्लृप्ताह वृत्तीयां तार्थकृतं गुरोनेति वृत्तीयांतेन कृतं कृततीयां तत्कृतः वृत्तीयां तत्कृतं गुरोनेति वृत्तीयां तत्कृतं गुरोनेति वृत्तीयां तत्कृतं गुरोनेति

प्र. प्र. सु.
॥१५॥

नेत्यर्थः। ननु चेव गुणवचनेनेत्यातावत्तैव कथं गुणी लभ्यते। उच्यते। गुणमुक्तवान् गुणवचनः। अथ वा गुणउक्तो येन स गुणवचनः कर्त्तरि करणवाक्ये
त्यल्लुपे बद्धमिति त्वय्यश्च सर्वगुणे वर्तित्वा पश्चाद्गुणवति द्वये वर्त्तते स गुणवचनः। एतच्च वचनग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा गुणे
नेत्येव वक्ष्यते। ततश्च चेतनपाटवं शं कुलया खंडेनमित्येवमादौ गुणेन समासो न। शं कुलया खंडे इति खंडे शब्दे गुणे खंडेने वर्तित्वा पश्चा
न्मनुष्यो म्लोयादनेदोपवागद्वा तद्वति द्वये वर्त्तते इति गुणवचनम्। अक्षणाकार इति येनांगविकार इति तृतीया॥ नात्र तृतीयो तावत्तैव नादरादेव
दत्तस्य कालत्वं किं तर्हि अन्येनैव केनचित्। अक्षणात्तु केवलं कालगुणयुक्तो लभ्यते। गुणवचनेनेति किं। गोत्रिर्वया कान् गोत्रिः स पावान् कृतो
ननु वयावानि स्य यं शब्दो गुणमुक्तवान् गुणवचनत्वात्॥ नार्थः शं कुलयेति अत्र शं कुलयेत्यस्यार्थशब्देन संबन्धः खंडे शब्दस्य यावत्तैव
नेन संबन्धः। ततः शं कुलया खंडे इत्यनयोः संबन्धो जावेनासामर्थ्यान् समासः। समर्थानुवृत्तिरिति। समर्थानुसरणं सर्वत्रैव यं विशेषतः
समासे तद्वित्ते च समर्थः पदविधिरिति परिज्ञाया इति ज्ञावः॥ ॥ एवं मासेन एवं इति। अस्मादेव समासविधिसामर्थ्याल्लभ्यते। एवं स दृशा
दाविति पित्रा स दृशः पितृ स दृशः मात्रा समः मातृ समः। पापेनो नः पापो नः। पापेन ही नः। पापही नः। शास्त्रेण कलहः। आचारेण निपुणः। आ
चारनिपुणः। तिलैर्मिश्रितं तिलमिश्रः। वाचाश्मरणः वाक्श्मरणः॥ ॥ कर्त्तृ॥ ॥ हरिणा ज्ञात इति कर्त्तरि तृतीया॥ नरेवेर्निम्न इति करणे। कर्त्तृ
करण इति किं। निदरा निरुपितः। हेतावेष्टा तृतीया॥ बद्धलग्नं हणं सर्वपाधिव्यक्तिचारार्थं। तेन दात्रेण त्वनवानित्यादौ न। पादहारकः
गले चोपकृत्या दौ स्यात्। एवं स्येव सूत्रस्य प्रपञ्च इति तद्व्याख्यानं नैव व्याख्यातत्वात् त्वत्वेन व्याख्यायते॥ ॥ कृत्यै रधि कार्यवचने॥ ॥
स्तुत्यर्थं निंदार्थं वा असतः समाशेषितस्यार्थस्य वचनमाधिकार्थवचनं तस्मिन्दोत्ये कर्त्तरि करणे वया तृतीया सा कृत्यैः सह सम
स्यते। कर्त्तरि। का कपेयानदी। करणे चाप्येदानीं हलानि। एवं नाम पूर्णतोयानदीया तटस्थैः करैरपि शक्या पातुं। एवं नाम
कोमलानि दृणानि यद्वाष्पेण पिच्छिद्यंते एवं स्फुटि प्रयुक्ते अधिकार्थवचने उदाहरणे। एते एव निंदार्थं प्रयुक्ते प्यधिकार्थवच

अ॥
॥१५॥

[illegible]

प्र. प्र. सु.
॥१०५॥

सिद्धे पुनर्वचनं व्यर्थमित्याशंक्याह पक्षी समासस्येत्यादि प्रतिपदविधानं पक्ष्यान् समास इत्येव विषयतावक्तव्येन यः पक्षी समासनिषेधस्तस्यापवाद इत्यर्थः
व्यासकृतिरित्यादिव्यासस्य कृतिः कर्त्तरि पक्षी। आरतस्य आरतं कर्मणि॥ ॥ याजकः ॥ वक्ष्यमाणेति नृजकोऽर्थो कर्त्तरि कर्मणि चेति वक्ष्यमाणस्य नि
षेधस्यापवाद इत्यर्थः। रथगणकपत्तिगणकोति समासपठो गणकशब्दस्य रथपत्तिशब्दाभ्यामेव समास इति दर्शयितुं॥ ॥ न॥ ॥ निहारीणेति गुणवि
याजिरेकदेशविवेचनं। नृणामिति। यतश्च निहारीरणमिति पक्षी। ननु च प्रतिपदविधानं समास इत्यनेनैव प्रतिषेधे सिद्धे व्यर्थवचनं। मैवं॥ ॥ यतो यतश्च
निहारीणमित्यनेन समस्यैव विधीयते। पक्षी तु पक्षीशेष इत्यनेनैव समाससम्यग्मावाधीति चकारेणानुद्धृत्यते॥ अतएव समग्रहस्वामीत्यादौ स्वामीश्च
रत्यादिना सामान्यलक्षणविहिताया एव पक्ष्याश्चकारेणानुद्धृतिरेवेति समासः। प्रतिपदविधानेति। पक्षीशेष इति सामान्यलक्षणविहितो पक्षी स्य
त्कान्याविशेषविहिता पक्षी प्रतिपदविधाना। सपिबो ज्ञानमिति शोविदर्थस्य करण इति पक्षी॥ ॥ परण॥ ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमपि संबध्यते तेन स्वरूप
विधिर्नैत्यत्रिप्रत्याह॥ एतदर्थेति सतां पक्ष इति वस्तुं प्रणः तस्य पूरणोऽट्॥ षट्कतिकतिपयचतुरंशुमिति युक्॥ सतामिति॥ समुदायसमुदायि संब
धेशेषलक्षणैव पक्षी॥ एवं पदस्य शौक्लमित्यादिषु गुणगुणिकवादि संबधेशेषलक्षणैव पक्षी ज्ञेया॥ आवप्रत्ययान्त इत्यादि॥ गुणवाची गुणशब्दो जावप्रत्य
यान्तोऽस्त्विति विध्यते। तथोदाहृतं पदस्य शौक्ल्यमिति। काशिकादृतावपुहाहारिवलाकायाः शौक्ल्यं। काकस्य काक्यमिति। जावप्रत्ययान्तपिबलाकायाः
यान्तोऽस्त्विति विध्यते। तथोदाहृतं पदस्य शौक्ल्यमिति। काशिकादृतावपुहाहारिवलाकायाः शौक्ल्यं। काकस्य काक्यमिति। जावप्रत्ययान्तपिबलाकायाः
शौक्ल्यमित्याद्युक्तोक्तं॥ एतदेव तस्मिन्योगे उदाहरणमिति। अथवा पुनः पुनः गुणमेव वक्तीति गुणवाची आजीदृश्येति निः। न कदाचिद्व्यवाचीति यावत्॥
जावप्रत्ययान्त एव सत्रयः केवलं गुणवाची जावप्रत्ययान्तता जावेतु गुणवाची गुणिद्व्यवाची च सौत्रनिषिध्यत इत्यर्थः। तेन पदस्य शौक्ल्यं पदस्य शुक्लं गुणो
वाहाणस्य शुक्लदंता इति सर्वत्र समासो न। तथोक्तं। कादाचित्कः प्रयोगोऽस्ति गोः शुक्लो गुण इत्ययं तेनैव मादिषु बुधैः समासो विनिविध्यत इति॥ ॥
सदा गुणवाचिन इति। यः सदा गुणमेव वक्ति न कदाचिद्व्यवतस्य समासनिषेधो न। तथा चोक्तं महाभाष्ये। तत्कैलेश्वरगुणैः पक्षी समस्यत इति वक्तव्यं॥
वाहाणवर्णः चंदनगंधः। पदहृशब्दः नादीघोषः। ननु तद्विशेषलक्षणमिति वक्तव्यं॥ चंदनस्य तीव्रगंधः॥ चंदनस्य मृदुमिति। तस्मिन् गुणे एव तिष्ठतीति
तच्छाः सदा गुणवाचिन इत्यर्थः॥ उदाहरति चंदनगंध इति॥ गंधो हि केवलं गुणो एव वर्तते। न कदाचिद्गुणिनि। यथोक्तं न कदाचित्प्रयोगोऽस्ति चंद

जी॥
॥१०५॥

नंगेधइत्ययो। चंदनस्यैवगंधोहि स्वप्रधानः प्रतीयते। कथं गोविंशतिः। यतः संख्याया गुणत्वा निषेधः स्यात्। नैषदाषः। यदयं शतसहस्रं ताञ्च निष्का
दित्याहुतत्वापयति संख्यायाः समासः स्यात् इति। नहि तै विना शतसहस्रं तत्ता प्रातिपदिकस्य स्यात्॥ संज्ञो प्रयागत्वात्। उन्नरपदार्थप्राधान्यमि
त्यादिमुनित्रयप्रयोगादनित्योगुणनिषेधइति॥ करणपाठे बुद्धिमां दं यत्तु गौरवमित्यादिसिद्धां फलानां नृसइति। वृत्त्यर्थानां करणेष्वीति शेषवि
चक्षायां षष्ठी। सदिनिशतृशानचोः संज्ञा। द्विजस्येत्यादौ शेषेष्वी। कुर्वन्विति। किं करइत्यर्थः॥ सतां कर्तृव्यमित्यत्र कृत्यानां कर्तृरिति षष्ठी। त
स्यतेत्यादिनिरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति पारिभाषया तव्यनो चाग्रहणात्तेन समासो भवत्येवेत्यर्थः। द्विजकर्तृव्यमिति गतिकारकोपपदा
त्कृदिति स्वरत्नस्वरेणांतस्वरितमुन्नरपदे स्यात्तव्यतस्त्वित्वात्। यदितु निरनुबंधकेन। पिसमासः स्यात्तदा द्विजकर्तृव्यमित्यत्र प्रकृतिस्वरे कृते
तव्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वे सति मध्योदात्तं स्यात्तच्चनेष्टं। अतो निरनुबंधेन समासनिषेधो न सानुबंधेन ननु च समानाधिकरणास्य षष्ठी समास
निषेधेपि विशेषणविशेष्येण बहुलमिति समासः स्यादेव। एवं चावश्यं भाविनि समासे यदि षष्ठी समासः स्यात्को बाधः स्यादित्याशंकाह सति समा
सइत्यदि। यदि षष्ठी समासः स्यात्तदा द्वयोरपि षष्ठ्यंतयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिष्ठातो नियमेन स्यात्। कर्मधारये तु विशेषणस्यैव प्रथमानि
र्दिष्टत्वात्। पूर्वनियतो नियम्यते इति कर्मधारयः स्यादेवेत्यर्थः॥ ॥ केन ॥ ॥ राज्ञा मित्यनेन मतिबुद्धिं राज्ञेयं न्यस्येत्यनेन सूत्रेण यः क्रोमत्यादौ
विहितः स सर्वो लक्षित इत्याह॥ राज्ञामिति॥ तस्य च वर्तमान इति षष्ठी राज्ञायां किं॥ कावहसितं न पुंसं केनावेत्तः शेषेष्वी॥ ॥ अधि॥ ॥ ततोधिकर
णे च ध्रौवगतिप्रत्यवसानार्थेन इति अधिकरणे विहितस्य क्तस्य इदं ग्रहणं। इदमेवामासितमित्यादि। आस्यते स्मिन्नासितं। गम्यते स्मिन् गतं। ल
ज्यते स्मिन् लुक्तं। एवमिति तस्य चेति सति अधिकरणवाचिनेति षष्ठी। अधिकरणवाचिनेति किं॥ कावहसितं॥ ॥ कर्मणि॥ ॥ यदि याकाचनेक
र्मणि षष्ठी सासर्वापि गृह्यते तर्हि कर्तृरिति निषेधन कृत्यादनेनेव सिद्धत्वात् यत्रार्थि हि कर्तृरित्जको नियोगतस्तत्र कर्मणि षष्ठी स्यात् तस्मात्क
र्तृरिति पुनर्निषेधवचनादु न यत्रासौ कर्मणीति या षष्ठी तस्या इदं ग्रहणं जायत इत्यभिप्रेत्याह॥ उन्नयप्रसौ कर्मणि षष्ठी समासोनेति॥ ॥ ॥

प्र.प्र.सु.
॥१०६॥

॥ ॥ तज्ज ॥ ॥ नवतः शायिकेति । पर्यायाहं लोप्यति । एवमर्त्तकर्मणो रिति कर्त्तृशब्दः । ननु तच्च किमित्युदाहरणं न प्रदर्शितमित्याशङ्क्याह ॥ कर्त्तृर्येवेति । तद्योगे कर्त्तृशब्दो नेति नृचैव कर्त्तुं न हि हितत्वात् । तर्हि तच्चोदाहरणं न प्रदर्शितमित्याशङ्क्याह । कर्त्तृर्येवेति । तद्योगे कर्त्तृशब्दो किमर्थमित्यत आह । तज्ज । तस्यार्थ इति । इह भुक्ति केति पूर्ववत् एव च । अत्रेष्टु शब्दात् तद्योगे कर्मणिष्यः ॥ कर्त्तृशब्दः ॥ कर्त्तृरित्येतदकस्य विशेषणं तस्य कर्मणि ऋवे च विधानाद्यभिचारसंज्ञया । न तच्च तस्य कर्त्तृर्येव विधानाद्वाभिचारः नावात् । अपोस्तथेति । एवमुक्त्या वितित्तच । सृजि दुशोरित्यम् । ननु च कर्त्तृशब्दो याजकादिषु पद्यते तत्कथं बज्रस्य भर्त्तृत्वे तुदाहृतमित्याशङ्क्याह । प्रत्यर्थं भर्त्तृशब्दस्येति ॥ संबन्धि शब्देन होतृशब्देन साहचर्यात् भर्त्तृशब्दोऽपि संबन्धि शब्द एव याजकादौ गृह्यते न क्रियाशब्दः बज्रस्य भर्त्तृत्वं तु क्रियाशब्द इति भावः । अकमुदाहरति । सता माञ्चैव इति कर्त्तृरित्युक्तकर्मणिष्यः । ननु च तच्चः सानुबन्धस्य गृहणं किं । न च तृणो निर्हेत्यर्थमिति वाच्यं । तद्योगे न लोके तिष्यी निषेधात् एवं तर्ह्येतन्नापयति तत्तद्योगेऽपि क्वचित् षष्ठी स्यादिति तत्तज्ज जीषः ऊरुणा नयशोक हेतुत्वादि सिद्धं ॥ अपि चार्थ निषेधो नित्य इति जनिकर्त्तुः प्रकृतिः तस्य योजको हेतुश्चेत्यादि निर्देशात्तापयंति ॥ ततश्च निजत्रिनेत्रावतरत्वं बोधिका मित्यादि उपपन्नं ॥ ॥ नित्यं ॥ ॥ उदात्तकपुष्पं जंजिकेति । क्रिडाविशेषः संज्ञायामिति एवमुक्त्या उदात्तकपुष्पकर्मणिष्यः । दंतलेखक इति एवमुक्त्या वितित्तच । कीडायां विकल्पेन षष्ठी समासनिषेधे प्राप्ते च न । तत्र नित्यं गृहणं जीविकार्थमुत्तरार्थं च । तज्जवेति ॥ कीडा जीविकयोस्तज्जनास्तीति नोदाहृत इति भावः । वामतमते तु तज्ज जीविकायामस्ति । रमणीय कर्त्तृरिति ॥ ॥ पूर्वपराधरोत्तरा ॥ ॥ एकदेशी स्यात्तीत्येकदेश्यवयवी तद्वाचिना पूर्वोदयः समस्य माना सामर्थ्यादवयववाचि न एव स्युरित्यभिप्रेत्याह ॥ पूर्वोदयो वयवा इति । केदो वक्तृवाचि न चंतीति व्यत्ययेन तृतीयायां एकधिकरण इति समीपतश्चैकदेशिन एतद्विशेषणं अधिकरणशब्दश्चात्र द्वयवाचीत्येतच्च तस्मिन् कृत्वाह ॥ एकैव द्वयमिति ॥ एकत्वसंख्या विशिष्टे चेद्वयमवयवी स्यादित्यर्थः पूर्वकायस्येति । अवयवावयविसंबन्धे षष्ठी काय एकदेशी एकैव द्वयं । पूर्वनामैः कायस्येति ॥ ॥ नास्ते इति दिग्यो गलक्षणं पंचमी । नानैर्यत्पूर्वं तत्कायस्येत्येषो वाच्यो विवक्षितः । तेन नाभिना चावयवीति किं त्ववयवभूता तद्वाचीना ह्युक्त्याणामुक्त्या

श्री ॥
॥१०६॥

निशब्दः पंचम्येतो न समस्यते। पूर्वच्छात्राणामिति। अवबुद्धत्वं संख्यायुक्ता अवयविनः छात्रा इति न समासः। ननु चात्र छात्राणां सर्वमात्रं स्येतियां को
 चनक्रियामध्यादस्य निर्द्धारणं परिकल्प्यततश्च न निर्द्धारण इत्येव परत्वात् षष्ठी समासनिषेधः स्यात् किमेकाधिकरणग्रहणं न। उच्यते। एवं सति सर्व
 कायस्यैव त्रयि निर्द्धारणं स्यात्॥ अस्त्यत्राप्यवयवस्यापक्वस्य क्रियानिर्द्धारणहेतुः। तथा च तस्यैव योगस्य विषय आरभ्यमाणो योगस्तदपवादः स्या
 त्। सर्वेणैति। यदयं संख्याविस्मय पूर्वस्येत्याह ततो ज्ञायते सर्वेण वयवेनाङ्कः समास इति। अन्यथा हि सायं सर्वत्वं अहं स्मृत्यत इत्ययुक्तं तद्व
 न स्यात्। केचित्तु सचेत्ते कदेशवाचिने कदेशिवाचिनः समासः षविनागः स्यात्। नत्त्वहः शब्दस्यैवेति ज्ञापनमाहुः। तेन मध्यशब्दे इत्यविशिध्यति॥ ॥
 अर्हः॥ समांशेत्यादि। समोऽंशः समः प्रविभागः तद्वदतियो अर्हः शब्दः सनपुंसके वर्तते स चावयवाच्चाची अवयविना समस्यते। एकं चेद्वयमवयवी
 स्यादित्यर्थः। अर्हपि पृथ्वीति परवल्लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गना विभाषा तु द्वे रर्हपि पृथ्वीत्यादौ नोपसर्जनत्वं इति गोस्त्रियोरुपसर्जन इति हस्येन। एक
 देशिना किं। अर्हप्योर्देवदत्तस्य देवदत्तशब्देन समासो न॥ ॥ द्वितीयः॥ एतानि वातद्वेदिति॥ एतान्यवयववाच्यवयविना समस्यते एकं चेद्व
 यं॥ यद्यत्र प्ररणगुणेति षष्ठी समासनिषेधः स्यात्। अन्यतरस्यां ग्रहणमनर्थकं स्यात्। वाक्यमहाविनाषये वसिष्ठत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ प्ररणगुणे
 त्यादि। द्वियन्तिक्षेति। निक्षयाद्वितीयोऽगण इत्यर्थः एकदेशिनेत्येव द्वितीयं निक्षयाः निक्षुकस्य। एकाधिकरण इत्येव द्वितीयं निक्षयाणां॥ ॥ प्राप्ता॥
 पक्षे द्वितीया समास इति द्वितीयाश्रितेत्यादिना द्वितीया समासविधिसामर्थ्यादिति भावः प्राप्ता जीविक इति उपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति द्वे
 ष्वः। अवपरवल्लिङ्गमिति न भवति। द्विगुप्राप्तापन्नालं सर्वगति समासेषु नेति निषेधात् यदा तु प्राप्ता जीविकामिति विग्रहः समासः क्रियते तदा प्राप्ता
 जीविकेति स्यात् स्त्रियां पुंस्त्वदिति योगविज्ञानं पुंस्त्वत्वात् अथवा प्राप्तापन्ने चेत्तत्रावेति विच्छेदः प्राप्ताः समासेऽन्विचविधीयते॥ ॥ काळाः॥
 सामर्थ्यात्काळाः परिमाणवाचिनो गृह्यते मासादयो हि ज्ञानादेः संबन्धिनीतिरित्यगती र्गमयंतीति भवंतीति परिच्छेदहेतुत्वात् परिमाणं गौणं॥
 समी॥ ॥ शोऽरेरिति बहुवचन निर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह। शोऽरेरिति। अक्षयुगौड इति वृत्तौ प्रसक्ति क्रियाया अंतर्भावादक्षादिश्रुति

पात्रे समिताः। पात्रे बहुलाः। अवधारणेनात्रक्षेपो गम्यते। पात्रे एव समिताः। न पुनः क्वचित् कार्यं। उद्वंश मशकादिषु पमयाक्षेपः। मातरि पुरुष इति
 निषिद्धं सेवया। पिंडीश्वरादिषु निरीहतायाः। हृत्करणाच्चावादा कृतिगणोयं पात्रे समिताः। पात्रे बहुलाः। उद्वंश मशकाः। उद्वंश कृमिः। नूप
 ककुयः। अवटककुपः। नूपमंडुकः। उदपा नमंडुकः। नगरकाकः। नगरवायसः। मातरि पुरुषः। पिंडीश्वरः। गेहेश्वरः। गेहेनदी। गेहेक्षेडी। गेहेवि
 जिती। गेहेव्याडः। गेहेतुमः। आखनिकचकः। गोक्षे श्वरः। गोक्षे विजिती। गोक्षे क्षेडी। गोक्षे मेही। गोक्षे पटुः। गोक्षे पंडितः। गोक्षे प्रगल्भः। कर्णे
 तिरितिना। कर्णे चुरुचुरा। चकारो वधारणार्थस्तेन समासोत्तरं न भवति। परमपात्रे समिता इति। कुगतिः॥॥ कुशब्देनाव्ययं पायाद्यर्थं गृह्यते
 गत्यादिसाहचर्यात्। एषिव्यादिद्वयवाची। गतिग्रहणेनैव प्रादिग्रहणे सिद्धे पित्रियायोगात् न वेपिसमासो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रादिग्रहणे। कु
 पुरुष इति। कुसितः पापः पुरुषः। उरी कृत्येति। उर्यादिविडा चश्चेति उरीशब्दे गतिसंज्ञः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति स्का। समासत्वादिति। स
 मासेन अस्त्वैकोत्पत्तिरिति॥॥ अत्र सुप्तेत्यनुवृत्तेरिति॥ अयं भावः। उपपदमतिद्विः। सुत्तसूत्रमिति। ग्रहणमुच्योर्योगोः शेषः गतिः
 समस्यते अतिउत्तमसमासः स्यात्। ततः प्रपञ्चतीत्यत्र न समासः। उपपदं समस्यते। अतिउत्तमसमासः स्यात् इति। ततो माडि. लुङ्. मा
 कार्पीदिति न समासततश्चातिउत्तमसमास इति ज्ञायते। ततस्तिङ्गपिसमास इति अत्र सुपोऽसुपा समासात्केन चित्ति
 ङगतिमता उदात्तवतापिसमास इत्यर्थः। तयोक्तं भाष्ये। उदात्तवतातिङ्गगतिमभावाद्यस्य समासोचकव्यः। अनुच्यवत्। अलुप्राविशत्।
 व्याकरोति। पत्यरिंयंतीति उरीकरोतीति अत्र यदि निशेषः। तत्र निपातैर्यदा। दीति तिङ्. तनिघातनिषेधा उदात्तवतातिङ्गसमासः। एवमकरोती
 त्यादावपि यदित्यव्याहारः। अन्येन तिङ्गगतीनां च समासः। विभक्तिस्तु सत्यपिसमासत्वेन प्रातिपदिकत्वेन भवति हि तिङ्. चैकलोदेकत्वा
 त। गतिसंज्ञकात्। दर्शयितुमाह॥ उर्यादय इत्यादि॥ एषामन्यानामिति। उर्यादिकानां तिरसंतानां अवयवानां प्रादीनां विंशतेः गतिश्चेत्या
 दिभिः सूत्रैरर्थविशेषेषु क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधीयत इति ज्ञेयं। स्पष्टत्वात्। श्रुत्वा निरकादशसूत्राणि क्रमेण व्यामः॥॥ गतिश्च॥॥ प्रादयोगादि

प्र. ५. सु.
॥१०८॥

संज्ञास्युः क्रियायोगो चकारो गत्युपसर्गसंज्ञेयोः समावेशार्थः तेन प्रलीत अनिविक्तं। अवगतिरनंतर इति स्वर उपसर्गो दिति एतत्पक्षे च
स्तः॥ ॥ अर्थादि जिडा च स्त्र॥ ॥ अर्थादयः शब्दः अतोऽङ्गं तं अक्रियायोगे गति संज्ञास्युः। द्विडा बोद्धुं अस्तियोगे विधिस्तस्माद् अर्थादु
त्पीदी नामपितरेव योगे गति संज्ञाज्ञेया। उरी कृत्या। मुक्ती कृत्या। पटपटा कृत्या। अरी। उररी। उररी। एते गकारे। पां पीताली॥ अताली। वेताली॥
ध्रस्वी॥ एते विस्मृतौ। सकला संकला। भंसकला। धंसकला ये सला दयो हिंसा यो। सकला कृत्या। संकला कृत्या। हिंसित्वेत्यर्थः। गुलुगुलु
धापी डोर्षे गुलुगुलुधा कृत्या। सङ्गः सहायी। सङ्गः कृत्या। फल कृत्या। विक्री कृत्या। अक्की कृत्या। एते वैकृते। आलोष्टी। कैवासी। सेवाली। वषीली॥
पश्यसा। मणसा। एते हिंसा यो। औषट् वौषट् वषट्। स्वाहा। स्वधा। एते दाने। प्रादुम्। आवि सप्रकाशने॥ ॥ अनुकरणे चानिति परं॥ ॥ इतिः प
रोयस्मादिति बहुव्रीहिः अनुकरणमिति परं क्रियायोगे गति संज्ञे स्थात्। खाट कृत्या। अनिति परं किं। खाडि। लिङ् कृत्या दरलो र्यथा संस्ये सदस
लुहो गति संज्ञे स्तः। सत्कृत्या। असत्कृत्या। आदरना दरयोः किं। सत्कृत्या कोङ्गतः। असत्कृत्या कोङ्गतः। कारिका शब्दस्यो य संख्याने। कारि
का कृत्या। नृषले लं॥ ॥ अलं शब्दो नृषले गति संज्ञः। अलं कृत्या। नृषले किं। अलं लुक् को दने गतः॥ ॥ अंतरपरिग्रहे॥ ॥ अपरिग्रहे अंतरशब्दे
गति संज्ञः। अंतर्ह्येत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अंतर्ह्येत्य। पूर्विका ज्येनो गतः। परिग्रह गतः॥ ॥ कले मनसी अद्वा प्रतिघाते॥ ॥ कले म
नः शब्दो अत्रिबो लोति शयार्थ अद्वा प्रतिघाते गति संज्ञे स्तः। कले हत्यपयः पिवति। मनो हत्यपयः पिवति। तावत्पिवति यावदस्य निष्ठावो नि
वृत्तः। अद्वा प्रतिघातेत्यर्थः। अद्वा प्रतिघाते किं। कले हत्या गतः। मनो हत्या गतः। अत्र कले शब्दोधिकरणं नृते तं दुला वयवे वर्त्तते। मनः शब्दश्च
तसि॥ ॥ पुगे व्यये॥ ॥ असि प्रत्ययान्तः पुरः शब्दो व्ययं स गति संज्ञः स्थानं। समास स्वरोपचाराः प्रयो जने। पुरस्कृत्य न मस्युरसोर्गत्यो रिति विस्
र्गस्य सः। अव्ययं किं। पुरस्कृत्या गतः। नगरी कृत्या गतः इत्यर्थः॥ ॥ अस्ते च॥ ॥ अव्ययमिति वर्त्तते॥ अनुपलब्धौ वर्त्तमानो मोतो स्तं शब्दो व्ययं
स गति संज्ञः। अस्ते गत्यसविना पुनरुदेति अव्ययं किं॥ अस्ते कोङ्क्षितमित्यर्थः॥ ॥ अदे लुपदेशे॥ ॥ उपदेशः परस्परार्थक्यने स्वयमेव यदाव

जी॥
॥१०८॥

ह्यापामृशतिनास्तुपदेशः तस्मिन्निषेधे अदः शब्दो गतिसंज्ञः । अदः कृत्याकां डंगत इति परस्य कथयति ॥ तिरो
नही ॥ ॥ अवधानेतिरः शब्दो गतिसंज्ञः तिरो ज्ञया अंतर्हो किं तिरो ज्ञत्वा स्थितः । अचतुर्बत्ता पार्श्वतो वा नृत्वेत्यर्थः ॥ ॥ अच ॥ ॥ अवय
मिति वर्त्तते । अत्रिशब्दार्थो बहुशब्दो व्ययसंगत्यर्थेषु धातुषु वर्त्तते च गतिसंज्ञः । तिरस इत्यादि । एते तिरसप्रभृतयः करोतौ धातौ परे विभाषा कृ
त्रीत्यादि निःसृज्यौ गतिसंज्ञा विधीयंत इत्यर्थः । तानिपेचसूत्राणि व्याख्यायते ॥ ॥ विभाषा कृत्रि ॥ ॥ अंतर्हो विति वर्त्तते । प्रसविभाषयेति रश
ब्दः करोतौ परे वा गतिसंज्ञः । तिरः कृत्या । तिरः कृत्या । अंतर्हो किं । तिरः कृत्या कां डंगतः ॥ ॥ उपाजे चो ज्ञे ॥ ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ ॥
उर्बलस्य सामर्थ्या धाने वर्त्तते । तौ कृत्रिचा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजे कृत्या । उपाजे कृत्या । अन्वाजे कृत्या । अन्वाजे कृत्या ॥ ॥ साक्षात्प्रवृत्तीनिव ॥ ॥ सा
क्षात्प्रवृत्तीनि कृत्रिपरे वा गतिसंज्ञानि स्युः । साक्षात्प्रवृत्तिषु च वर्त्तने ॥ साक्षात् कृत्या ॥ साक्षात् कृत्या । साक्षात् । पिथ्या । चिंता । अडाडोचना ॥ अ
मा ॥ आस्ता ॥ श्रद्धा ॥ प्रा — । प्राडरुहा विजरीया । वीजरुहा । संजरीया । अर्थो लवणं । उल्लंघनीतले । उदके । आर्द्र । गतिसंज्ञा संनियोगेन लवणादीनां मानना
निपात्यते । अग्नौ । वशे । विक्रमे । प्रतपने । विकंपने । विसहने । प्राडस्य । मनसा । आविस ॥ ॥ अन्याधान उरसि मनसी ॥ ॥ अन्याधान उपप्लेपणं । तदना
वे उरसि मनसी शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥ उरसि कृत्या । उरसि कृत्या । अन्त्युपगमेत्यर्थः । मनसि कृत्या । मनसि कृत्या निश्चिंसे
त्यर्थः ॥ अन्याधाने किं । उरसि कृत्या पालिशेते ॥ ॥ मध्येपदे निवचने च ॥ ॥ मध्येपदे इति समर्थत प्रतिरूपकौ निपातौ । निवचने ॥ अर्थो जावेद्यधी
वः एते शब्दाः अन्याधाने कृत्रिपरे वा गतिसंज्ञाः । मध्ये कृत्या । मध्ये कृत्या । पदे कृत्या । पदे कृत्या । निवचने कृत्या । निवचने कृत्या । वस्त्रं नियमेत्यर्थः । अन
त्याधान इत्येवाहस्तिनः पदे कृत्या शिरः शोते ॥ ॥ तिरस्तो न्यत्र ॥ ॥ ऊद्योक्ष्णो चेति प्राप्ते इदं वचनं । गतिग्रहणं वेदस्मर्यत इत्यभिप्रेत्याह ॥ गतिसंज्ञस्य
ति । हस्ते इत्यादि । हस्ते इत्यादयो नित्ये हस्ते पाणावुपयमन इत्यादि निःसृज्यौ गतिसंज्ञाः स्युः तानि च सूत्राणि व्याख्यायते ॥ ॥ नित्ये हस्ते पाणावु
पयमेने ॥ ॥ हस्ते पाणावित्येते शब्दौ कृत्रिनित्ये गतिसंज्ञौ स्तः । उपयमेन विवाहकर्मणि । हस्ते कृत्या ॥ पाणौ कृत्या । दारकर्म कृत्येत्यर्थः । उपय

प्र.प्र.८
॥१०५॥

मने किं हस्ते कृत्वा कार्षी पणं गतः ॥ प्राध्वं बंधने ॥ प्राध्वमिति गंतमन्वयात् कुल्यो वर्तते तदा मुक्त्यो बंधननिमित्तं यदा स्यात्तदा प्राध्वं शब्दः कृत्रि निर्यं
गतिसेतः स्यात् प्राध्वं कृत्वा बंधने न निमित्ते नानुक्त्यो कृत्वेत्यर्थः ॥ प्रगतमध्वाने ॥ प्राध्वं कृत्वा शकते गतः ॥ जीविकेयनिषदावोपम्ये ॥ जीविकाया
दो जीवोपायवाची उपनिषद्वैरहस्यवाची तौ कृत्रि परे औपम्यविषये नित्यं गतिसेतः ॥ जीविका कृत्वा जीविका मिव कृत्वेत्यर्थः ॥ उपनिषद्वैत्य ॥ उप
निषदमिव कृत्वेत्यर्थः ॥ औपम्ये किं ॥ जीविको कृत्वा गतः ॥ प्रासंगिकी गतिसेता य रिसमाप्य प्रकृतं गति प्रादय इत्यस्मिन्नुपेयाधिवचने वक्तव्यं विधा
यमाने समा समाह ॥ प्रादय इत्यादि ॥ कुः पापार्थे तत्र दुर्निदायो स्वती सजायो ॥ आदीषदर्थ इत्यादि न्युपाधिवचने न वक्तव्या नि प्राधिकत्वा य
क्तानि तथा चोक्तं कोशिकायां तु प्रथमं चैतदुपाधिवचनं न्यत्रापि हि समासादृश्यते ॥ कोलो दुः कृतं ॥ कुल्यो ॥ अति स्तुते ॥ आवद्धमिति ॥ प्रादय इति
॥ प्रादयो विगताद्यर्थे वर्तमानाः प्रथमया प्रथमा विभक्त्यैः समस्य तद्विवक्तव्यं ॥ नित्यसमासत्वात्पदोत्तरेण विग्रहं कुर्यात् ॥ प्रगत आचार्य इति ॥ प्रो
तेवासीति प्रगतो तेवासी ॥ आदिशब्दाद्वह प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः ॥ यथा प्रगतः पिता महः प्रपिता महः प्रमाता महः ॥ दुष्टो पुरुषो दुः पुरुषः ॥ शोचनो म्यः श
म्य इत्यादयः ॥ अत्यादय इति ॥ कोताद्यर्थे वृत्तयोत्पादयो द्वितीया विभक्त्यैः समस्य तद्विवक्तव्यः ॥ आदिशब्दादेत्येपि ॥ उद्भवो वेदा मुद्दे लु इत्यादयः प्रयोगानु
सारात् ज्ञेयाः ॥ अति कोतो मा लु मिति विग्रह इति ॥ अति मा लु इति समासस्यार्थे प्रतिपादके वा को इत्यर्थः ॥ एक ॥ ॥ प्रथमानिर्दिष्टे समास इत्यतः समास
इत्यनुवर्तते ॥ तच्च समासार्थे यद्वाक्यं तदा हेत्यभिप्रेत्याह ॥ विग्रह इति ॥ एक विभक्ति शब्दार्थमाह ॥ नियत विभक्तिकमिति ॥ नियता विभक्तिर्यस्य तन्नियतवि
भक्तिर्न विभक्ति शब्दः ॥ लुवचनः ॥ कारक शक्तिवचनो वा विभज्यते प्रातिपदिकार्थो नयेति ॥ द्वितीये संबंधि निवद्धीति विभक्तिभिः युज्यमाने पियदेकयेव
विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जन संज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ ननु तस्य सर्वं निपात इति अनेन यस्योपसर्जनं त्वं कृतं तस्य सर्वं निपातो नेत्यर्थः ॥ एतच्चाग्रे अति मा लु इत्यु
दाहरणे स्पष्टी करिष्यामः ॥ गोस्त्रियोः ॥ गो इति स्वरूपग्रहणं स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरितत्वा दुपसर्जनग्रहणं तयोर्विजोषणमित्यभिप्रायेणाह ॥
गौतस्त्री प्रत्ययो तयोरुपसर्जनयोर्द्वैतस्यादिति ॥ गोशब्दो गोतः ॥ स्त्री प्रत्ययो तोपस्यत् ॥ स्त्री प्रत्ययो तंतयोः गौतस्त्री प्रत्ययो तयोरुपसर्जनयोरित्यर्थः ॥

जीम
॥१०५॥

अत्र च प्रातिपदिकस्येति वर्तते तस्योपसर्जनगोशब्देन उपसर्जने स्त्रीप्रत्ययो तस्य च तदंत विधिर्ज्ञेयः ततश्चायमर्थः स्यात् उपसर्जनगोशब्दो तस्य प्रा
 तिपदिकस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययो तस्य च प्रातिपदिकस्य कृत्स्नस्यादिति तेन गोशब्देन। राजकुमारी पुत्र इत्यत्र कृत्स्नो न। अतिमालु इति। मालामतिक्रान्तेति
 मालः मालाशब्देनिक्रमणक्रियापेक्षया कर्मशक्तियोगात्। द्वितीयोत एव न तस्य क्रियांतरमपेक्ष्य शक्त्यंतरावेशः संभवति। अतिशब्दस्तु अतिक्रान्तप्रधाने
 नानाशक्तिभिर्युज्यते इति तस्मिन्नेकाजिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेपि मालाशब्दो द्वितीयोत एवेत्युपसर्जनसंज्ञा तस्य च गोशब्दो रिति कृत्स्नः अतिशब्द
 स्यनुप्रधानस्याप्यस्यादयः इति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादुपसर्जनत्वं। अथवा एकविभक्तिचेति च स्यात्तुक्तसमुच्चयार्थत्वात्। ननु एकविभक्तिचे
 त्यस्यावकाशोतिमालः प्रथमानिर्देशमित्यस्यावकाशोऽतीत्येतादयः कष्टश्रित इत्यादौ उभयप्रसंगे परत्वादेकविभक्तीति उपसर्जनता स्यात् ततश्चात
 र्वनिपात इति सर्वनिपातनिषेधप्रसंगः॥ मैवं॥ नायं प्रसज्य प्रतिषेधः पूर्वनिपातोनेति किंतु॥ पर्युदासोयं। पूर्वनिपातेन विधिर्न निषेधः। अथवा प्रसज्य
 प्रतिषेधो धोपि भवतु तथाप्यदोषः। यतो नंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो चेति। अनंतरा प्राप्तिर्निषिद्धास्वीत्वनिषिधेति तथा स्यात्। न चानंतरा प्राप्तिः
 सर्वप्राप्तिबाधत इति वाच्यं। तस्या निषिद्धत्वाद्वाधकत्वाभावात्। अतिगंग इति। गंगामतिक्रान्तेति गंगः। विभाषानुवृत्तेरिति। अत्र विभाषात्वं दसीत्यने
 मंडुकस्तु निन्यायेन विभाषाग्रहेणानुवर्तते। व्यवस्थितविभाषावसानेन अर्द्धविष्यत्या अर्द्धविष्यलीत्यादौ विष्यत्यादीनामेकविभक्तियुक्ता नमप्युप
 सर्जनं नान स्यात्। यदि हि स्यात् कृत्स्नत्वं स्यादित्यर्थः स्त्रीप्रत्ययो तत्वाभावादिति। स्त्रियामित्यधिकारेण विहिता हि प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः अति तं त्रीर
 ति लक्ष्मीरिति श्रीरित्यादौ तु अवितृस्तुतं निन्यार्थः। उक्तेषु द्व। क्तिवचिप्रकायतस्तु कटपुहुश्रीणोद्यदीर्घोसं प्रसारणे चेति विहिताः प्रत्ययानस्तु
 धिकारविहिता इति कृत्वा त्र कृत्स्नोनेत्यर्थः। ईयस इति ईयसंताद्यः स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदंतस्य बहुव्रीहे कृत्स्नो न स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। बहु
 श्रवसीति॥ प्रथमस्य अइति प्रथमस्य शब्दस्य सुनिश्चादेशः। उजितश्चेति डोपु। बहुः श्रेयस्यो स्येति बहुव्रीहिः। नद्यतश्चेति प्रासस्य कप इयसश्चे
 ति निषेधः पुंस्यपि सोहं लुगादि लोपः बहुव्रीहेः किं। अतिश्रयसिः। अवावय इति। ऊद्यादर्थवर्तमाना अवावयस्तृतीयोतेन समस्येन इत्यर्थः। अत्र

हि

अ. प्र. सु.
॥११०॥

कोकिल इति। अतिमालवदुपसर्जनद्वयत्वे। आदिशब्दादनेपि ह प्रयोगस्थाः परिणहोवीर्याः परिवीरुता संनहोवर्मणा संवर्मेत्यादयो ज्ञेयाः।
पद्योदय इति। श्रानाद्यर्थवर्तमानाः पद्योदयश्चतुर्थ्येन समस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। निःकोशां विरिति। उमां वेन निर्हेता अलं कुमारि रिति। अलं
कुमर्यै॥ आदिशब्दात्तद्वप्रयोगस्था अन्येपि। उद्युक्तः संश्रमाय उग्रं गमइत्यादयो ज्ञेयाः। निनादय इति। आताद्यर्थे हतये निनादयः पंचम्येन स
मस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। कोशां वीनगरी॥ उपसर्जनत्वे द्वयत्वे सर्ववत्। आदिशब्देनापगतः शाखाया अपगारवः इत्यादयो न्यपि ह प्रयोगस्था
ज्ञेयाः। इवेनेति। इवेन समासः स्यात् विरक्त्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः॥ कर्मप्रवचनीयानामिति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञानां प्रादीनां समासो न स्यादिति वक्त
व्यमित्यर्थः। समानाधिकरणपदेन सुरुषमाह॥ ॥ पूर्वकाल॥ ॥ पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणं अर्थपरत्वा निर्देशस्य सच सर्वकालार्थः स संबंधिशब्दत्वात् अपर
कालार्थमपेक्षेव स्यादिति तेनैव समस्येति चेत्तसि ह्वाह। पूर्वकालार्थस्वयं कालार्थेनेति। एकादीनां स्वरूपग्रहणं शब्दप्रधानत्वादि निर्देशस्य।
जिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तानां शब्दानामेकस्मिन्नेत्युक्तिः। सामानाधिकरण्ये। जिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तानामिति पश्योपनिवृत्त्यर्थे एकस्मिन्निति गो
रश्चमित्यादि निवृत्त्यर्थे॥ ॥ स्नानानुलिप्त इति॥ पूर्वस्नानः पश्चादनुलिप्तः स्नानानुलिप्तः। अवस्नानशब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः। अनुलिप्तस्त्व
नुलेपनेन निमित्तेन प्रयुक्तस्तयोरेकत्रार्थे देवदत्ते ह्निरस्तीति॥ अस्ति सामानाधिकरण्ये॥ पूर्वनिर्वृत्तिनिमाद्यर्थ आरंभः॥ ॥ पुरुषः॥ ॥ अत्र समाना
धिकरण इत्यनेन समा। नानिधेयवदस्तस्युरुष उपचारात् समानानिधेय इत्युच्यते। यद्युपचारेण व्याख्यायते। पुरुष एव तस्युरुषः। समानानिधेय इ
त्युच्येत तदा राजपुरुषः शोभन इत्यादौ। कर्मधारयसंज्ञा स्यात्। बाह्यो न शोभनपदेन कर्मधारयस्य सामानाधिकरण्यात्। परमराज्यमित्यत्र न स्यात्
ह्यंतरस्या प्रयोगात्। तास्युरुषः के। पञ्चिकाचार्यः समानाधिकरण इति किं। ब्राह्मणराज्ये॥ कर्मधारयप्रदेशाः कर्मधारये निवेद्येवमादयः॥ ॥
पुत्रत्वं॥ ॥ कर्मधारये इत्यादि। कर्मधारये जातीयदेशीययोः प्रत्यययोः परतो विजायितं पुंस्के भवितः पुं मान्यस्मिन्नर्थे जायितं पुंस्के तद्वाचकं शब्द
कर्मपुत्रत्वात् स्यात् इत्यर्थः। अवस्त्रीशब्दस्य पुंशब्देति। मय्युपचारात् भवितं पुंस्के अनृडं तत्र डो भवो अनृडः सोते यस्य तदनु डं तं पूर्वस्त्रीवाचकं

जी॥
त ॥११०॥

ह्यरूपं पुंवत् स्यात् इत्यर्थः । अत्र स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दोतिदिश्यते । ननु स्त्रीर्षस्य पुमर्थः न वा स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवदित्ये न निवृत्तिः । उपेक्षयोरपि पक्ष
 योः दोषवत्त्वात् । एवं त्रैवदोषाच्चावादे तच्च महाभाष्ये वृत्तिरन्यासयोश्च प्रतिपादिते तच्च स्त्रिया पुंवद्भाषितं पुंस्कादित्यत्र सूत्रे विशदयन्त्यामः ॥ ॥
 पुंवत्त्वात् स्त्रीप्रत्ययलोप इति । पंचाचकशब्दातिदेशात् स्त्रीवाचकः प्रत्ययो यस्मात् स स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीवाचकः शब्दस्तस्य निवृत्तिरित्यर्थः । अथ वा
 स्त्रीप्रतीयते यस्मात्सौ स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीवाचकः शब्दस्तस्य निवृत्तिरित्यर्थः । एकशब्दोति ॥ पूर्वकाले केति समासः । पुंवद्भावः । ननु च कर्मधारयसमा
 से स्त्रियाः पुंवदित्यादि नैव पुंवत्वं सिद्धं जातीयदेशीययोः परतोपि त्रिशोलादिष्वित्यादिना तद्व्यर्थं मिदं सूत्रमिच्छां कदाह ॥ कोपधादेरित्यादि । न
 कोपधाया इत्यादिना सूत्रसदृशं कोपधादेः पुंवद्भावो निषिद्धः सकर्मधारयादौ अनेन सूत्रेण पुनः प्रसूयते । न कोपधाया इत्यादि ॥ प्रतिषे
 धविषयेपि कर्मधारयसमासे जातीयदेशीययोः परतश्च पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । अत्रेण प्रतिषेधविषयमुदाहरति । पा
 चकस्त्रीत्यादि । पाचिका चासौ स्त्री च पाचकस्त्री । न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः स वाधितः । पंचमं नार्थेति । पंचमी चासौ नार्थो च पंचमं नार्थो
 दत्तं नार्थो । दत्ता चासौ नार्थो चेति अत्रोच्यते संज्ञाहरणोश्चेति निषेधः प्राप्तः । स्त्रीषु नार्थेति । सुष्टे न वा स्त्रीषु । सा चासौ नार्थो वस्त्रीषु नार्
 र्थो । स्त्रां गाञ्चेतो मनिनीति । ब्राह्मणं नार्थेति । ब्राह्मणी चासौ नार्थो चेति निमित्तस्य च तद्विना स्यात्तत्कारे इति । सुकेशं नार्थेति । सुकेशी चासौ नार्
 र्थो चेति सुकेशं नार्थो ॥ स्त्रां गाञ्चेतो मनिनीति । ब्राह्मणं नार्थेति । ब्राह्मणी चासौ नार्थो चेति जातेष्वेति । एवं पाचकं जातीयं ॥ पाचकदे
 शीयेति । पाचिका प्रकारा पाचकं जातीयं । प्रकारवचने जातीयं । ईषदुना पाचिका पाचकदेशीया । ईषदपरि समासौ कल्पदेश्यदेशीयर
 इति देशीयर । इत्यादीत्यादिना । पंचमं जातीयं । पंचमं देशीया । दत्तं जातीयं दत्तदेशीया । स्त्रीषु जातीयं । सुकेशं देशीया । ब्राह्मणं जातीयं ॥
 ब्राह्मणादेशीयेति । सर्वदेवा इत्यादि । पूर्वकाले सस्यादाहरणं ॥ इत्यादीत्यादिना ॥ पुनरात्मानं । नवान्नमिति । समानाधिकरणेनेति किं
 एकस्याः शाटी ॥ स्पष्टत्वात् सत्तं सूत्रं य ॥ ॥ दिक् संख्ये संज्ञायो ॥ ॥ दिक्वाचिनः शब्दः संख्यान्वसमानाधिकरणेन सुवृत्तेन समस्य ते सतत्पुरुषः

112211

311
111111

311
111111

र्थस्तु व्यावर्त्यत्वादिशेष्ये। बहुलुग्रहणस्यार्थमाह॥ बहुलोक्तेरित्यादि। अत्र विशेष्येणेत्येतावन्तैव संबन्धिष्वत्वादिशेषणमिति लुब्धे पुनर्वि
 शेषणोपादानमुत्तरपदस्य विशेषणप्रतिपत्त्यर्थः। ततश्चायमर्थः। तच्चेद्विशेष्यं विशेषणमर्थो विशेषणमपि विशेष्यमिति। अत्र तत्तत्कर्मस्यैव
 तत्र न। सर्पस्याविशेषणत्वात्। लोहितस्तक्तक इत्यादिना तत्तत्कस्य विशेष्यत्वात्। शाकपायिवादीनामिति। शाकपायिवादीनां समासत
 त्तरपदलोभ्यस्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। शाकप्रिय इत्यादि। अत्र प्रियशब्दस्योत्तरपदस्य लोपः। विशेषणविशेष्येण बहुलमित्यस्य प्रपञ्चत्वा
 त्स्य सत्त्वात्। त्तानि पंचदशस्तत्राणि व्याख्यायते॥ ॥ पूर्वोत्तरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च॥ ॥ एते समानाधिकरणेन
 समस्येते सतत्पुरुषः। पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः इत्यादि॥ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः समानाधिकरणैः समस्येते स
 तत्पुरुषः॥ श्रेण्यादिषु व्यर्थवचनं। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि कृताः श्रेणानां तु कुशति प्रादय इति नित्यसमासः। श्रेणी कृताः श्रेणि। य
 क्। सगाकुसुमागशि। विशिषानिधना देवा मुंडा नृना अवरणा वदान्या अभ्यापका अक्षिरूपक। क्षत्रिया पटु। पंडिता कुशला चपला निपुणा।
 कृपणा। श्रेण्यादिः। कृता मता मिति। कृता उक्ता सामास्यतः संपाख्याता संज्ञाविता। अवधीयता निराकृता। अवकल्पिता उपकृता। उपकृ
 ता कृतादिना कृतिगणः॥ ॥ तेन नञ् विशिष्टेनानञ्॥ ॥ नञेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिके तुल्यं तन्नञ् विशिष्टं तेन नञ् विशि
 ष्टेन कृतं तेन समानाधिकरणेन सहानञ् कृतं तं समस्येते सतत्पुरुषः। कृतं च तदकृतं च कृता कृतं॥ मुक्ता मुक्तं कुडिलो तद्वत् कृतान्नैव नेदको।
 अशितान शितेन जीवति। क्लिष्टा क्लिष्टेन जीवति॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानं। कृता पकृतं। पुनर्विपुलं। पीत विपीतं। मलप्रत्यागतं।
 याता बुयातं। कथा कथिका। फला फलिका। मानो न्यानिका॥ ॥ स न हत्यरमो तपो त्वासा सज्यमानैः॥ ॥ सदा दयः पूजा वचनः सज्यमा
 नैः किंचित्कृतं समानाधिकरणैः समस्येते सतत्पुरुषः सतत्पुरुषः महापुरुषः परमपुरुषः उत्तमपुरुषः उत्कृष्टपुरुषः सज्यमानैः किं
 उत्कृष्टागौः कर्दमात्॥ ॥ हंदा कन्या उज्ज्वलैः सज्यमानैः॥ ॥ एतैः सज्यमानैः सज्यमानं समस्येते गोहंदा रकः। गोनागः। गो उज्जरः॥

चकारोवधारणार्थस्तेन परममयूरव्यंसक इति समासोत्तरं । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः । कांचोजमुंडः । यवनमुंडः । छंदसि । हस्तगृह्यापाद
गृह्यालोमूलगृह्यापुनर्दीयाजाषायास्तु हस्ते गृहीत्वेत्यादि ॥ एहीडांदयोऽन्यपराथी । पहीडेति यत्र कर्मणि तदेहीडं वर्तते । एहिवधं । एहिवर्णिजा
अएहिवर्णिजा । एहिवर्णिजा । एहि स्वागता । प्रेहि स्वागता । एहि द्वितीया । अपेहि द्वितीया । प्रेहि द्वितीया । एहिकटा । प्रेहिकटा । अपेहिकटा । एहि
कट्टमा । अपेहिकट्टमा । प्रेहिकट्टमा । उद्दामचूडा । आहरवेला । आहरवसना । आहरविहिता । कंधिविचक्षणा । उद्दरोच्छ्रजा । उद्दमविधम । उत्स
चनिपचा । उत्पतनिपता । उच्चाचया । आचोचया । उच्चनीचं । आचपरवा । निश्चप्रदं । अकिंचनं । साकिंचनं । स्वात्काकालकः । पीत्वास्तिरकः सु
क्कासहितकः । प्रोषपापीयात्र । उत्सपाकळा । निपत्यरोहिणी । निषत्तश्यामा । अपेहि विधस्ता । इहपंचमी । इहद्वितीया । इहिकर्मण । उद्गुलमाजी
द्वेरोसमस्यते समासेन कर्त्रीभिधीयते चेत् । उहिजोदुः । उज्जहिजोदुः । उहिस्तंबः । उज्जहिस्तंबः । आख्यातमाख्यातेन क्रियोसात्त्वं नये ॥ अश्री
नपिवतापचतञ्जत । रवादेतमोदत । रवादेतचमत । आहरनिवषा । अवस्वनिष्किरा । उत्सचनिपचा । निधिलवणा । पचलवणा । पचप्रकुटा । अवि
हितलक्षणास्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु दुष्टव्यं नञ् ॥ अकारो नलोपो नजिति विशेषणार्थः ॥ नलोपः ॥ नञः । सानुबंधस्य ग्रहणं फामनपुत्रो
नैकधेयत्रमात्रमिति । ननु क्रियमाणे पि सानुबंधग्रहणे स्त्रेणार्थ इत्यत्र स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्तत्रौ भवनादिति ज्ञातस्य नञः कस्मान्न लोपो न उच्यते
विनापानुवर्तने । तस्याश्च व्यवस्थितविभाषात् विज्ञानादत्र न स्यात् । यद्येवं फामनपुत्रो नैकधेयत्राण्यत्र न स्यात् । एवं तर्हि विस्पष्टार्थं सानुबं
धग्रहणे स्त्रेणार्थ इत्यत्र स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्तत्रौ भवनादिति ज्ञातस्य नञः कस्मान्न तस्मात् ॥ ॥ सप्तमीपंचमीनिर्देशयोः परत्यात्पंचमीनिर्देश
एव बलीयानित्यभिप्रेत्याह । लुप्तनकारादित्यादि । तस्मादिति किं नरेर्जैव हि स्यात् ॥ सर्वेनेहिक्रियमाणेऽप्युज्जस्वादधीति । उ. मुट् स्यात् ॥
अतः किञ्च कृतस्य स्तस्यादित्येवोक्तं । अचिकिं । आद्याणां । ननु चावत्तसमासः किं प्रधानः ॥ उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषत्वात् । यदि पूर्व
पदार्थप्रधानस्यात्र ह्यव्ययीभावः स्यात् । तमलिकमिति । अन्यपदार्थप्रधान्ये पुनर्बहुव्रीहिः स्यादत्राह्यणकोदेश इति । अत उत्तरपदार्थप्रधा
नस्तत्पुरुषार्थे । ननु च नञ् निषेधवाची सति सतो निषेधज्ञेयः अथा । सतः न तावच्च नस्तस्याः शक्यसाधनत्वात् । यदि सतो विनिषेधेन नञः साम

प्र. प्र. सु.
॥११३॥

अस्मात्तद्विज्ञानो हस्त्यश्वादीन् न हि नृपुमांसनिशानवद्वयुः नोपसतः तस्य स्वतन्त्रनिपिधुत्वात् न च प्रकारेतरं संभवति। उच्यते सर्वो हि शब्दः प्रयुज्यमानस्वार्थज्ञानपेक्षते। ननु यदि ज्ञातमर्थपरं प्रतिपादयितुं कोमेन शब्दः प्रयुज्यते। तज्ज्ञार्थज्ञानं द्विविधं। सत्यं मिथ्या चेति द्वयमप्येतत् ब्राह्मणशब्दं प्रवर्तयति। तत्र सम्यक्ज्ञानपूर्वके ब्राह्मणशब्दप्रयोगे नास्ति नञोच्चारणः न हि तेन तत्र किंचिद्विज्ञाने ब्राह्मणशब्दस्य। सत्यत्वेन तदर्थस्य निषेधो मशक्यत्वात्। मिथ्याज्ञानपूर्वके त्वस्मिन् नास्ति व्यापारः। तत्र हि तेन ब्राह्मणशब्दस्य मिथ्याज्ञानप्रभवत्वं मारब्धायते। स च निषेधो द्विविधः। प्रयुदासद्विः प्रसज्यप्रवृत्तिश्च। तत्राद्योपक्षे ब्राह्मणसदृश एव क्षत्रियादिर ब्राह्मण इत्युक्ते प्रतीयते। मिथ्याज्ञानमिदं द्वयहेतुकं सादृश्यं तत्रेण न भवतीति सादृश्यस्य नञ्निषेधे नोत्तरपदेन लक्षणात्। तथोक्तं। नञि प्रयुक्तमन्यसदृशाधिकुरणे तथा ह्यर्थगतिरिति। द्वितीये तु मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः क्रियते अश्वेन भवत्यनश्च इत्यादि। तत्र मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या नञ्विशिष्टेन परपदेनान्यत्वं विरुद्धत्वात् जावविशेषालक्ष्यं ते। तत्र सादृश्योदाहरणमब्राह्मण इत्येतत् प्रसिद्धत्वात् नोक्तं। तदन्यतद्विरुद्धतदजावविशेषाणां पुदाहरणान्याह। अस्यादन्योनश्चादयादि। तद्वै तत्र नञ्विशिष्टो नञ्वपदेनान्यत्वं लक्ष्यते। नञ्विशिष्टेन तु धर्मशब्देन विरुद्धत्वं। नञ्विशिष्टेन च पापशब्देन। नञ्वविशेष इत्येते त्रयोपितस्य रूपा उत्तरपदार्थप्राधान्यात्। तथोक्तं विचारं चेत्तामणौ। नञ् नलोपो द्वे अविशेषो यशो नञ् रजायणं। सदृक् विरुद्धान्या जावा नञर्थो पृष्ठतु कुमात्। समासे तत्र पदप्राधान्यं मास जातवत्। नञर्थमिलितं तद्वि सदृशादीनि लक्ष्येदिति ननु च पापमित्यव्ययीभावो युक्तः। सर्वपदार्थस्यैवाभावस्य प्राधान्यात्। सत्यं। यदाभावमात्रमुच्येत तदा अपापमित्यव्ययीभाव एवार्थो जावो यदा तु अजावविशेष उच्यते। न तदा अव्ययीभावः। अजावविशेषस्य नञर्थत्वात् जावे न सर्वपदार्थप्राधान्यात्। तथोक्तं नरेन्द्राचार्यैः। अग्रहणमिति ग्रहणाभावमात्रविवक्षाया मव्ययीभावोदाहरणमजावविशेषविवक्षायोतस्य रूपादौदाहरणं ग्रहणस्याभावविशेषग्रहणाभाव इति। तस्मिन्नेवार्थे वैकल्पिकः प्रयोगः। विशेषस्य मुख्यद्वयान्नञर्थत्वाभावादिति। नञोनलोप इति। तिङ्ते परे नञोनकारस्य लोपो भवतीति वाच्यं निंदायोग्यायमित्यर्थः। ननु च नैकधेत्यादौ नलोपो नुट्चकस्मा नस्यादित्याशङ्क्याह। निषेधार्थेत्यादि।

श्री॥
॥११३॥

अमानोनाः प्रतिषेध इति निषेधाद्योस्ति नकारस्तेन सह समासोऽयं ननु नञेति कृत्वा नलोपात्तावौ नैकधेत्यादौ वेदितव्य इत्यर्थः ॥ ॥ आत्मा
महादेव इति । महाश्वासो देवश्च महादेवः । सन्महदिति समासः । समानाधिकरणजातीययोरिति किं । महतः पुत्रो महत्पुत्र इत्यत्र मा भूत् । ननु
चलक्षणप्रतिपक्षयोः । प्रतिपक्षोक्तस्यैव ग्रहणं न्यायेति परिभाषया सन्महदित्यादिना प्रतिपक्षोक्तसमासेयः पूर्वपदो महच्छब्दः स एव ग्र
हीष्यते न महत्पुत्र इत्यत्र लक्षणिकं । एवं च समानाधिकरणपदव्यर्थं न व्यर्थं बहुव्रीहावपि स यथा स्यादित्येवमर्थं तेन महाबाहुरिति सिध्यति
अत्र हि समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् चलक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषानायासितेन बहुव्रीहावपि स्यात् अन्यथा लक्षणिकत्वात् तत्र न स्या
त् । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वं महदर्थस्येति न नव स्यात् । घासेति । घासकर विशिष्ट इत्येतेष्वपि परपदेषु महत्त
त्वात् स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । प्रोती यद्वासादावपीति तीक्ष्णस्याप्यात्वमित्यस्यायेनावः । जातीयघासादौ महती शब्दस्य पुंवङ्गावप्यत्र आत्वं च
वक्तव्यमिति तथावाच्ये लाघवायैव युक्तं । तथा चोक्तं काव्योत्यायेनेन । महदात्वे घासकर विशिष्टेष्वप्यसंख्याने । पुंवङ्गावप्यत्र समानाधिक
रणार्थ इति । स्पष्टत्वाच्चैकस्मै ॥ ॥ ईषदकृता ॥ ॥ ईषदित्ययं शब्दो गुणवाचिना अहं दत्तेन समस्यते ईषस्यिगलः । अकृता किं ईषत्कारकः
अत्रैकपदमेकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च न गुणवाचिना किं ॥ ईषद्वग्न्यः ॥ ॥ तद्विना ॥ ॥ यदि तद्विना र्थे वाच्य इति स्यात् । तर्हि पांचनापिति
त्यादौ तद्विना न स्यात् । तेन दर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । अनैकापि सप्तमीविषयभेदेन निश्चयमाना तद्विना र्थोपेक्षया विषयसप्तमी । उत्तरप
दापेक्षया परसप्तमी । समाहारोपेक्षया निधेयपरस्येत्येतत्सिद्धत्वात् । तद्विना र्थे विषय इत्यादि । तद्विना अणादयस्तेषामर्थोपेक्षया दिस्तस्मि
न्विषये अनन्यत्र भावो विषयार्थः । एकार्थेनेति समानाधिकरणेनेत्यर्थः । ननु समाहारः समूहः स तद्विना र्थ एवेति समाहारग्रहणं एव कृत्वा
पितृकुल्यात् समाहारस्य एव ग्रहणं न तद्विना उक्तत्वेनैव विषये व्याख्यायते । इति न स्यादेष दोषः । तथा ह्यहं समाहारो वाच्य इति ॥ स
माहारो समाहारः । विप्रकीर्णो मेकवशात् करणं निजदेशानामपि बुद्ध्या सशीकरणं स्यात् । पूर्वस्यामित्यादि । पूर्वशाल इत्यस्यार्थबोध

प्र. प्र. सु.
॥११४॥

धेकेवाक्ये सति तद्वितीत्यर्थे विषयः नृते समासे लुक् कित्सतीत्यर्थः ॥ ॥ द्विकर्तृ ॥ ॥ असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणं ततश्च असंज्ञाविषयत्वात्
तदिकर्तृपदपदान् प्रातिपदिकान् नः स्यादित्यर्थः ॥ असंज्ञायामिति पूर्वेषु कामशमीदिक संख्ये संज्ञायामिति समासः प्राची ग्रामनगरराणामि
त्युत्तरपदद्वयः ॥ पदग्रहणं स्वस्य विधिनिगतां ॥ अत्राद्यादि गदाह इत्यदि प्रकृतिः स्यात् पदग्रहे नुदि विशेषो गृह्यते कथं पदग्रहणं सामर्थ्ये ॥
दिशः पूर्वपदं यस्येति विपदो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः ॥ दिश इति वाचकापेक्षया षष्ठी ॥ तेनेहतदजिधायीदिकृशब्दो गृह्यते ॥ कर्मधारये इत्यादिसमा
नधिकरणपदस्तत्पुरुषोयमिति कर्मधारयसंज्ञानस्योचस्यो पुंवदित्यादिना पूर्वपदस्य पुंवद्भावः तस्मिंश्च कृते जिहान्त्यनुवर्त्यविधीयमानात्रहि
तेश्चामित्यनेनादेस्त्वोच्चीहिः स्यादित्यर्थः ॥ उत्तरपदे इति ॥ उत्तरपदे परतः समासः कथ्यत इत्यर्थः ॥ पूर्वशा लाप्रिय इति ॥ पूर्वशा लाप्रिया यस्येति विग्रहे
प्रियशब्दे उत्तरपदे परतो जा विनिविद्विने पूर्वशा ला अनयोस्तत्पुरुषः ॥ पुंवद्भावः समासो तो दा तत्त्वेन शा लां तो दा त्ता ॥ ततः प्रियाशब्दो न बहुव्रीहिः
दिस्तु समाहारो नास्तीति ॥ समाहारसमूहः ॥ सच नि नानामेक काला नो स्यात् ॥ न तु नि न स्य वस्तुनः संख्ये वहि जेदमावयेन दिकृशब्दः ॥ तेषां
प्रतिनियतार्थविषयत्वात् वि नक्तिरपि समासेनास्ति तस्मात् समासमाहारे दिकृशब्दान संभवति न तत्र समस्येते ॥ ननु यथा का क समूह इत्यत्र
अक्षरात्वेपि जेदावगम्यमस्तथात्रापि स्यात् ॥ एवं हि दिस्तु समाहारा वा नो वे प्रयोगात्ता व परवहेतुर्वाच्यः ॥ इति न द्विकृशब्दानां समाहारो दा
हरणमिति भावः ॥ इदानीं संख्या पूर्वपदं तत्पुरुषमाह ॥ ॥ संख्या ॥ ॥ पंच सु इत्यादि ॥ पंच कपाल इत्यस्यार्थबोधके वाक्ये एवं विधे सतीत्यर्थः ॥ ॥
संस्कृतां ॥ ॥ संस्कृतमिति सामान्यशब्दत्वात् संस्कृतशब्दस्य क्लीवेतै कवचने ॥ न क्षा इति विशेषवाचितात् नक्षत्रशब्दस्य पुंस्त्व बहुवचने ॥ नक्ष
त्रे द्वा न्यास्युरिति ॥ यत्संस्कृतं वाच्यं तद् नक्षत्रे न्युक्त्यर्थः ॥ इत्यण द्विगो वि नक्ति लोपे च कृते इति ॥ प्रथमं द्विगुस्ततो वि नक्ति लोपः ततः प्राग्ही
व्यतो लि स्य धिकाश दण इति भावः ॥ खरविशदमन्यवहा र्यं नक्षत्रं ॥ सत उ ल्क र्वा धानं संस्कारः ॥ नक्षत्राः किं ॥ पुष्यपुटे संस्कृतो माला गुणः ॥ ॥ द्विगोः ॥ ॥
द्विगोरिति षष्ठी संबंधे तच्च संबंधं धित्वं निमित्तत्वेनेत्याह ॥ द्विगोर्निमित्तमिति ॥ प्राग्दी व्यतो लि स्य धिकारे यो विहितस्तस्ये

श्री ॥
॥११४॥

त्वर्थः ननु पंचकपालस्य दंष्ट्रपांचकपालमत्र कदं लुक् न उच्यते प्रथमं तद्विना योऽन्तः संस्कृते र्थस एव हि द्विगो निर्मितमित्येष द्वितीया नात्र लु
 प्यते हेमि विरिति अत्र त्रैपे च निर्गोत्रिः कीतस्य त्रिगो कृत इति तद्विना र्थविषये पंच निर्गोत्रि रित्यत्र द्विगुणी समासे कृत इत्यर्थः ॥ तेना
 प्राग् हंते कृगित्या रं च उवाच यः सूत्रो दशप्रययाः सर्वमुक्तास्तेषामनेन समर्थ विभक्तिः प्रत्ययार्थश्च निर्दिश्यते तेनेति मूल्यात्करणे यात्तीया
 विभक्तिः सामर्थ्यविभक्तिस्तेनान्यत्र न भवति देवदत्तेन कीते पाणिनी कीतमिति द्विवचन बहुवचनांता च न भवति प्रत्ययो न निधानात् प्रस्था
 यो कीते प्रकृतः कीतमिति ॥ यत्र लुक् स्य र्थस्य तु चेदावगतौ प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचन बहुवचनांता दधि प्रययस्यात् ॥ द्वयो कीते द्विके त्रिके
 पंचके तथा मुहैः कीते मोहिके न हो केन द्वयो वा मुहैः त्रयोऽयः संभवति इति दगिति आर्हीदगो पुच्छे संख्या परिमाणो दृगिति पंचगोशब्दा
 गित्यर्थः ॥ ॥ अर्धार्ध ॥ ॥ अर्धार्ध सर्वादित्यादि अर्धार्धशब्दः पूर्वो यस्य सो अर्धार्ध सर्वस्तस्मात् अर्धार्ध प्रत्ययस्येति अर्हीदगो पुच्छे त्यधिकारे
 विहितस्य अर्धार्धार्थे न कीतं के सादि र्वा तस्य लुक् अर्धार्धं सं ननु चाध्यर्धशब्दः संख्येति द्विगो रित्येव सिद्धे चेदेनोपादाने क्वचिदस्य
 संख्या कार्येनेति ज्ञापनार्थं तेन संख्यायाः क्रियाभ्याह द्विगणने कृत्वमुद्रिति कृत्वमुज्ज पंचगुमिति तद्वितलुको जातत्वा नटच गोस्त्रियो
 रूपस जनस्येति द्रस्वत्वं एवै गितिर्दक एवेतद्विना र्थविधा ष्ये संख्या समासो दाहरणमुक्त्वा त्रपदे परतो वक्तुमाह ॥ उत्तरपद इत्यादि पंचगो
 धनेयस्येत्यादि अत्र विपदे बहुव्रीहौ धनेशब्दोत्तरपदे सर्वपदयोः तद्विना र्थेति समासे कृते तस्य च संख्या पूर्वो द्विगुमिति द्विगु संज्ञायामेक संज्ञा
 धिकारे पि द्विगुम्येय वस्तु च कोरेण तत्पुरुष संज्ञा समावेशादत्र तत्पुरुष कार्यमुच्यत इत्यर्थः ॥ गोरतद्वित ॥ ॥ ननु तद्वितलुकीति तद्वितलु
 विषयो ना भवतीत्यर्थः अतद्वितलुकि किं पंच निर्गोत्रिः कीतः पंचगुः तद्वितग्रहणं किं सुहृकि निषेधो मा भूत् राक्षो गोः राजगवः लुग्यहणं
 किं तद्वित एव निषेधो मा भूत् पंचगुः गोश्च ॥ आगतं पंचगव रूपं अवादेश इति एवोयवायाव इति ततो बहुव्रीहि मिति पंचगव धन इति ततो हि
 गुगर्गः पंचगव धन इत्येव बहुव्रीहिः ननु विभाषाधिकारात् पंचगो धन इत्यपि स्यादिति वाच्यमिति भावः तथा चेत्तं द्वंद्वतत्पुरुषयो रुत्तरपदे

प्र. २. ३.
॥११५॥

नित्यसमासवचने। समाहारोदाहरणं चक्रमाह। समाहार इत्यादि। पंचमावः समाहृत इति। पंचानां गवामसमाहार इति यावत्। समुदायासमुदा-
यिनामनेदविव-क्षयेवंविगृहीतं। तत्र समाहारेण द्विगोविभक्तिलोपगोरतद्वितलुकी निसमासोतेदचित्तदस्यर्थः॥ ॥ द्विगुरेक॥ ॥ प्रवीती-
तिवचनं एकस्या-र्थस्य वचनमेकवचनमित्यर्थमेकवचनं ननु गृह्यतेनपरिभाषिकं। तद्वहे अत्र प्रयोगे वचनं न स्यात्। पंचप्रतीयेक्युतेति। तस्या-
द्विगुत्वादसौ द्विगोर-र्थस्यैकवद्भावो विधीयत इत्यभिप्रेत्याह। द्विगोरर्थ इत्यादि। ननु च द्विगोः पुल्लिङ्गवत्वात् विशेषणस्यैकवचनशब्दादस्यापि पुल्लि-
ङ्गता स्यात्। नैष दोषः॥ यतो लिङ्गसामान्यविवक्षया पञ्चमात्स्नीयत्वं पश्चाद्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गसंबन्धः। यदि द्विगुमात्रस्यार्थ एकवचनसहित-
द्वितीया द्विगोरपि एकत्वं स्यात् ततश्च पंचकपालौ पंचकपाला इति न स्यात्॥ अतः समाहार द्विगोऽतिवक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह। समाहार इति॥
ननु च समाहार द्विगोश्चेत्। गृह्यते तर्हि व्यर्थं वचनं। समाहारस्यैकत्वादेवैकत्वं स्यात् सिद्धत्वात्। नैष दोषः॥ समुदायिभ्यो नान्यः समुदाय इत्यस्मि-
न्नाते अनेकद्वयात्मकत्वात्। समुदायस्यैकत्वं न स्यादित्यस्यारंभः अन्यः समुदायिभ्यः समुदाय इति मते प्रत्यारब्धतामेव सूत्रेणाव्यक्तता। एताः पं-
चमूल्य इत्यत्र सर्वद्विग्वर्थस्य पंच संख्यायुक्तस्यैकवद्भावः कृतः। ततो बहूनां द्विगुनां द्विग्वर्थत्वाभावात् नैकवद्भावः॥ ॥ सनपुंसकं॥ ॥ परवर्द्धि-
गतापवादो योगः नपुंसकमित्येतावत्पुंयमानेनंतरस्य विधिर्वाच्य इति प्रतिषेधोचेत्यनंतरस्य द्वंद्वस्यैव स्यात् न द्विगोस्तस्मात्सगृह्यते। य-
स्यैकवद्भावो विहितो द्विगोर्द्वंद्वस्यैव स्यादित्यभिप्रेत्याह। यस्यैकवद्भाव इति। द्विगोरन्यत्रेति। द्विगुव्यतिरिक्ते तु समानाधिकरणपदे-
तत्पुंसकेष्वेव स्यादित्यर्थः॥ परमनव इत्यादि। परमश्चासौ गौश्च सन्महत्परम इति समासः। देवगवः। देवानां गौः। षष्ठी निसमासः। देवगदीति। तद्व-
त्। त्रितिडी १। अकाशत इति। अकाशं तमुत्तरपदं यस्य द्विगोः सस्त्रीलिङ्गे वर्तत इतीष्यते। त्रिलोकीति। त्रयाणां लोकानां समाहारः। आवंतो वेति।
आवंतो तत्र पदं यस्य द्विगोः सुस्त्रीलिङ्गे वर्तत इतीष्यते। त्रिभुवनं वेत्यत्र इत्यर्थः। चिरवद्वमित्यादि सर्ववत्। अनोलोपश्चेति। अनेनोत्तरपदस्य द्विगो-
र्नलोपः स्यात् सच अनेनो द्विगुर्वीस्त्रियो वर्तते। पंचकर्म मित्यादि। पंचानां कर्मणां समाहारः। पात्रादौ नेति। पात्राद्युत्तरपदे द्विगो अकाशं

आ॥
॥११५॥

पिच्छीत्वेनेत्यर्थः पात्रादिराकृतिगणः ॥ तत्पुरुषस्य ॥ द्वे अंगुली इत्यादि तद्वितीर्थे तिसमासः प्रमाणे द्वयसज्जित्यादिना विहितस्य मात्र चः प्र
 माणे लोहिर्नित्यमिति लुक् निरंगुलमिति निरादयः कान्तादर्थे पंचम्ये तिसमासः ॥ अहः ॥ अनुचावतस्युषस्येत्युवर्तते तत्कथमहश्चरात्रि
 श्चा होरात्रमिति द्वंद्व उदाह्रिय इत्याशंकोष्टिमाह इहैव द्वंद्व इति इह अहोरात्रमित्यत्रैव द्वंद्वो दाहतिरपीष्यते ज्ञापकादित्यर्थः ॥ तत्र ज्ञापकं हे
 मंतशिषिरावहोरात्रे वच्छेदसीतिसमासात् तस्य अहः शब्दात्परस्य रात्रि शब्दस्य निपातने ननु चाहः शब्दादेः रात्रि शब्दस्य तत्पुरुषो न संभवती
 ति द्वंद्व उदाह्रियते न त्वियं द्वंद्वस्यापीष्टिः मैवं वोचः ॥ तत्पुरुषस्यापि संभवान् तथाहि यदा तु अहर्गुणा रात्रिरहः शब्दे नोच्यते रात्रिगुणं वा अ
 होरात्रि शब्दे नोच्यते तदा अहश्च तत्र रात्रिश्चेत्यहोरात्र इति समासो धिकरणस्तत्पुरुषः संभवति अथवा अन्दा सहितारात्रि शब्दा होरात्रमिति मध्य
 मपदलोपी तत्पुरुषः संभवति ततो द्वंद्वेऽपि अहः शब्दात् परा तत्रात्रि शब्दादक्षिप्यते तथा चोक्तं न्यासकारेण अहर्गुणं द्वंद्वार्थमितीदिरियं ननु
 तत्पुरुषस्यासंभवान् द्वंद्वार्थमित्येषोर्थः प्रतिपन्नव्यति अथवा इहैव द्वंद्व इत्यस्यायमर्थः इहा होरात्रमित्यत्र द्वंद्व एवा तत्पुरुषस्यासंभवान् यस्तु
 तत्पुरुषसंभवो दर्शितः सत्पुरुषव्यावृत्त्या न संभवतीति असंभव एवा तद्योक्तं महाभाष्ये अहर्गुणं द्वंद्वार्थं इत्यर्थः किमुच्यते द्वंद्वार्थमिति ननु
 नस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् तत्पुरुषो जावात् न हि रात्र्यंतोहरादिस्तत्पुरुषोस्तीति ननु चाहोरात्रमिति चेत् द्वंद्वस्तर्हि अहोरात्रयोर्द्वित्वात् अहो
 रात्राविति द्विवचनेन रात्रा न्हाहाः पुंसीति पुंस्त्वेन च ज्ञाप्यमित्याशंकाह एकवद्भावो जीवतेति सर्वो द्वंद्वो विजायते कच इव तीत्येकवद्भावप
 क्षे स न पुंसकमिति न पुंसकत्वमित्यर्थः ॥ यदा त्वेकवद्भावो नास्ति न तदा न पुंसकत्वं अहोरात्रौ पुण्याविति ननु चाहर्गुणं चेत् द्वंद्वार्थं तर्हि तज्ज्ञाहच
 योत्सर्वादयोऽपि द्वंद्वार्थास्तु नित्यत आह इतरत्र तत्पुरुष इति तत्रासंभवान् तत्पुरुषस्य द्वंद्वार्थतोक्ता सर्वकाद्यादेस्तु रात्र्यंतस्य तत्पुरुषस्य संभ
 वान्न द्वंद्वार्थता किं नु तत्पुरुषार्थतैवेति तत्पुरुष इति भावः ॥ रात्राद्वा हाः ॥ परवर्तिगतापवादः कृतसमासोत्तानां निर्देशो रात्रः अहः अह
 इति एते पुंस्त्विति एतदंताः पुंस्त्वित्यर्थः न तस्य समाहारेऽपि पुंस्त्वमेव अन्यथैवामेव पुंस्त्वे परवर्तिगतयच्च तदंतानामपि पुंस्त्वसिद्धेऽपि समाह

पु. अ. ३०
॥११६॥

रेसनपुंसकमित्येवस्यात्। परबहिर्गापवादः। कांतायेति वाच्यं। अनुवाकः॥ शंयुवाकः॥ सक्तवाकः॥ अत्रकेचिदाहुः। अनुवाकादिर्वद्वी
हिः। अनुकांतोराकोनयानेनवेति। तेनपसेद्वीवेस्त्रीलिङ्गेचप्राप्तेरचनमिति। अन्येत्याहुः। अनुच्यतेः। अनुवाकः॥ अकर्तृरिचकारकइति यत्र
प्रदिसमासः। यस्तु नावेद्यससामर्थ्यात्पुलिङ्गएव नपुंसकेनस्यकोपवादः। स्थियांक्तिन्निति। यस्तु अकर्तृरकारकेसपुंसिद्धवेचापवादः
भावादिति पक्षे द्वीवेशमउक्तिः। सर्वा रात्रिः सर्वरात्रइति। पूर्वकालौकसर्वतितत्पुरुषः। पूर्वरात्रेरित्यादि। पूर्वा पराधरोत्तरमिति समासः।
संख्यातरात्रइत्यादि। संख्यातरात्रिः। पुण्यारात्रिः। विशेषणं विशेष्येणबहुलमिति समासः। द्विरात्रमिति। द्वेरात्री समाहृतेन द्वितार्येति द्वि
गुः। अचूप्रत्ययः अतिरात्रइति रात्रिमिति कान्तः। अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयेति समासः॥ ॥ राजाहुः॥ ॥ महाराजइति॥ सन्महदिति समासः।
टचश्चित्करणमव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधित्वाविस्वरएवयथास्यादित्येवमर्थमिति दर्शयितुं द्वितीयोदाहरणं। अतिराजइति। राजानम
निकान्तः। अत्यादय इति समासः। टचश्चित्करणं डीवर्थमिति दर्शयितुं तृतीयोदाहरणमतिराजीति। कृत्स्नसर्वइति। षष्ठी समासः कर्मधारय
पित्तपुरुषसंज्ञाश्रये कार्यं स्यात्संज्ञानां समावेशात्तस्याः कर्मधारयसंज्ञया अबाधितत्वात् इति दर्शयितुमाह। महासर्वइति। एकसंज्ञाधिका
रेपि द्विगुश्चेति चकारेण तत्पुरुषसंज्ञाया अपि समावेशस्योक्तत्वात् द्विगवपि टचस्यादिति दर्शयितुं त्रिसर्वमित्युदाहृतं। त्रयाणां सर्वा
नां समाहारस्त्रिसर्वं॥ ॥ अहः॥ ॥ नस्तद्वितइत्येवसिद्धेसिद्धे सत्यारंजो नियमार्थः। एवकारकरणं। विस्पष्टार्थं अह एव तत्स्वयोरित्येवंविध
रीतो नियमो न ऋषिष्यति। आत्मा धातौ खइति प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात्। उचमाहइति। सन्महदिति समासः। अहइति। त्रयाणामन्तः समा
हारः॥ रात्राहाहाः। मसीत्युक्त्वा यत्रपुंस्त्वं। दे अह नीइत्यादि। तद्वितार्येति द्विगुसमासे कृतेन मधी दोऋतोऽभावीत्यधिकारे सजायाः खइत्य
तः खइत्यनुवर्तमाने द्विगोर्बेत्युक्ते द्विगोरिति च। आहः संवत्सराच्चेति खः अहो न इत्यत्र तु केन खइत्याशंक्य वक्तव्यमाह॥ अहइत्यादि
॥ केतुश्च समूहश्च केतुसमूहं द्वंद्वकवद्भावः। एकपिसप्तमीविषये नैदेन व्यवस्थाप्यते। समूहे चाच्चेत्तौ विषये अह न राहा तवः स्यादित्यर्थः।

अ॥
॥११६॥

अहीनः। एकानि कतुरिति अन्तो समूहोऽहीनः। अद्भ्यो समूहेन साध्य इति कतुराहीनः। अद्भ्यो खयोरैवेति नियमः किमर्थमिति पृच्छति नियमः किमिति। उत्तरमाह॥ आद्विकमिति। अद्भानि वृत्तं। अहीनगोपुच्छसंख्यापरिमाणः। अगितिरुक् नियमादवतिष्ठोपाकावः। ननु च मे मर्यादी मद्रादीत्यत्र प्रातिपदिकग्रहेण लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तच्च स्यादित्याशंक्याह॥ पुत्रेर्देशान्नेहेति। इह लब्धस्य पूर्वनिपतीति स्वरूपेण दोषा सर्वनिपाते प्राप्ते योयमहः शब्दे परेशजशब्दस्यादौ प्रयोगः सवर्णदीर्घार्थः॥ तं कुर्वन्नेतद्वापयति यस्याकारदौ परे सवर्णदीर्घः स्यात्। तस्येदं ग्रहणमिति। अकारदौ चराजशब्दस्य सवर्णदीर्घः पुलिगस्येव प्रथमोत्पत्तस्य स्यात्। इति राजादिरित्ये पुत्रेर्देशस्तस्मादिह मद्राणां राजी मद्रादीनि वृत्तं न च वृत्तीत्यर्थः॥ ॥ अन्तः॥ ॥ एतेन्यः इत्यनेन सर्वनाम्ना प्रकृताः अहः सर्वकदेशोति सूत्रे प्रकृतित्वेन निर्देशः सर्वकदेशसंख्यातपुण्य एते सा आहुताः चेनाहुताः संख्या अयमेतेमाहुः परामृश्यत इत्यभिप्रेत्याह। एतेन्यः सर्वदिन्य इति। अहः शब्दात्परो अहः शब्दाद्विपर्ययसंभवतीति अहः शब्देन गृह्यते। अहः शब्दोत्पत्तत्परादौ जेच विहितो नाच प्रत्यय इति सामर्थ्यात् तद्व्यवदिशः स्यात्। अथाजितियोगविभागेनाच विधीयते तथापि वचने वैयर्थ्यं। अलोपेन वन इत्यसिद्धेः न च वाच्येति लोपः स्यादिति। अन्तःस्वोरेवेति नियमात्। अतोपि च वाचादेश इत्येतच्चेतसि ह्यन्तःस्वोरेवेति पर इति॥ ॥ अन्तः॥ अन्त इति पृथग्वा स्थानेन व्यत्ययेन प्रथमाः। सर्वा इति सर्वमहः सर्वकालेति समासः। तच्चा अन्तःदेशः। सर्वा इति। अन्तःपूर्वः। एकदेशि समासः। संख्यातान्तः संख्यातमहः। विशेषणं समासः। संख्या पूर्वस्योदाहरणे वदत आह। द्वयोरित्यादि। तद्विनार्थेति द्विगुः। अलोपुगिति। तत्र भवति जातस्यालोप्यर्थः। पूर्वोद्विगो गिति लुगित्यर्थः। ह्यन्तःप्रिय इति द्वे अहनी प्रिये यस्य उत्तरपदे द्विगुः। शेषे पूर्ववत्। अत्यन्त इति अहरति कान्तः निरन्त इति निर्गन्त इति। अत्यन्त इत्येवं तर्ह्यणान्नेति। अदन्तर्ह्यणान्नेत्यानाहम्यते। दीर्घान्दीति। दीर्घानि अद्भानि यस्य मिति वदुर्बुद्धिः। अनन्तपथालोपिनो न्यतरस्यामिति द्विगुः। अलोपेन इत्यलोपः। अत्रादन्तत्वाभावात् त्वेन। अदन्तादिति तत्परकरणान्ते पराजितमहः परान्तमित्यत्र। अन्तर्ह्येवं विमलार्थः॥ ॥ न संख्या॥ ॥ इहेत्यादिसमाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरन्तोन्तःदेशोनेत्यर्थः। इह इति। अन्तःस्वोरेवेति लोपः समाहारे किं। द्वयोरन्तोन्तो ह्यन्तः॥ ॥ उत्तम॥ ॥

प्र.प्र.मु.

॥११॥

२४

उत्तमशब्द इत्यादि। अन्यपयोऽप्युत्तमशब्दः अहः सर्वे देशसंख्यातपुण्याच्चेत्यत्र तेव ते माने पुण्याशब्दे ब्रूत इत्यर्थः। पुण्याग्रहणमेव कस्मान्न
कृते चेन्निर्याथ। केचित्पुण्यमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थवर्णयन्ति। तेन संख्यातशब्दात्परस्यापि न। अत एवानंतरमेवाहः संख्याता इत्यपीष्यते
इति। पुण्याहं। सुदिनाहमिति कर्मधारयः। एकाह इति। पूर्वकाले केतिसमासः। राजान्हाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्। ॥ अग्रा ॥ ॥ अग्रप्रधानं तस्यारया
अग्रस्या। अग्र्योमिति। अग्र्यानामुरः। यथाशरीरावयवानामुरः प्रधानमेव मश्वोऽपि प्रधानतत्तुरः शब्देनोच्यते। अग्राख्यायां किं देवद
त्तस्योदेवदत्तोरः। ॥ अनः। ॥ तत्र जातौ तावदुदाहरति। उपानसमित्यादि उपगतमनइति प्रादिसमासः। अमृताश्मः कालाय समिति क
र्मधारयो। मंडुकसरसमिति षष्ठीतत्पुरुषः। मंडुका मुदाहरति। महानसमित्यादि। पूर्वत्र योपिकर्मधारयाः। एवं जलसरसमिति षष्ठीतत्पुरुषः।
जातिसंज्ञयोः किं। सदनः सदश्मा। ॥ ग्रामः। ॥ ग्रामतक्षइति। ग्रामस्य तक्षा। बद्धनोऽसाधारणमित्यर्थः। कौस्तक्षइति। ॥ कुट्टोऽनक्षकौटः स
यासौ तक्षाच। स्वतेवः कर्मजीवीन कस्यचित्पतिवद् इत्यर्थः। ग्रामकौटायां किं। राज्ञस्तथाक्षराजतक्षा। ॥ अतेः। ॥ अतिश्वइति। श्वान
मति कौतः प्रादिसमासः। अतिश्वीसेवेति। श्वनोपि सेवा मति कौतानि। ॥ अतिश्वीसेवेति यावत्। टिङ्गाण्यतिङ्गिणम्। ॥ उपमानावः। ॥ आकर्षश्च
इति। अत्र श्वशब्द उपमानमप्राणिन्याकर्षवर्त्तते। वानरश्चेति। अत्र प्राणिनिवाचोवर्त्तते। उपमानात् किं। नश्वा अश्वालोक्तः। ॥ उत्तरः। ॥ उत्तर
सङ्क्रमिति। उत्तरं सङ्क्रमः सवापरतेतिसमासः। अथ चोत्तरं सङ्क्रमतिविशेषणसमासः। मृगसङ्क्रमिति षष्ठीतत्पुरुषः। पूर्वसङ्क्रमिति। उत्तरसङ्क्रम
त्तो फलसङ्क्रमिति फलकमिव सङ्क्रमि। नावः। ॥ दिनावमिति। दौसर्वत्र तद्वि० ताद्योत्तरपदेतिसमासः। दिगोर्लुगित्यादि। अत्र समर्थो नोप
पमाहेत्यतो वेच्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषेति। अजादेरेव प्रत्ययस्य लुक् ह्रस्वोदेनेति। अत्र नलुगिति श्रावः। पंचनोरिति अहंयस्य वको
भ्यर्त्तसर्वेति लुक्। ॥ अर्हः। ॥ अर्हनावमिति। अर्हं नपुंसकमिति समासः। ननु च पूरुल्लिङ्गमिति परल्लिङ्गतावकिमिति नेत्यशोकाह। क्लीयत्वे
लोकादिति। लोकाश्रयत्वात् ल्लिङ्गस्येति श्रावः। ॥ स्वाय्याः। ॥ दिश्वारमिति। दिश्वार्यो समाहते। अर्हं रवारमिति। रवार्यो अर्हः। ॥ द्वित्रिः। ॥

अ॥
॥११॥

[illegible]

५८
५८॥

हि धात्वधिकारेयदुपपदं देवोपपदं अपितु योऽपि रिपदमुपपदमित्यत्र किंचिदाश्रीयते यथा इतरतरान्योन्योपपदाश्चेति तस्यादृष्टोपुपोऽपि
रिपदत्वादुपपदं पद्यतेनेनार्थ इति पदं ननु वं तत्तादात्म्यमुपपदं ननु तद्व्यतिप्रसंगः राजाश्चित इत्यत्रापि प्राक् सुवृत्त्येः समासः स्या
त्ततश्च देवत्वात्तादात्म्योपोनस्यात् असर्वविषयत्वात्स्यज्ञापकस्येत्यदोषः अथवा गतिकारकोपपदानामित्यस्याप्यसर्वः गतीनोकारको
णमुपपदानो चेति गतीनो व्याप्ती व्याप्तिघृतीति आतश्चोपसर्ग इति कः व्याप्तिगति शब्देन समासे यदि सुवृत्तस्योत्तरपदस्य स्यात् तत्तत्सुवृत्त
मे। सैरव्याकर्मादियोगोपेक्ष्य नलः प्राक्लिङ्गयोगः नतश्चाप्राशङ्क्यस्याज्ञातित्वात्स्त्रीनिमित्तस्याप्यस्यात् ततोऽप्राशङ्केन समासे अनकारो तत्तादात्म्यो
पनस्यात् प्राक् सुवृत्त्येः समासोऽनवत्लिङ्गयोगेनोपेक्षत इति सप्रसङ्गस्यात्पश्चाज्ज्ञातित्वात्स्त्रीप्रत्ययो नवत्लिङ्गव्यवस्थात् कारकाणां अश्वकीती ॥
उपपदानो माषवापिणी इति पः प्राक् समासे समासप्रातिपदिकस्योत्तोनकार इति एतत्स्येत्यात् ॥ अमा ॥ ॥ सर्वेण सिद्धे नियमार्थे चने ननु च सिद्धे सत्योरे
जे नियमार्थेति एवकारमेतरेणपि नियमार्थनासिद्धायामेवकारको विमर्षः ॥ ३ ॥ अने उपपदविशेषणार्थः अमेवयत्तु विधानमुपपदेतस्य सप्तमोऽय
थास्यात् येन च वा कोन अमेवविधीयते न प्रत्ययोतरमापितेनयदुपपदं निर्दिश्यते तदेव तुल्यविधाने यथा स्यादुकारमिति स्यादमिणमुल्लिखित्याह
शब्दः यत्तु अमानेन च तुल्यविधाने यथा अयेजे अये तुल्य अत्राग्नेशब्द उपपदं विभाषाये प्रथमसर्वे वित्यमात्ता प्रत्ययेन च तुल्यविधानमिति न
समस्यते अयेनियमः किमर्थमित्याक्षिपति अमा किमिति ॥ ३ ॥ त्रमाह कालो बोद्धुमिति कालसमये वेलास्तुमुत्तु ॥ ॥ तृतीया ॥ ॥ ३ ॥ अयत्रविशेष
यो यदमेव तुल्यविधाने तस्य प्राप्ते यथोपदेशस्तृतीयाया मूलकोपदेशो मूलकेनोपदेशमिति यत्पुनरपान्येन च तस्याप्राप्ते यथाव्यये यथा विप्रेताख्या
निरुद्धः कालमुत्तु ॥ ३ ॥ उच्चैः कारमवष्टे ॥ उच्चैः कारं पवंतीति अमेत्येव पर्याप्तिवचने ष लमर्थेषु पर्याप्तो नोक्तुं प्रवृत्तौ ॥ ॥ क्ताव ॥ ॥ इतीया प्रवृत्तीनी
किं अलंरन्त्योऽप्रतिषेधयोः प्राचां स्त्वा अलंरन्त्या रव लुक्त्वा अये च तृतीया प्रवृत्तिभ्यः सर्वः ॥ ॥ उपत्ता ॥ उपत्ता यन इत्युपत्ता उपत्तेयः परिच्छेद्य इति
यावत् अतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यद् ॥ उपक्रम्यत इत्युपक्रमः कर्तव्यः अकर्तृ चिन्तकार इति कर्मणि च अतयोर्द्वयकर्तव्ययोरादेः प्राथम्यस्य कथनेन

५८॥
५८॥

यो न देत उपजोपक्रमो न स त्पुरुषो न पुंसकस्यादित्यर्थः उपजोपक्रमे किं वा त्वीकिं स्यो कः अस्य वत दा दे राखानेकावा त्वीकिः प्रथमतः स्यो कसं
 लेधेददेशेति प्रसिद्धेः तदाद्या विख्यासायां किं देवदत्तो यत्तारथः यजदत्तो पक्रमोरथः देवदत्तेनोपज्ञायते यजदत्तेनोपक्रम्यत इति क्रिया संबंध
 मात्रमत्र विवक्षितं ॥ ॥ छाया ॥ ॥ विजायते नासुराच्छोपेति वक्ष्यति नित्यार्थमिदं वचनं शलुनकायमित्यादौ शलुनादीनां बहुत्वे गम्यते नहि तेन
 विजायायामेव भवति अतः सर्वपदार्थस्य शलुनादेर्बहुत्वं धर्म इत्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वपदार्थबाहुल्य इति ॥ बाहुल्ये किं कुड्यस्य बाया कुड्यकाया
 ॥ ॥ सना ॥ ॥ इतसेनेमित्यादिष्वपीतत्पुरुषः ननु च स्वैरूपेण ह्यस्याशब्दसंज्ञेति राजशब्द एवोदाहृत्यो न पर्यायस्तत्कथं पर्याया विनेश्वरशब्दा
 बुदाहृत्या वित्याशंकाह ॥ पर्यायस्यैवेष्यत इति राजादिपर्यायस्यैवेष्यते तथा च महाभाष्ये उक्ते ॥ जित्य पर्यायवचनस्य वराजाद्यर्थेति निर्देशः
 कर्तव्यस्ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणे न विषयतीति किं प्रयोजनं राजाद्यर्थमिति ॥ अमनुष्यशब्दोऽयं अस्य वा स्यनो रुदोरक्षः पिशाचादौ
 अस्ति व्युत्पन्नो न अस्मासः ॥ अत्र चरुद एव गृह्यत इत्याह ॥ अमनुष्येति चंद्रगुप्तसंज्ञाति ॥ चंद्रगुप्तशब्दो न राजपर्यायो नाप्यमनुष्यवचनः ॥ ॥
 ॥ ॥ अशाखा ॥ ॥ सनाशब्दो यमस्ति कुटीवचनः दीर्घसंज्ञेति ॥ अस्ति च संघातवाची स्त्री संज्ञमिति ॥ इह त्वशा लेति कुटीवाचि निषेधा संघात
 वाची गृह्यत इत्याह संघातार्थेति ॥ ॥ विजाया ॥ ॥ द्विजसेनेत्यादि द्विजानां सेना यवानां सुरागवां शाखा श्रुतां निशेति विग्रहाः यस्यां निशा
 यां श्रानो मत्ताश्वरेति ॥ सानिशाश्च निशमित्युते ॥ तत्पुरुष इत्यादि ॥ तत्पुरुषो न अकर्मधारय इति अधिकारसत्वात् ॥ अस्यार्थः ॥ यदि तज्जहं मनुक
 मिथ्या मस्तत्र न अस्मा संकर्मधारये च वज्जित्वान्यस्तत्पुरुषो न पुंसक लिंगः स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमिति ॥ दृढसेन इति ॥ चंद्रब्रीहिः ॥ असेनेति
 न अस्मासः परमसेनेति ॥ कर्मधारयः ॥ ॥ पश्वत् ॥ ॥ समाहारद्वंद्वस्य स्त्रीवत्त्वस्योक्तत्वादितरेतरयोगद्वंद्वोऽत्र गृह्यते ॥ अन्यच्च द्वंद्वतत्पुरुष
 योरिति षष्ठीयं समासार्थस्य लिंगातिदेशार्थं न समीप्येतत्सर्वे न सति कृत्वा ह इतरेतरयोगद्वंद्वस्य तत्पुरुषस्य चेति ॥ यदि हि समीप्येत तर्हि
 द्वंद्वे तत्पुरुषे वयस्य परपदे तच्च लिंगं पूर्वपदस्यापद्येत ॥ द्वंद्वस्य सर्वपदप्रधानत्वात् कमेण सर्वपद लिंगे प्राप्ते नियमार्थं वचनं ॥ तत्पुरुषे तत्तरपदार्थ
 प्रधाने न र्थकत्वात् सर्वपदार्थं प्रधानत्वेन वचनं ॥ कुकुदमर्थमिति ॥ अत्र द्वंद्वस्य सर्वपदार्थप्रधानत्वात् पसर्जनसेनाया अभावाच्च द्वस्त्वं न ॥

५ प्र. सु
॥१९७॥

अहं विष्णुलीत्यनुविज्ञावाचुवृत्तेः। द्विगुहत्यादि। द्विगुसमासे प्राप्ताश्च सर्वे समासे आपन्नशब्दसर्वे समासे अलंशब्दसर्वे समासे गतिसमासे च
परपदवल्लिङ्गता नञवतीति वक्तव्यमित्यर्थः॥ पंचकपाल इति। पंचसुकपालेषु संस्कृतः तद्विनाशे द्विगुः प्राप्तो विकः आपन्नो विक इति॥
प्राप्तपक्षे द्वितीयेति समासः। अलंजी विक इति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थीति। निष्कौशं विरिति। निरादयः क्रानाद्यर्थे पंचम्येति॥
सर्ववत्॥ विज्ञावाचुवृत्तेः मृगेत्यम्बवडवयोर्विभाषये कथं वा विधेयं न्यत्र पक्षे परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां मारंभः। अर्थोतिदेशाभ्यां वतिपातने नि
पातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकमित्यम्बवडवावित्येव ब्रूयात् इत्यभिप्रेत्याह। एतयो रित्यादि। द्वित्वमते च मित्यादिना र्थोतिदेशाभ्यां लंदशो
यति निपातने तु वचनांतरे पूर्ववल्लिङ्गं न स्यात्। क्रियाव्ययेति क्रियाविशेषणानामव्ययविशेषणानां वक्त्रो वत्त्वमेकवचनांतत्वे च वक्तव्यमित्यर्थः।
तत्र वक्त्रो वत्त्वमव्ययीभावश्चेति चकारोणानुक्तं समुच्चयार्थेण लुप्यते। एकवचने न ल्यर्गसिद्धं। क्रियाया अव्ययस्य चा संख्यत्वात्। तथा क्रियावि
शेषणस्य कर्मत्वमपि न वति क्रिया हि सर्वधातूनामांतरं कर्मेति। पथ इत्यादि। संख्यादेशव्यपादेश्च पथिशब्दस्य क्रीवतावाच्येत्यर्थः। विपथमि
ति। त्रयाणां पंथाः षष्ठी समासः। समाहारद्विगोस्तु द्विगुवेकवचने स नपुंसकमित्येव सिद्धं। ऋक् पूरश्च रित्यकारः। विपथमिति। प्रादिसमासः सर्वव
दकारः॥ अपथं॥ अपथशब्दः क्रीवं स्यात्। अपथानीति। नपंथानः। नत्रिति समासः। अपथमिदमिति च अपथमिति समासो न निर्देशात् प
थो विभाषेति यदा समासो तो नास्ति तदा पुलिङ्गत्वमस्यात्। अपंथा इति। तत्पुरुष एवेत्यादि। तत्पुरुषो नञ् कर्मधारय इति अतस्तत्पुरुष इत्यलुक्
त एवेति। न विद्यते पंथाः स्याः सा अपथान गरीत्यत्र च ड् डीहौ क्रीवतानां स्य ष्त्वात्वं स्तत्र द्वये॥ संज्ञायां कथोशीनरेषु॥ संज्ञायां
विषये कथां तस्तत्पुरुषः क्रीवं स्यात् सा चेत्कंथा उशीनरेषु स्यात्। सौशमिकंथं॥ आहरकंथं। संज्ञायां किं। वीरणकंथा उशीनरेषु किं। दा
सिकंथा। परवल्लिङ्गतापवादो योगः॥ अहं चोः पुंसि च॥ अहं चोदयः शब्दाः पुंस नपुंसके च जायते। शब्दाश्च याचेयं द्विलिङ्गता। कवि
दर्थं चेदेनापि। यथा पद्यं शंखौ निधौ पुल्लिङ्गौ। जलजे। तत्र पुल्लिङ्गोऽनृतः पिशाचोऽनपुलिङ्गः। क्रियावाची तु निधेयलिङ्गः। सैधवा ल
वणेऽनपुलिङ्गः। योगिको वाच्यलिङ्गः सार उत्कर्षे पुल्लिङ्गः। न्यायादनपेते क्रीवे। धर्म इत्यहं पुंसि तत्साधने क्रीवे। अहं चो। गोमया कथा च।

५॥
॥१९७॥

कार्यपण। कुतप। कवट। शंखा। यथाग। धृजा। केवेध। पद्म। गृह। स्वरका। केसादिवसा। एष। अंधकार। दंड। कर्मंडलु। नृता। द्वीप। धृता। च
क्राधर्म। कर्म। वाससा। मोदका। शतमान। पाता। नखा। चरण। पुष्प। दाडिमाहिम। रजता। सक्तु। पिधाना। सारा। पात्र। एत। संधव। अंधध। आढक। च
कवटोण। स्वलीना। पत्रिवा। वीरखाण। प्रोथा। कतिप। शुल्का। शील। सीधु। केवच। कपट। शिखर। सुपर्ण। रक्षा। वयसा। चपसा। पर्ण। क्षीरा। वक्ष। ॥
आकाश। अष्टपदो। मंगल। निधान। नियोस। तंजा। हत। र्युस्त। बुस्त। स्वेदित। शृंग। श्वेत्त। मधु। मूल। मूलकाशन। वप्र। निमान। मुख। ग्रीव
मूल। प्रग्रीवा। मूल। वर्ज। कर्कट। शिखर। कल्का। नावा। मस्ता। बलया। कुसुमा। रणा। पेका। कुंडल। किरीट। अर्बुद। अंजु। शानि। पिर। आश्रमा। ॥
भरण। उक्ता। कुसुल। मुसल। वसंता। तडाग। पिटका। पिंडका। पिटाका। माषा। कोश। पातवा। देवा। देवता। पिनाका। समा। म्हाण। अनीका। उपनास।
शाल। कार्पासा। चषाल। खंड। दरा। विद्यापण। वल। मृणा। ल। हस्त। सूत्र। रत्न। तोडवा। गोजीवा। मंडपा। पटहा। योधा। पार्श्व। करवीर। फलपुर। राट्ट।
अंबु। विश्व। कुंज। यामंडल। कुंडल। ककुद। तोमरा। तोरण। मेचका। मध्यमा। बाल। वत्सीका। वध। वर्ण। वसुदेहा। उधति। उद्योग। स्तना। संगमा। नि
ष्ट। क्षेपका। अत्रा। पवित्रा। पौतका। फलका। सटका। मूषिका। वल्कल। कुंजा। विहार। लोडित। विषण। नवना। अरण्य। पुलिन। ददा। आसना। ऐरावता। स्तरे। ॥
तीर्था। लोमना। तमाल। लोहा। तंडका। शयना। प्रतीकार। दास। कुर्व। धनस्य। पाना। तंवा। विदेका। मवा। मह। मर्ष। सहस्र। ओदान। प्रवाला। शकटा। म्हापच।
ऊनीडा। सकल। एकाधिका। दश। एकादशेति। शाक। पार्थिव। दीना। मुत्तरपदलोपश्चेत्युत्तरपदलोपीतयुरुषः। द्वेहोवाएकश्चदशचेति। एवं
द्वादशद्वाविंशतिरित्यादावपि ज्ञेयं ॥ द्वाष्टनः ॥ द्वाष्टनइति किं ॥ पंचदशसंख्यायामिति किं ॥ द्वेमातुराद्विनाइति द्वौ त्रयो वामानं पेषादौ
वाचयोवाइति विग्रहः ॥ संख्याया व्यया सन्नेति बहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणादिति डवाद्वाशीतिरिति ॥ द्वाधिकारीति ॥ द्वाशी
ति ॥ अष्टनः कपालेइति ॥ अष्टनः कपाले परहविषिवजे आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टाकपालइति ॥ अष्टसु कपालेषु संस्कृतः ॥ गविचयु
क्तइति ॥ गोशब्देनोत्तरपदेयुक्तार्थगम्यमाने अष्टन आत्वं स्यादिति वाच्यं ॥ अष्टागवेनेति ॥ अष्टा नो गवो समाहारः ॥ अष्टगवो ॥ अष्टगवेन युक्त

प. प्र. सु.
॥१२०॥

गद्यगवो न च वेद्युक्तशब्दस्य अवरोधादिति वाच्यं। पदैकदेशस्य प्रयोगात्। यथा। सत्यं नाम। सत्या। नीमसेनो नीम इति। अथवा अष्टौ ग
वो युक्ता अस्मिन्निति विषये बहुव्रीहिः। पुनश्च बहुव्रीहिः। त्वान्प्रयुज्यते। अत्र प्रत्ययान्वयवर्षादित्यत्रादित्यद्वितीयो गविना
गादन्तु॥ ॥ त्रैस्त्रेयः॥ ॥ सकारतो यमादेशः संधिवेलादिषु त्रयोदशीतिपाठात्। त्रयोदशेति। सप्त। सुषोरु। रितिरुत्वं। हशिनेत्युत्वं।
आहुणेऽत्रिदशादिति। निर्दशेति विग्रहः। तुल्यं बहुव्रीहिः॥ ॥ विभाषा॥ ॥ प्रागुक्तमिति। द्योतनो रत्वं त्रैस्त्रेय इत्यादेशः। एकादिभ्यः।
एकेन न विंशतिरिति। सर्वे न जा विंशतिराद्येन समासस्तत् स्मृतीयेति योगविभागा समासः। पदान्तलक्षणोऽनुनासिकविकल्पो यथा
स्यादिति पूर्वतो यमादुक्कियते इति चेत्तसिद्धत्वाद्। अनुनासिकेत्यादि। षष्ठत्वं मित्यादि। षष्ठशब्दस्योत्वं स्यात्तद्वदश इत्येतयो
रुत्तरपदयोः उत्तरपदादेष्टुत्वं च स्यात्। धासुबानवतीति। उत्तस्यायं विकल्पः। धास्त्विति बहुवचने निर्देशो नाधिकरणा वाचिनः
संख्याया विधौ धाअधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थः॥ इहमाक्षत्। षट्दधाति धयति वा षट्धा॥ ॥ श्री॥
॥ ॥ इति श्री रामाचार्यस्तुर्ह रिहरजज्ञने काग्रधीः श्री नृसिंहाचार्यो यमागिको वाय्यजनयदलुत्वं विद्युलाचार्यमार्थं। तस्य श्री पाणिनी
याद्यनुगुणसगुणप्रक्रियाकौमुदीय व्याख्याने स्मिन्नयं तत्पुरुष इति गतोऽद्य प्रसादे समासः॥ ॥ अथ बहुव्रीहिः॥ ॥ सन्वसप्त
धा॥ ॥ द्विपदो बहुपदः संख्योत्तरपदः संख्योऽन्यपदो दिगंतशतलक्षलोप्यतिहारलक्षणः सहस्रपदश्चेति॥ तत्र तावद्विपदं
दर्शयितुमाह॥ ॥ अनेकं॥ ॥ अत्र सुपसुपेति वर्तते। तत्रानेकग्रहणेन सुविद्येतदेव संबध्यते। प्रथमांतत्त्वान् सुपेत्येतदक्षिप्रं स्या
ह। अनेकं सुवंतमिति। सबहुव्रीहिरिति। एतच्च शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकारस्य लुप्यते। तस्य चायमर्थः यजान्यः समासो नोक्तः
स शेषस्तत्र बहुव्रीहिसंज्ञकः समासः स्यादिति। शेष इति किं। उन्मत्तगंगं॥ ॥ सममी॥ ॥ सममुदाहरणं कंठे कालः। यदा कंठे किं
चिदस्तीति ज्ञाते कालो विशेषणं प्रयुज्यते तदा समस्य तस्य सर्वनिपातार्थः सममीग्रहः अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिध्यति। अत्र

श्री॥
॥१२०॥

यमाविभक्त्यर्थेष्वपि मिति। अथेव बहुव्रीहिः समासः प्रथमाव्यतिरिक्तविभक्त्यर्थेषु न वतीति वाच्यं। प्राप्तमुदकेयं ग्राममिति। प्राप्तोदक इ
ति। द्वितीया विभक्त्यर्थवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्विग्रहः। ऊदरय इत्यादी निवृत्तीयादिविभक्त्यर्थेषु यथा क्रमेण बहुव्रीहेरुदाहरणानि
तेषां विग्रहास्त्वेवं। ऊदोरपो येन अनडुहासः। उपहतः पशुर्यस्यैरुद्राया उहृत ७ दनो यस्यः स्त्राल्याः। पीतमंबरं यस्य हरेः।
वीराः पुरुषा यस्मिन् ग्रामे प्रथमार्थे तुनेति। अनन्निधानात्। नहि वृष्टे देवे गत इति वाक्याद्योर्थः। प्रतीयते स वृष्टे देवशब्दा प्रतीयते। अ
नेकपदे बहुव्रीहिर्दर्शयितुमाह। अनेकोक्तेरिति। अयं नावेः यथा सुपुसुपेत्यधिकाशस्मर्थपरिज्ञापो यथा स्थापनाच्च तत्पुरुषस्य
न न वति। तथा बहुव्रीहिरप्येकस्य न स्यादित्येकस्य माहृदित्येवमर्थे अनेकग्रहणं नेति। अनेकोक्तेर्बहुनामपि पदानां समासस्य इति।
समानाधिकरणानामिति। किंप्रयोजनं। अधिकरणानां माहृदिति। ततश्च पंचनिर्मुक्तमस्येत्यत्र वैयधिकरण्यात् नेत्याह। नेहेति। इ
ष्यमाणोपिकथं लभ्यते। उच्यते। अन्निधान लक्षणाः कृतद्वितसमासान् वति। नहि व्यधिकरणानां बहुव्रीहौ कृते विवक्षितार्थो नि
धानमस्ति तथा हि पंचनिर्मुक्तमस्येति वाक्याद्योर्थः प्रतीयते स लुक् पंचशब्दान् प्रतीयते। तस्मादनन्निधानाच्च अधिकरणानां च बहुव्री
हिर्नो यत्र त्वन्निधानमस्ति तत्र वैयधिकरण्येपि बहुव्रीहिः स्यात्। यथा कवेरुदाहरणं। कथं पुनस्तुल्यवैयधिकरण्ये क्वचिद् - कवेरु
चिन्नेति। शक्यं शक्तिस्वाभाव्यादिति ब्रूमः॥ अव्यायानामिति। असमानाधिकरणार्थमिदं। उच्चैर्मुख इति। उच्चैः शब्दस्यासत्त्ववाचित्वात्
सत्त्ववाचिना मुखेन नास्ति सामानाधिकरण्यं तथापि गमकत्वात् समासः। समस्युपमानेति। समस्यं तमुपमानं च सर्वपदं यस्य तस्य सम
स्यं तत्पदस्य उपमानं तत्पदस्य च पदान्तरेण समासः। उत्तरपदलोपश्च न्यति। कवेरुत्थितं धनं यस्येत्यादिसममी पूर्वपदस्योदाहरणं।
कवेरुत्थितमिति विग्रहसममीति योगविभागात् समासः। समस्य लुक्। ततः कवेरुत्थितं धनं यस्येति विग्रहः। तत्र स्थितशब्दोत्तरपदस्य लोपः स्या
अत्र सामानाधिकरण्यात् सिद्ध एव समासः। उत्तरपदलोपस्तु विधीयते। एवं सर्वत्र। स्वस्येत्यादि। उपमानं पूर्वस्योदाहरणं। स्वस्यमु

प्र. प्र. सु.
॥१२१॥

स्वमिति विग्रहः समासः। ततः स्वरमुखपिबमुखमस्येति विग्रहः। अत्र स्वर उपमानं पूर्वपदे। ननु स्वरमुखमुखमुपमानं देवदभ्रमुखस्य न
तु स्वरः उपमानावयवत्वात् स्वरौप्युपमानमित्युच्यत इत्यदोषः। तत्र मुखशब्दस्योत्तरपदस्य लोपः। अत्र च स्वरमुखसाम्यप्रतीतेर्देवता
विवशब्दाप्रयोगः। संघातेति। संघाते विकारे वयाषष्ठीतदंतत्पूर्वपदात्परं यदुत्तरपदे तदंतत्पदे। तरेण समस्यते। तस्य वसंघातविकार
रषष्ठीतपूर्वपदस्य लोपः स्यात्। केशानामित्यादि। समुदायसंबंधेषष्ठी समासः। ततो बहुव्रीहिः। संघातः शब्दस्योत्तरपदस्य लो
पः। सुषर्णस्य विकार इत्यत्र विकारविकारिसंबंधेषष्ठी। शेषं पूर्ववत्। प्रादिभ्य इति। धातोर्जाते निधने धातुर्त्त प्रादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः
परं यद्वा रुजमुत्तरपदे णति तशब्दादितदंतस्य बहुव्रीहिः स्यात्। तस्य चोत्तरपदस्य चालोपो वाच्यः। प्रपत्तिपरा इत्यादि। प्रपत्तिर्त्तानि प
राणि नियस्य विगतमन्त्रयस्यादिति विग्रहे। नञ् इति। नञ् परेषामस्त्यर्थो नोपदान्तरेण समासो वाच्यः। उत्तरपदलोपश्च वाच्यः। अ
त्र स्तिक्षीरादयश्चेति। सुबधिकारात् तिङ्। तेन समासो नास्तीत्याहं नः॥ ॥ स्त्रियाः॥ अत्र स्त्रिया इति स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो वागर्थ
त्वात् स्त्रीर्थावास्त्रीवाचकशब्दो वा न वतावदाद्यप्येवं सूत्रार्थः स्यात्। उक्तपुंस्कात्परस्त्रीप्रत्ययानुदः समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उक्त
रपदे पुं वत् स्यात्। इति यथापुंसः स्त्रीप्रयोनतया अस्यापि नेत्यर्थ इति अत्रपक्षे पट्। नार्थायस्य सः। पट् नार्थाय इत्यत्रोत्तरपदनिमित्तो
यास्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः सर्वस्मिन् यणादेशे विधेयेऽचः परस्मिन्निति स्त्वनिवह्नावेत्येति यणादेशः स्यात्। इह गार्ग्यो हं हारिकाः। गर्गहंदा
रिका इति यत्र जोश्चेति बहुप्रस्त्रिया मुच्यमानो यजो लुक् न स्यात्। पुं वद्भावेन हि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः कृतान्त्वर्थस्य स्त्रीत्वस्य त
तश्चार्थस्यानिवृत्तत्वात् केन यजो निवृत्तिः स्यात्। इत्येवमादयः प्रत्ययस्य पक्षे बहुवोदोषा विसरेण तावो प्रतिपादिताः अतः प्र
मपक्षोऽनुपपन्नः द्वितीये तु पक्षे उत्तरपदे उक्तपुंस्क स्यान्नुदः स्त्रीप्रत्ययस्य योर्थस्तस्य च पुं वत् स्यात्। पुमर्थः स्यादिति सूत्रार्थः। अत्र
पक्षे काष्ठिमन्यास्त्रीत्यत्र विवेत्यनयस्येति द्वस्त्वस्य अस्य च पुं वत्त्वस्य विप्रतिषेधो न स्यात्। निन्विषयत्वात् अचो हि द्वस्त्वो वि

जी।
॥१२१॥

धीयते अर्थस्य पुंवत्वं। ततश्च विप्रतिषेधाभावात् विप्रतिषेधपरं कार्यमिति द्वितीयं न स्यात्। इत्यनेन स इत्येवमादयो पाद्वितीये पक्षे उद्गा-
 रितान् भाष्ये। तृतीय एव पक्षः सार्धं यस्तथा स्थापितः। दोषाभावात्॥ अतः स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रावयवस्यार्थः। स्त्रीवाचकस्य शब्द-
 स्य पुंवाचकः शब्दः स्यादिति। नापित पुंस्कादनुदत्त इत्यस्य त्वयमर्थः। नापितः पुमान् यस्मिन् नये शब्दं हति निमित्ते तद्भाषित पुंस्कं त-
 स्य प्रतिपादको यः शब्दः स नापित पुंस्कः। एवं व्याख्याने समानाया माहृतौ यो नापित पुंस्क इत्युक्तं स्यात्। ततश्च द्राणी नार्य इत्यत्र पुं-
 वद्भावो न। अत्र द्राणी शब्दो बुवा हि न्या स्त्री लिंगः। परिमाणविशेषे पुल्लिंगः। इत्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते नापित पुंस्कत्वाभावात्।
 यदा तु नापितः पुमान्येनेति व्याख्यायेत तदा द्राणी नार्य इत्यत्र पुंवत्वं स्यात्। यत्र कश्चिदर्थः नापित पुंस्कत्वात्। अतः पूर्वव्याख्या-
 ज्या यसी। कथं तर्हि गर्भि नार्यः। प्रसूत नार्यः। प्रजात नार्य इति पुंवद्भावः। यत्तोग न्यादीनां निमित्ते प्रवृत्तिनिमित्ते नापित पुंस्कत्वं तथा-
 हि अनवयवभूतां तर्हि वस्तु विशेषसंबंधे हि स्त्रीगर्भिण्युच्यते। ब्रीहिस्त्वयं विभूतां तर्हि वस्तु विशेषसंबंधे न गर्भित्युच्यते इति
 निवृत्तिनिमित्तमेवः स्त्रीपुंसयोः तथा प्रसूत प्रजात शब्दौ गर्भनिर्माणं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्त्रियां वर्तते पुंसितुगर्भाधानं। कर्तव्य-
 स्तत्र यत्र भूतत्र केचिदुपसंख्यानं कार्यमित्याहुः। केचित् पुंवदित्येव विभागः कार्य इति। अनृडि-ति। यद्यप्यमूढो न्यो नृडि-ति। पर्युदा-
 सः स्यात् ततो नजिब्युक्तन्यायेन तस्मद्दशोदादीनां ग्रहणे सति तदंतस्यैव पुंवत्वं स्यात्। ततश्च उविडहं दारिका दारदहं दारिके-
 त्यत्र न स्यात् कथं उविडोपस्य स्त्रीजनपदशब्दादित्यत्र ददोः पत्ये स्त्री ह्यत्र मगधे स्यात्। ततो तश्चेति लुक्। तत उविडचासौ हं द-
 रिका चेति समासः। तत्र पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्वं न स्यात्। अतः सदृशप्रत्ययां तत्त्वाभावात्। ततश्च उविडशब्दस्य पेडविडशब्दोद-
 रशब्दस्य दारदशब्दो न स्यात्। उडो नार्यो नृडि-ति प्रसङ्गप्रतिषेधे तु सति न वति। अत्राप्युडो नार्यस्याभावात्। नापित पुंस्कादनुदत्त इ-
 तियद्येतदसंभवं स्यात्। तदर्थमर्थः स्यात्। वक्तुं पुंस्कात्परस्य नृ-
 त्त्वं ह्येतेः शब्दस्योत्तरपदे पुंवत्त्वादिनि। ततश्चातिप्रसंगः॥ हे

धीयेते अर्थस्य पुंवत्वे। ततश्च विप्रतिषेधाभावात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति द्विस्त्वो न स्यात्। इष्यते च स इत्येवमादयो पाद्वितीये पक्षे उक्ताः
 विना जाये। तृतीय एव पक्षः साधीयस्तथा स्थापितः। दोषाभावात्॥ अतः स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रावयवस्यायमर्थः। स्त्रीवाचकस्य शब्द
 स्य पुंवाचकः शब्दः स्यादिति। जाषितपुंस्कात् पुंनूड इत्यस्य त्वयमर्थः। जाषितः पुमान् यस्मिन् नैव शब्दं हतिनिमित्तं तद्भाषितपुंस्कं त
 स्य प्रतिपादको यः शब्दः स जाषितपुंस्कः। एवं व्याख्याने समानाया माहृतौ यो जाषितपुंस्क इत्युक्तं स्यात्। ततश्च द्रोणी-नार्य इत्यत्र पुं
 वद्भावो न्ना अत्र द्रोणी शब्दो बुवाहिन्यो स्त्रीलिङ्गः। परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गः। इत्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते जाषितपुंस्कत्वाभावात्।
 यदा तु जाषितः पुमान्येनेति व्याख्यायेत तदा द्रोणी-नार्य इत्यत्र पुंवत्वं स्यात्। यत्र कश्चिदर्थे जाषितपुंस्कत्वात्। अतः पूर्वव्याख्या
 ज्यायसी। कथं तर्हि गर्भि-नार्यः। प्रसूत-नार्यः। प्रजात-नार्य इति पुंवद्भावः। यतो गार्भ्यादीनां निम्ने प्रवृत्तिनिमित्ते जाषितपुंस्कत्वं तथा
 हि अनवयवभूतान्तर्वर्तिवस्तु विशेषसंबंधे हि स्त्रीगर्भिण्युच्यते। त्रीहि स्ववयवभूतान्तर्वर्तिवस्तु विशेषसंबंधे न गर्भित्युच्यते इति
 निवृत्तिनिमित्तमेदः स्त्रीपुंसयोः तथा प्रसूतप्रजातशब्दौ गर्भनिर्माणप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्त्रियावर्त्तने पुंसितुगर्भाधानं कर्त्तव्य
 स्तत्र यत्र भुतत्र केचिदुपसंख्यानं कार्यमित्याहुः। केचित्तु पुंवदित्येव विभागः कार्य इति। अनूडि-ति। यद्यप्यमूडो न्यो नूडि-ति। पर्युदा
 सः स्यात् ततो न त्रिव्युक्तन्यायेन तस्य दृशोदादीनां ग्रहणे सति तदंतस्थे वपुंवत्वं स्यात्। ततश्च उविडहं दारिकादारदहं दारिके
 त्यत्र न स्यात् कथं उविडोपत्यस्त्रीजनपदशब्दादित्यनुदरदोः पत्यस्त्रीह्यनुमगधेत्यण। ततो तश्चेति लुक्। तत्र उविडश्चासौ चंसा
 रिका चेति समासः। तत्र पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्वं न स्यात्। अत्र सदृशप्रत्ययांतत्वाभावात्। ततश्च उविडशब्दस्य पेडविडशब्दोद
 रशब्दस्य दारदशब्दो न स्यात्। उडो जावो नूडि-ति प्रसूतप्रतिषेधे तस्मिन् न वृत्तिः। अत्राण्ड-भावस्याभावात्। जाषितपुंस्कादनुड-इ
 तियद्येतदसंभवं स्यात्। तदायमर्थः स्यात्। उक्तपुंस्कात् परस्यानूड-इत्यर्थे हतेः शब्दस्योत्तरपदे पुंवत्स्यादिति। ततश्चातिप्रसंगः॥ हे

३.५.सु.
॥१२२॥

सानामपि एतस्मिन् वरदाः स्त्रियः तत्रैत एतावरदाश्च ताहं दारिकाश्चेति समस्मिन् कृते एतत् शब्द उक्तं पुंस्क इति तस्मात्परस्य वरदाशब्दस्या
 र्थतो नरनमो देसजद्वः आदेशः स्यात् अन्यस्यापरतमस्या नावात् ततश्च एताहं सहं दारिका इति स्यात् वरदाहं दारिका इति नेष्यते जावि
 तपुंस्कादनुड्डयस्मिन्मस्तेतुवद्वीहिः स्यात् ततश्चानिष्टप्रसंगेन तथा हि जावितपुंस्कादनुड्डयस्मिन् स्त्रीवाचकेशब्दे स जावि
 तपुंस्कादनुड्डय निपातनात् च म्यात् अलुक् एवं वद्वीहो कृते उक्तं पुंस्क स्य पुं वत्वेन जाव्यं न च वरदाशब्द उक्तं पुंस्क इत्यवर्धयत्वेन न
 वति एवं सत्रार्थे निश्चित एतमेव सत्रार्थं व्याख्यातं प्रहृत्ते यं प्रहृतिः प्रत्ययपक्षं असमस्ततो पर्युदासं चांगी कृत्य प्रहृत्ते निमंदमतीनां चांगी
 नवति तन्निशार्थमुच्यते उक्तपुंस्कादित्यादि उक्तः पुमानयस्मिन् शब्दप्रहृत्तिनिमित्ते तन्निपादकः शब्द उक्तं पुंस्क स्यात् परस्य अननुड्डः
 उद्गोः जावो नुड्ड तस्य ननु च जावस्योर्वापर्या जावो नुड्ड पुंस्कात्परत्वेनोपपद्यत इति चेत् नैष दोषः प्रतियोगिनो ह्यडः परत्वेन जावस्य परत्वे
 नाजावस्य परत्वमुपचर्यते तस्योऽजावस्य यत्रा अयत्वेन संबधी स्त्री प्रत्ययः स्त्री प्रतीपेते तस्मादिति स्त्री प्रत्ययः स्त्री वाचकः शब्दस्य स्य पुं व
 स्यात् पुंवाचकः शब्दस्यादिसम्यः पुं वत् जावात् स्त्री प्रत्ययलोप इति पुंवाचकशब्दानि देशस्त्री प्रत्ययस्य लोपो निवृत्तिरित्यर्थः स्त्री शब्दस्य पुं
 शब्दोऽतिदिशत इत्येव एवार्थ आचार्यरत्नमणित्रेत इति तकोपधाया इत्यादिसूत्रवृत्तिषु प्रकटं दृश्यते अयमेव च स्त्रार्थः काशिका यो वृत्ता
 बुक्तः जावितः पुमानयेन समानीयामाहृतौ एकस्मिन् प्रहृत्तिनिमित्ते सजावितपुंस्कः शब्दस्ते देवकथं भवति जावितः पुमानयस्मिन्नेव प्रहृ
 त्तिनिमित्ते सजावितपुंस्कशब्देनोच्यते तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सजावितपुंस्कः दुद्गो जावो नुड्ड जावितपुंस्कादनुड्डयस्मिन् शब्दे स जावि
 तपुंस्कादनुड्ड वद्वीहिरयं अलुक् मिपातनात् च म्याः तस्य जावितपुंस्कादनुड्ड स्त्री शब्दस्य पुं शब्दस्यैव रूपं भवतीति चित्रगुः रूपव
 द्वाये इति चित्रागोयस्य रूपवती जायो यस्य अत्र चित्रत्वं नाम गुणश्चित्रशब्दस्य प्रहृत्ते निमित्तं तमेकमुपादायासौ पुंसि स्त्रियां च वर्तते तथा
 रूपवती शब्दस्य रूपवत्त्वं नाम सामान्यविशेषः प्रहृत्तिनिमित्तं तमेकमुपादायासौ पुंसि स्त्रियां च वर्तते अतस्मात् जावितपुंस्कौ वासौ च जाये इति

मी॥
॥१२२॥

प्र. प्र. सु
॥१२३॥

मासातिशयेन पट्टे। अतिशयेन तर्मावच्छेदना वितितमपु। एवमिति अनेन प्रकारेण वरडा दाबुदा हार्थ नान्येष्टित्यर्थः। अतस्त्वेव
 ट। प्रकारवचने जातीयराईषद समाप्तौ कल्पापदेश्यदेशी परः। प्रशंसायां रूप्यपु। याप्ये पाशम्। पाशादा वित्यादिशब्देन धान्यत
 यात्वाहं हित्व तित्ता तिलो गृह्यते। त्वत्तलो रिति। त्वत्तलोः प्रत्यययोः परयोर्गुण वचनस्य पुंवद्भावः स्यादिति वाच्यमित्यर्थः। नेहे
 ति। कवी त्वमित्यत्र जातिवाचित्वेन अगुणवाचित्वात् पुंवत्त्वेनेत्यर्थः। यद्यपि नान्यकाराणि मत्तं परिगणनं न क्रियते। तथापि क्यद्वा
 निनोष्टेत्युत्तरस्तत्रैव वर्तमाना दनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारात्तत्सिल्लुत्तलुद्धने तत्तेष्वपि प्रत्ययेषु परेषु पुंवत्त्वे स्यादित्याह। उत्तरसूत्रे
 ति। ननु चोक्तं तेष्वपि केषु चिन्नेष्यते इति परिगणनं कार्यमेवेति चेत्। न कार्यं। न कोपधाया इत्यत्र नेति योगविभागेन निषेधस्य सि
 त्त्वात्। अन्यथा इति बह्व्याख्या दिति शस्त्रं। सस्यादे इति न संज्ञकस्य दव्यतिरिक्ते तद्वित्ते परे पुंवद्भावोक्तव्यः। हास्तिकमिति।
 अचित्तहस्ति धेनो गृमिति ठकु। ननु च त्रवकुष्ठसोष्टेये वपुंवत्त्वं सिद्धं। न सिध्यति तत्र हि कृसासाह चर्या तत्र वतष्ठ कृत्वा वितिसू
 त्रेण विहितस्यैव त्रको ग्रहणं न सर्वस्यारोहितेये इति। रोहितवर्णाया अपत्यं रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तोपधात्तो न इति डीषु। नकार
 आंतादेशः। ततः स्त्रीभ्यो ढगिति ठकु। तस्यैवादेशः। यस्येति चेत्तिका रलोपः। ननु च अग्नेस्त्री हृवा कपीति डीपि रेकारे चान्तादेशो
 कृते अग्नायीति स्यात्सास्यदेवतास्येति विवक्षायां मग्नेयस्त्री लोपा कइती व्यते। अत इति तु निषेधे आग्नाधेय इति स्यात्। इति चेत्
 निषेधोऽपः॥ अत इति अयत्नार्थं विहितं तदप्रत्ययं वृद्धयित्वेति विशेषणस्य विवक्षितत्वात्॥ त्रकुष्ठसोष्टे इति अन्तसंज्ञार्थं आरंभः। न
 नु त्रकुष्ठग्रहणं व्यर्थं। यत्तदस्यैकादेशो कृते भत्वा देव अस्य सिद्धः पुंवद्भाव इति। न व्यर्थं। तावत्स्थायामेव पुंवत्त्वं स्यादित्येवमर्थः। तत
 म्प्रदुस्तुतां तात्क इति कः सिध्येत्। अन्यथा यथा मयितं पण्यमस्य मायितिक इत्यत्र तस्यैकादेशो यस्येति चेत्त्यकारलोपे कृते
 पितृतादितिकादेशो न भवति। तथा भावत्का इत्यत्रापि इकादेशो कृते जाते पुंवत्त्वे कादेशो न स्यात्। भावत्का भवदीया इति भवतष्ठ

जी.
॥१२३॥

ककुसावितिउकुसौसितिचेतिपदत्वाज्जत्वं।प्रसंगेनपुंवद्भावविधिनिषेधप्रकरणंपठति।तैत्तिरीयसूत्राण्डमित्यादौअनुतरपदस्य
 डादेरस्त्रीत्वादसामानाधिकरण्यपुंवत्वंनप्राप्नोतीत्यारभ्यतेवक्तव्यंकुक्कुद्यादिविति।अंडादौपरपदेकुक्कुद्यादिषुपूर्वपदेषुपुंवत्वं
 वाच्यमित्यर्थः।कुक्कुटांडमित्यादि।कुक्कुद्याअंडंमृग्याःपदं।मृग्याःस्त्रीरंकार्क्याशचइतिविग्रहाः॥॥क्यड्या॥॥एनीवाचरति।एतायन
 इत्यादि।एतश्चेतशब्दाभ्यांबर्णादुदात्तादितिडीप॥तकारस्यनकारः।कर्तुःक्यड्सलोपश्चेतिक्क्यड्पुंवत्वं।ततोऽकृतसार्वधातु
 क्योरितिदीर्घः।मानिन्ग्रहणमस्यार्थमसमानाधिकरणार्थेच।इहनुदर्शनीयामोस्मानंमन्यतेस्त्रीदर्शनीयमानिनीतिस्त्रियाःपुंव
 दित्येवसिद्धं।अतएवासमानाधिकरणोदाहरणमेतदितिज्ञापयितुंदर्शनीयामन्यतइतिविग्रहेआत्मशब्देनप्रयुक्तआचार्यवर्यैः।त
 तश्चदर्शनीयमानिनीत्यस्यायमर्थः।कांचनस्त्वयतिरिक्तादर्शनीयामन्यतेइतिदर्शनीयांदेवदत्तायतदसौमन्यते।दर्शनीयमान्ययम
 स्याइतिअस्त्रीसमानाधिकरणोदाहरणं॥॥नकोपा॥॥पूर्वेणप्रकारेणप्राप्तस्यपुंवद्भावस्यायंनिषेधः॥पाचिकेति।पचेत्तुत्तुत्तुत्तु
 वित्तिण्वल्।टाप्।प्रत्ययस्थादिनीत्वं।स्त्रियाःपुंवदितिपुंवत्वस्यप्राप्तिः।पाचिकानेत्यादि॥तस्यनावस्त्वतलौत्वतलो रितिप्राप्तिःरसि
 केति।रसोऽस्यस्यानदनवनावितिठर।अत्रापिस्त्रियाइतिप्राप्तिः।मडिकायतइत्यादि।मडेषुअवामडहृज्योःकच।क्यड्मानिनोश्चे
 तिप्राप्तिः।अकतहित्ताभ्यामिति।अकश्चतहितश्चअकतहितौताभ्यांहेतुभ्यांपाकोपचास्त्रीकोपधस्त्रीवाचीशब्दस्त्वस्यपुंवद्भा
 वोत्रश्चेतिनिषिध्यतइत्यर्थः।एतच्चाट्टन्निस्त्वप्रतिपादितंफलमाह।इहमानूदिति।पाकेति।पाकशब्दोयमुणादिषुअर्नकप
 थुकपाकावयसीतिकप्रत्ययान्तोनिपातोतोनाकेनतहितेनवाकोपधइतिपुंवत्वनिषेधोऽन॥॥संज्ञा॥॥अनयो रिति॥संज्ञायाःहर
 एयाश्चस्त्रियाःप्राप्तःपुंवद्भावोनेत्यर्थः।ननुचसंज्ञाशब्दस्यैकद्वयविनिवेशित्वाडत्तंपुंवत्कत्वाभावात्कथंपुंवत्वप्राप्तिः।नेतत्।ने
 नत्ययंनियमोस्ति एकद्वयविनिवेशिनःसंज्ञाशब्दइति।तथाहि।देवदत्तादिशब्दःसंज्ञाभूतोनेकत्रप्रयुज्यमानो लोके दृश्यते।शा

३.५.सु
॥१२४॥

स्त्रैवद्रुस्त्रदिशद्वाः। येत्ते कद्वयविनिवेशिनस्तान्प्रतिनैष निषेधः। नन्वनेकार्थवृत्तित्वेपि संज्ञाशब्दानां कथमुक्तपुंस्कत्वमेकत्र
प्रवृत्तिनिमित्तं। नहि तेषां किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति यदृच्छाशब्दत्वात्। एषोप्यदोषः। यतस्तेषामपि किंचिन्निमित्तमस्यैव सप्त
पण्यदिवत्। यत्राप्यन्यनिमित्तं नास्ति तत्रापि स्वरूपमेव निमित्तमादाय वाच्ये प्रवर्तते तत्रैकस्मिन्निमित्ते यैरुक्तपुमान्ते दुक्तपुंस्क
इति किमत्रानुपपन्नं। दत्ताकार्ये इति। अत्र यासौ दानक्रिया कृतिस्तस्योदत्तशब्दोऽपि तपुंस्कः। अथ वा स्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्तं। दत्ता
यत इति। ननु चानुवृत्तेऽपि पुंवत्वे अकृतसार्वधातुकयो रिति चैर्दीर्घा पिरतत्सिद्धेन कथमेतन्निषेधस्योदाहरणं। एवं मन्यते
इत्यत्र यदि पुंवत्वनिषेधो न स्यात् तदा संज्ञा पूर्वको विधिरनित्य इति यदा दीर्घो न स्यात् तदा दत्तयत इत्यनिवृत्त्यादिति॥ ॥ ॥ ॥
दृष्टेर्हेतुर्दृष्टिर्हेतुस्तस्य दृष्टिर्हेतोः स्त्रौघी नार्थ इति॥ सुघेऽनुवातत्र च वदत्यण्। दि द्वाणजिति डीपू। माधुरी यत इत्यादि। मथुरा
यो च न वा माधुरी पूर्ववत्। माधुरी वा चरति क्य ड्। माधुरी मन्यते। अरक्तेति किमिति। काषायीति। कषायेन रक्तातेन क्तमित्यण्
। हेममुद्रिक इति। हेमो विकारः। अनुदात्तादेशे ये च। वैयाकरण नार्थ इति। व्याकरण मधीते तद्देत्यण्। नद्याभ्यापिति दृष्टि
निषेधः। ऐ आगमश्च। अयमण निषिधुत्वात् दृष्टेर्निमित्तं न च वतीति पुंवद्भावनिषेधो नासौ वश्च नार्थ इति। स्वस्य स्यायत्यसौ वश्च।
अण्। सर्ववद् द्विनिषेधः ऐजागमश्च। ननु च तावती नार्थो यस्य स तावद्भार्य्या इहापि निषेधः स्यात्। आसर्वनाम्न इत्यात्तल्लक्षणं
दृष्टिं प्रतिवतोस्तद्वितस्य निमित्तत्वात् नैष दोषः। दृष्टिनिमित्तत्वं नाम ध्व दृष्टि संशब्देन विहिताय। दृष्टेर्निमित्तत्वं तद्विवक्षितमिति
हेतोः तद्विवक्षा च दृष्टिशब्दस्याद्वैतेति। आचार्याणां मणिप्रयास काशिका कारस्य तु मते दृष्टिनिमित्तस्येति दृष्टेर्निमित्तान्न एका
यस्मिंस्तस्येति बद्धव्रीहिः। तथा च न एका नाम न वा द प्राप्तिः। स्वच वद्व्रीहिपक्षः अत्रापि यो जयितुं शक्यः किं तु तन्मते वैयाकर
ण नार्थ इत्यादौ दृष्टिनिषेधात् दृष्टिनिमित्तता नास्तीति पुंवत्वनिषेधो न च वतीति शैर्य॥ ॥ स्वांगत॥ ॥ सुवैशी नार्थ इति॥ स्त्री गाञ्च

प्रति शी
प्रसाद

प्रति
॥१२४॥

पसर्जनादसंयोगोपधादिति डोषापदुक्त्यर्थ इति। पद्वी नार्यो यस्येति विग्रहः। ईत इति किं। अकेशा नार्यो यस्य अकेशा नार्यः॥ जातेः
 अयं च निषेध औपसंख्या निवस्यनेष्यते हस्तिना नो समूहो हस्तिके। तथोक्तं महाभाष्ये। एवं तर्हि न कोपधाया इत्येष योगः पुंवङ्गा
 वमात्रस्य विषये उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषय इति। संख्योत्तरपदे संख्यो न्यपदे च बहुव्रीहिमाह॥ ॥ संख्यया॥
 अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रं मत्वर्थे बहुव्रीहिविधायकमिति नान्यकारेण स्थापितं अतो मत्वर्थे विनापि बहुव्रीहिर्यथा स्यात् इत्यर्थः यो
 गश्च रच्यते। तथा प्रथमार्थवर्जयित्वा न्यत्र विरुक्तौ बहुव्रीहिरुक्तः प्रथमार्थमिदं वचने। तथा हि उपदशा इति दशानां समीपे ये ते उच्यं
 ते ते च न वैकादशचेति अन्यपदार्थः। अस्त्येव न तु मत्वर्थः। प्रथमार्थवर्ज्योप्यत्रास्ति। तथा हि द्विजा इत्यत्र द्वौ त्रयो वेति विग्रहो वाच्यो
 यं समासः। वार्धश्चान्यपदार्थः। न तु मत्वर्थः। अस्ति तथा प्रथमार्थोप्यत्रास्ति तथा हि द्विजादशा त्रिदशा इति द्विदश त्रिदशेति विग्रहो सुजनेः
 यं समासः। दशसंबन्धिनीवाहतिर्दशशब्देन लक्ष्यमान द्विशब्देन त्रिशब्देन वा संख्यायते सुजनेः श्वायमन्यपदार्थो न तु मत्वर्थः। प्रथमार्थोप्य
 त्रास्ति सुचप्रत्ययश्च तौ गतार्थत्वात् न प्रयुज्यते प्रतिपदविधानार्थोपि बहुव्रीहौ संख्येये उच्यते बहुगणादित्यत्रास्ये वग्रहणं यथा स्यात्॥
 ॥ ॥ बहु॥ ॥ संख्येयेति। संख्यया व्यया सन्नेति र्यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणं। बहुव्रीहौ विहितसुख्यत्यर्थेन पंचम्यर्थे समीप्यति प्रेत्याह
 तस्मादिति। उपगतादशयेषां ते उपदशा इति। न तु च अत्र च दशानां समीपे ये ते उपदशा इति विग्रहः कार्यः। तथोक्तं महाभाष्ये। कोस्य विग्र
 हो दशानां समीपे ये ते उपदशा इति सत्यं विग्रहस्तु तथैव। किंतु अस्य समासस्य समीपि प्राधान्यं अव्ययीभावस्य तु सामीप्यप्राधान्यमिति
 विषयविभागप्रदर्शनार्थं समीपि प्राधान्यं स्फुटीकर्तुं उपगतादशयेषां मित्युक्तं। समीपगतादशयेषां ते त्रिसमीपिनः समासार्थ इति भावः।
 यो हि दशानां समीपे तेषां उपगतादशसंज्ञं स्येति विग्रहेण लुप्त्यर्थत्वमस्य वाक्यस्येति निवृत्तिरुक्तं। चित्तथोक्तं। त्रिंशो च न दत्तेन यं जिका
 यो। ये हि दशानां समीपे तेषां उपगताः समीपगतादश इत्यर्थो विन विरुध्यते इति तथापि समीपि प्राधान्यमस्येति जिने बुद्धिना न्यास उक्तं॥ य

३५-३
११२५॥

वा

दासवीपिप्राधान्येनदाबहुव्रीहिः।यदातुसादीप्यप्राधान्येनदाव्ययीभावइत्येषविषयविनागइति॥॥तिविं॥॥तिग्रहणमंतस्यलो
योमान्तरादिति।आसन्नविंशत्यादि॥आसन्नाविंशतेः।अत्रविंशतः।अधिकाश्चत्वारिंशतहंइतिविग्रहाः।सर्वसंख्यपासनादेः
समासेजातेऽचु।द्वौत्रयोवामनेयेवामिति।यद्यप्यादशःसंख्यासंख्येयेवर्ततेततःपरासंख्यानेसंख्येयेन।तथाप्यत्रमानशब्दसं
विधानात्तद्विंशद्वौसंख्यानेद्वित्वेनचयर्ततेयथापंचपरिभाषणमेषांतेपंचकाः।शतुनयइत्यत्रपंचशब्दःपंचनतेततश्च
द्वित्वेनचयर्तमानंसंख्यानेमेषांद्वित्वेनचयर्ततेवासेख्याताइतियावत्।ततश्चअनेनवाक्येनद्वौवात्रयोवेतिमहाज्ञायाकस्यविग्र
हस्यार्थउक्तः।तथाचप्रदीपोपंचषट्पदानेमेषामित्यस्यार्थउक्तःपंचवाषडेत्यर्थइति।अयंचसम्यसोवार्थवार्थश्चात्रसंशयः।सं
शयहिबहुवचनंस्यात्॥संशयस्योक्त्यपक्षपरामर्शत्वेनबहुवचनविषयत्वात्तद्व्याकृतिवाक्यवतःपुत्रादिति।तथोक्तंज्ञाया।अवि
ज्ञातार्थेबहुवचनंप्रयोक्तव्यमिति।उपबहवइति।बहूनांसमीपेयेतेउपबहवः।उपगताइति।गणानांसमीपेये।अत्रेत्यादि।उपगता
इत्यत्रउचिसत्यसतिवापिरूपहेदोनास्तितथापिस्वरेविशेषोस्ति।तथादिउचिसत्यतोदात्तत्वंस्याच्चिस्वरेणतस्मिन्नसतिपूर्ववद
प्रकृतिजादेनाद्युदात्तंस्यात्।संख्येयेकिमिति।संख्याव्ययेतिस्त्रेसंख्येयेवर्तमानयासंख्यायाइति।किमर्थमुक्तमित्यर्थः।अधिकाविंश
तिगावामिति।अत्रविंशतिशब्दःसंख्यायामेववर्ततेनसंख्येये।संख्यायाइति।तत्पुरुषस्यसंख्यायाविग्रहत्वरपदंततोउचवाच्यइ
त्यर्थः।निस्त्रंशानीति।निमादयः।क्रानाद्यर्थेपंचम्येति।समासः।दिगंतराललक्षणाबहुव्रीहिगाह॥॥दिङ्मानि॥॥प्रथमार्थे
मत्वर्थेपिसमासार्थमस्यारंभः।प्रतिपदविधानार्थंचविनायादिकसमासेबहुव्रीह्यावित्यत्रास्येवग्रहणंयथास्यादितितेनयापूर्वासा
तशब्दस्योन्मुग्धस्यतस्मैसर्वोत्तरापदेहीत्यत्रसर्वनामत्वंनाकचक्रवार्थंच॥शेषादिभाषेत्यत्रशेषाधिकारोक्तस्येवबहुव्रीहेर्ग
हःशेषाधिकारश्चानेकमन्यपक्षार्थइत्यत्रैवातेनात्रनक३॥वैयधिकरणोपिपुंवस्यादित्यस्यारंभः।सर्वनामोदतिमात्रेपूर्व

ओ॥
११२५॥

पदस्यपुंवद्वावइत्युपसंख्यानमर्थतः पठति। सर्वनामः समासे इति। सर्वनामं नः। सर्वनामो वृत्तिमात्रे सर्वपदस्य प्रसंबंधिनिसमासे सर्व
यत्सर्वनामपदंतत्पुंवइत्यादिति वाच्यमित्यर्थः। दक्षिणस्य सर्वस्याश्चोतरालं नामोक्तेरिति। नामग्रहणं लोककृदि
परिग्रहार्थं। तेन रं द्याश्चकौ वेर्याश्चयदंतरालमित्यादौ न समासः। नेमो रुद्धिश्चै किं तु इंदस्येयं कुवेरस्येयमित्यौ गौ। व्यति
हारलक्षणंबहुव्रीहिमाह॥ ॥ तत्र॥ ॥ अमत्वर्थोयमारंभः। प्रतिपदविधानार्थं पिइकर्मव्यतिहारइत्यत्रास्येवग्रहः। समस्येते इत्यादि
। गृह्यतेस्मिन्निति ग्रहणं केशादितद्विषयो वाच्यं ययोः सौ ग्रहणविषये सरूपे समानरूपे पदे इदं युद्धमित्यस्मिन्नत्यर्थे मिथः समस्ये
ते। तथा तृतीयान्ते सरूपे पदे प्रहरत्यनेनेति प्रहरणं मुसलादितद्विषयो वाच्यं ययोः ते तद्विषये इदं युद्धमित्यर्थे मिथः समस्येते। कर्मव्य
तिहारे द्योत्ये इति। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परग्रहणं च। इति शब्दादेतावदिति। ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं वेति॥ ॥
॥ ॥ अथ॥ ॥ इति ग्रहणदिति। प्रयोगानुसरणार्थं दिति नावः। आत्वं चेति। अर्वाचीनमतेनोक्तं। तथा च यं जिहायां त्रिलोचनद
सेनोक्तं। तथा मुष्टामुष्टीति इविनाम्यंत सर्वपदस्यात्वं दश्यत इति॥ ॥ इच्छ॥ ॥ यिक्तरणं तिष्ठद्गुप्रचृतिषु र्कर्मव्यतिहारइत्यस्य वि
शेषणार्थं। तिष्ठद्गुप्रचृतीनि चे। तीदमव्ययी जावे व्याख्यातं। स्पष्टत्वात्त्यक्ते सूत्रं व्याख्यायते॥ ॥ द्विदद्यादिभ्यश्च॥ ॥ एषां तादर्थ्यं
चतुर्थानपंची॥ द्विदद्यादिसिध्यर्थं चेत्कार्यः। समुदायनिपातनादर्थं विशेषे च रुध्यते। द्वौ दंडौ प्रहरणमस्यो जीडायां द्विदंडिप्रहरति। तथा
द्विमुशलिप्रहरति इहना द्विदंडाशालेति। बहुव्रीह्याधिकारे पितृसुखात्कचिद्विधः। निज्ज्वकलौ धावति। निज्ज्वकलि धावति॥
प्रोह्यपादौ हस्तिनं वाहयति प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति। मयूरस्य सकादित्वा समासः। उजाभ्यामंजलिभ्यां पिवति उजांजलि उजां
जलि। उजां दंति। उजां दंति। उजां कलि उजां कलि। उजां कलि यस्मिन् श्रवणे। उजां हस्ति उजां हस्ति। उजां पालि उजां पालि।

वात्। अनुदात्त श्रूयेनाडीषितुसतिसर्वत्रोदात्तः सिद्धः स्यात्। बद्धव्रीहौ किं। परमसङ्घि। कल्याणादि। सङ्घ्यरूपाः किं। सुबाहुः
 ॥ ॥ अंगुलिः ॥ ॥ दारुणिसमासार्थं मुख्याभिरंगुलीभिः संबन्धो न घटते तस्मात्सामर्थ्यादंगुलिसदृशेषु दीर्घवयवेषु गुलीशब्दो वर्तते
 मानरहाश्रीयत इत्यभिप्रेत्याह। अंगुलिसदृशावयवमिति। ननु च हे अंगुलीप्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र मुख्याभिरंगुलीभिः सं
 बन्धस्तत्र मुख्यांगुलिशब्दे संज्ञवति। गोणग्रहणमयुक्तमिति चेत्। नाबद्धव्रीहावित्यनुवृत्तेः अयेव तद्विनाशे तत्पुरुष इति तत्पुरुष
 स्यांगुलेरित्युक्त्यात् ॥ ॥ द्वित्रिन्त्यां ॥ ॥ षचिप्रकृतैष विधिर्विकल्पेनोदात्तत्वं यथा स्यादिति। तथा हि द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु ब
 द्धव्रीहावित्यत्र विजाषाणुवृत्तेरसमासोत्तमूर्धशब्दनिर्देशाच्च यस्य असमासोत्तमूर्धशब्दो द्वित्रिभ्यां परस्तस्य ऽबद्धव्रीहेरंतोदा
 त्तत्वं पाक्षे के विधीति अन्यथा कृतसमासोत्तमेव मूर्धशब्दनिर्देशे तत्र यद्विषयस्य तत्र हि तस्याधिकनत्तोदात्तत्वं बाधित्वावित्यसाम
 र्थ्यान्नित्यमेतोदात्तत्वं स्यात्। विजाषाणोदात्तवचनस्य यत्र समासोत्तो नास्ति सोऽवकाशः। येन सति दोतोदात्तत्वं स्यात्। न च समासोत्तनिर्देशा
 दसमासोत्त एव मूर्धशब्दे उत्तरयदेवांतोदात्तत्वे न जाये। तत्कथं समासोत्ते कृते तत्तस्य। नैष दोषः। यतो हि काशिकायामुक्ता। यदापि च समा
 सान् क्रियते तदापि बद्धव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशित्वाच्च समासोत्तस्यांतोदात्तत्वं पक्षे न वत्येवेति। एवं न्यासे व्याख्याते। इह बद्धव्रीहिः का
 र्यो तदेकदेशित्वेन समासोत्तस्य एकदेशोऽस्यास्तीति एकदेशी संबद्धव्रीहिरेकदेशीयस्य समासोत्तस्य सतदेकदेशी तस्य जावस्तदेकदे
 शित्वं। एतेन समासोत्तस्य बद्धव्रीह्यावयवत्वं दर्शयन् कृतसमासोत्तस्य शब्दांतरत्वं निरस्यति। तदेवं यस्मादिह बद्धव्रीहिः कार्यो तदेकदे
 शित्वेन समासोत्तस्य तस्मादादापि समासोत्तः क्रियते तदापि पक्षे अंतोदात्तत्वं न वत्येवेति समासोत्तस्य च वैकल्पिकत्वं असमासोत्तनिर्दे
 शा एव तापयति। नेतुमिति न दोत्रेयोनेत्रिशब्दो वर्तते तदंतोदात्तव्रीहेरवत्कथं इत्यर्थः। मत्स्योत्तुतिप्रत्ययपूर्वपदात्तवत्प्रविधेयः पंचको
 मासोत्तस्य पंचकपासिकः कर्मकरः दशकपासिकः सोतांशवस्तत्तत्तदितिर्थः। नृत्यर्थे संख्याया इति क्व ॥ ॥ अंतः ॥ ॥ अंतर्लोम

प्र.प्र.सु.
॥१२७॥

इति॥ अंतर्गतानि लोमान्यस्य॥ ॥ अच॥ ॥ संज्ञायामितिसमुदायोपमिः॥ तेन यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः कस्यचिज्ज्ञास्यात्॥ एवं प्रत्य-
यः स्यात्॥ अचश्चित्करणे बहुव्रीहिः स्वरवाधनार्थः॥ ॥ पूर्वपदात्॥ ॥ रवाभ्यामिति वर्तते न च तयोः पूर्वपदत्वे समस्तीति रवात्तात्पद-
वपदादितित्त्वोच्चारणान्तेति समाख्यात पूर्वपदस्यात् निमित्तादित्येवार्थः स्यादित्याह॥ पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्यति केचिदेते नि-
यमार्थमाहुः॥ पूर्वपदासंज्ञायामेव एतन्नान्यत्रेति॥ समासे हि समुदायादुच्यन्त्यायां विभक्त्या समुदायस्य पदत्वात् समानपदे निमित्त नि-
मित्तिनोऽर्थादस्ति रवाभ्यामिति प्राप्तिः॥ समानपदत्वे हि तत्राश्रितं॥ नन्विन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं॥ सच नियमः पूर्वपदसंबंधादुत्तरपद-
स्तस्यैव एतत्त्वं निवर्तयत इति चर्मनासि कदति॥ न तद्विन्नस्तस्य पूर्वपदस्तस्य च मातृजोगीणः करणप्रिय इति॥ अग इति योगविभा-
गेन न त्वनिषेधो न नियमनिषेध इति॥ अन्येतु पूर्वस्त्वे समानमेव यन्नित्ये पदेन समानपदमिति समानग्रहणादाश्रयति तेषामप्रसमे-
वणत्वमनेन विधीयते समासे पूर्वपदमुत्तरपद इति विभागादसमानपदत्वपप्यस्ति॥ दुरिवेति॥ समस्युपमान पूर्वस्योत्तरपदलोपश्चेति स-
मासः॥ स्वरणस इति॥ स्वर इव नासिकास्या॥ अगः किमिति॥ पूर्वपदासंज्ञायामग इत्यस्यावयव आक्षिप्यते॥ अगयनमिति॥ ऊचोयनं॥
असूलाक्षिमिति॥ अनासिकायाः संज्ञायामित्यादिस्तत्रावयवाक्षेपः॥ स्वरुरत्यादि॥ स्वरस्वरान्तां परस्य नासिकाशब्दस्य नशादेशो वक्त-
व्य इत्यर्थः॥ पक्षेति॥ स्वरस्वरान्तां नासिकाशब्दात्पक्षे अत्रपीष्यत इत्यर्थः॥ स्वरण इति॥ स्वर इव नासिकास्या॥ ॥ उपसर्गात्॥ ॥ उपसर्ग-
ग्रहणमिह प्रादुपलक्षणं नासिकाशब्दे परतः क्रियायोगाच्चावात्॥ उपसत्वाच्चावात्॥ असंज्ञार्थवचनं॥ ॥ उपसर्गात्॥ ॥ प्रणस इति॥ प्रण-
तानासिकास्या॥ उन्नतान्नासिकास्यावर्ग इति विशङ्क्य परस्य नासिकाशब्दस्य शादेशस्यादिति वक्तव्यं॥ प्रत्ययस्त्वजेव॥ स्थित्वात्यतः॥
सुप्रात सुश्रुदिव सारिकुक्षेत्राणीपदाजपदप्रोक्तपदाः॥ ॥ एते बहुव्रीहयो ज्ञानिपात्यंते॥ शोऽनं प्रातरस्य सुप्रातः॥ शो-
ऽनं श्योस्य सुश्रुः॥ शोऽनं दिवास्य सुदिवः॥ शारे विवकुक्षिरस्य शारिकुक्षः॥ यतस्वो अश्रयो यस्य चतुरस्वः॥ एषा इव पादावस्य

श्री॥
॥१२७॥

एलीपदः। अजस्येव पादावस्य अजपदः। प्रोक्षो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोक्षपदः॥ ॥ ननु दुस॥ ॥ ननु चादेतोपि हलशब्देऽस्ति इदं तोपि
। तत्र यदादेतेन समासः तदा अहल इति स्यात्। यदा त्विदं तेन तदा अहलि रित्यतो व्यर्थं। हलिग्रहणं। न व्यर्थं। निनार्थत्वादनयोः महहलं
हलिः अत्र विषये अहल इति न स्यात्। अन्यथा यदा हल इत्यदं तेन समासस्तर्हि सर्वपदप्रकृतिर्भावेनाद्युदात्तत्वे स्यात्। अतोदात्तत्वं च
यतोऽशेषादिति विभाषा कपचप्रसज्यते। तस्माद्युक्तं हलिग्रहणं। शक्तेरिति पाठ इति। उच्यथा ह्या चोर्थे लज्जिष्याः प्रतिपादिताः। इ
त्युच्यमपि प्रमाणं॥ ॥ नित्यं॥ ॥ ननु च सर्वसूत्रोदिह अन्यतरस्यो ग्रहणं न स्वयं तेदति व्यर्थं नित्यग्रहणमित्याशंक्यं गुणधिकादर्थो
धिक्योदर्थो धिक्यं नृवतीति कृतानि नित्यग्रहणादन्यपि सिध्यतीत्याह। नित्यग्रहणादित्यादि॥ ॥ धर्मात्॥ ॥ केवलादिति धर्मशब्दस्य
वर्षदस्य च विशेषणमित्यभिप्रेत्याह॥ केवलादित्यादि। तथोक्तं पाणिनीयमतदर्पणे। केवलादिति केवलं धर्मप्राक्यदयोर्मतमिति
चित्त्वं सर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा तोदात्तो यथा स्यादिति स्पष्टत्वात्त्यक्तं॥ ॥ जं ननु हारित नृणामेव॥ ॥ बद्धव्रीहौ स्वादिभ्यः
परं जं नृति कृतसमासांतमुत्तरपदे निपात्यते। जं नृशब्देऽप्यवहार्यचाच्चीदंत वाच्चीचाजो नृजं नृस्यसु जं नृदेव दत्तः। शो नृनाहारः
शो नृनंदंतो वेत्यर्थः। एवं हरितं जं नृ॥ नृणाम् जं नृ॥ सोमजं नृ॥ दंतवचने नृणामिव जं नृस्यसोमद्वजं नृस्येति विग्रहीतव्यं। एभ्यः किं पति
तं जं नृ॥ ॥ दक्षिणे लोपा॥ ॥ लुब्धो व्याधः॥ ॥ धर्मशब्दे ब्रणवाची॥ ॥ प्रसंभ्यां॥ ॥ जानुनो पिति॥ ॥ षष्ठी द्विवचननिर्देशः स्तान् षष्ठीत्वं निश्च
तं। अन्यथा जानुन इत्येकवचनेन निर्देशो प्रत्ययाधिकारात्संभ्रमीयमिति भ्रमस्यात्। अतोऽनुशब्ददेश इत्यभिप्रेत्याह॥ अनुशब्ददेशः स्या
दिति॥ ॥ ऊर्ध्वात्॥ ॥ उच्यते॥ ॥ एतच्च सूत्रप्रत्ययेषु व्याख्यातं॥ ॥ धनुषः॥ ॥ शार्ङ्गधन्वेति॥ ॥ अनेति॥ ॥ कृते यणादेशः॥ ॥ वासंज्ञा॥ ॥
सर्वे लानित्यः। प्राप्ताविकल्प्यते॥ ॥ ज्यावावा॥ ॥ डिस्वादादेशो यं॥ ॥ लोपः॥ ॥ लिटि धातो रित्यतो यन् धातो रिति प्रकृतं तत्वा
द्वात्वादेशः। स इति पुनर्धातुग्रहणाच्चैव तमित्यभिप्रेत्याह॥ धातो रधातो रिति॥ सर्वलोपनिर्देशो वेरुक्तावसर्वो बलि लोप एव यथा

लिपदी॥ कृष्णपदी॥ द्रोणपदी॥ वृणपदी॥ सूकरपदी॥ अष्टापदी॥ स्तेनपदी॥ यज्ञो हो पमान सर्वसंख्या सर्वचपद्यनेतस्यलोपमिद्वेदीयवर्षवन
नेपादेन्यतरस्यामिलिकल्लोन॥ संख्या॥ अनुपमानार्थवचनं॥ वयसि॥ सुदक्षिति॥ उगिदवामितिवुमाङ्कारस्योगित्कायीत्यात्
पोउन्इतिषट्दंत्यास्यसुदतीति॥ उगित्वात्तडीपास्पष्टत्वात्त्यक्तंस्त्रयं॥ स्त्रियांसंज्ञायाम्॥ इतस्यदृश्यात्स्त्रियांसंज्ञायामविषये॥
अपोदती॥ फालेदती॥ संज्ञायाम्किं॥ समवेती॥ विजायाश्चाबरोकोऽन्यो॥ आभयोदंतस्य॥ ददवाब्दुद्धीहो॥ श्यांबदनाश्यावेदंतः॥ अरोकदन॥ अरो
कदंतः॥ सेचनेरोकोदीप्तिर्नास्तिरोकोऽस्यारोकः॥ संज्ञायामित्येवाश्यावेदंतः॥ अरोकदंतः॥ अग्रौतऊझलाप्रदन्तिनि॥ ऊझलाप्रमिवदै
तोयस्यावकागादिति॥ अनुक्तसमुच्चयार्थमिति जावः॥ आदिनाशिखरद्वारागर्दभदरा॥ ककुदस्य॥ कालहादिकलावयः प्रभृतयोवस्तुधर्म
अवस्थस्युच्यते॥ अजातककुदिति॥ बालेवञ्चउच्यते॥ पूर्ववकुदिति॥ मध्यमवयाः अवस्थायां किंमेतककुदः॥ स्पष्टत्वात्त्यक्तंस्त्रयं व्याख्याय
ते॥ त्रिककुत्वैते॥ त्रिणातोयंगिरौ॥ त्रीणिककुदाकाराणिशिखराणियस्यसर्वतविशेषउच्यते॥ त्रिककुदिति॥ उद्भिन्नो॥ समा
सोत्तादादेः परस्यतिनसंचरति॥ स्पष्टत्वात्त्यक्तं॥ पूर्णाद्विजाया॥ पूर्णाकाकुत्॥ पूर्णाकाकुदः॥ सुहृत्॥ सुहृदित्यादि॥ शोभनेद
दयमस्यसुहृत्॥ दुष्टदयमस्यदुष्टत्वं॥ दुष्टदैनैवैतत्सिंहंतथापिसुहृदयोदुष्टदयइतिमित्रामित्रयोर्भाजदितिवचनं॥ उरः॥ व्यूढो
रस्कृदिति॥ व्यूढपूरयस्य॥ प्रियसर्पिक्कडिति॥ इणः षडतिष्ठः॥ उरस्सर्पिस्॥ उपानहपुमान्॥ अनूद्रापयः नौः॥ लक्ष्मी॥ पुमान्नृपनाम्नेक
वचनांतानांपाठोद्विवचनचक्रवचनान्तेश्योमान्दिति॥ तत्रशेषाद्विजायेतिवाक्यदधि॥ मधुशालि॥ अर्थान्नत्रः॥ नास्त्यर्थोस्यअनर्थकः
॥ इनः॥ स्त्रियांकिंबहुदंडीगतं॥ अवशेषाद्विजायेतिजावति॥ शेषात्॥ अत्रयदिकवपेक्षः शेषस्यात्॥ अत्रचोव्याघ्रपात्॥ तु
गंधिरिच्छापि स्यात्तन्मतः कविहितः इतिकवपेक्षयाशेषेदोषेदृश्यासमासांतोपेक्षयाशेषइतिचेतसिहृत्वात्तद्वत्॥ प्रागनुक्तसमासा
त्तादिति॥ समासांतोपेक्षयाशेषअद्वैतात्तद्वत्कंसूक्तमिति॥ कथमितिचेत्॥ उच्येतोअध्येतवैवाप्रत्ययस्यविधानात्तस्मिन्ध्यानि॥ तपोत्तं
अनूनवहवावहेतव्येति॥ शेषादिति॥ किंयतोयेप्रतिपदंसमासांतोवद्वीडिहैविधीयंतैर्बाधकाः स्युः एवंतद्विशेषाधिकारविहितेवद्व

५. प्र. तु
॥ १२७ ॥

ब्रह्मिकपुष्पादिति शेषः । तेनोत्तरं सर्वं त्याज्यं न । स्पष्टत्वात् । ॥ न संज्ञायाम् ॥ ॥ सर्वं प्राप्तिः कपुः संज्ञायाम् निषिध्यते । विधेदेना अस्य विधेदे
नः ॥ ॥ आपः ॥ ॥ अनावेतस्यापीति । तथा च बहुधा बोधे उक्तं । के अकस्वो हेतुवेति ॥ ॥ ईयम् ॥ ॥ कवेनानुवर्तते न शेषादिति तेन सर्वा
कपः प्राप्तिरनेन निषिध्यते । बहुश्रेयानिति । शेषादिनापेति कपुः प्राप्तिः । बहुश्रेयसी पुरुष इति । ननु तस्येति कपुः प्राप्तिः । ईयसो बहुश्रेय
नेति द्वयत्वं निषेधः ॥ ॥ वेदि ॥ ॥ इह बंदिताः स्तुतः । इति तद्व्युच्यते । इत्यभिप्रेत्याह । राज्यामिति । ननु तस्येति प्राप्तिः कपुः निषिध्यते ॥
स्पष्टत्वात् । सत्त्वं ह्ययम् ॥ ॥ नाडीतेजोः स्वोमे ॥ ॥ स्वांगे यो नाडीतेजोः शब्दो तदंताद्बहुव्रीहः कपुः । बहो नाड्यो यस्मिन् बहु नाडि
हः । बहुतेजो ग्रीवा । धमनीव च नस्तं । शब्दः । स्वांगे किं । बहु नाडी कस्तं हः । बहुतेजो कावीणा ॥ ॥ निष्प्रवालिम् ॥ ॥ न दीक्ष्यमाणस्य क
पो निषेधः । प्रकर्षेण उच्यते । अस्या इति प्रवाणीते तु वा यश लाका । निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवालिः परः । तुयोदिभ्यो अविरोप हत इत्यर्थः ।
एवं बहुव्रीह्याधिकारेण विहितान् स मासं तान् परिसमाप्य बहुव्रीह्याविति विधीयमानं प्रादिपातमाह । सर्वनाम संख्ययोरित्यादि । यत्र
गुणवचनेन समासः सोऽस्य विषयः । यत्र तु द्वयवाचिना तत्र सर्वनाम संख्ययोर्विशेषणत्वादेव प्राकृतिपातः सिद्धः । मिथो न योरिति । स
र्वनाम संख्ययोः परस्परं समास इत्यर्थः । अल्पीयसी पूर्वमिति संख्यायाः संख्याया समासो अल्पीयसी पूर्वमिति तदित्यर्थः । द्वितीया
तिद्वौ वा त्रयो वा ॥ वा प्रियस्येति । प्रियशब्दस्येत्यर्थः । प्राधिकमिति । गङ्गादेः परा समासमीदृशेति प्रापिकं ॥ ॥ निष्ठा ॥ ॥ ननु च निष्ठांतस्य ति
शेषणत्वादेव समासो विशेषण इति सर्वनिपाते सिद्धे व्यर्थमेतद्वचनमित्याशं कयाह । विशेषणत्वस्येति । कृतक इति कृतः कतेयेन अत्र
जातिकालेति कांतस्य परत्वं नायत उक्तं । कथं कृतक इति प्राप्तिरस्य बाधा व्याख्येयेति । सारंगजग्धी । जग्धः सारंगो यया । सारंगशब्दो जा
तिवाची । अस्वांग सर्वपदादेति डीष् । सुरवादिस्तद्विते वक्ष्यते । प्रहरणार्थे च इति । प्रहरणमर्थो येषां ते तथोक्ताः । अस्युच्यत इति उच्यते
सिच्येन उच्यतामिति आदीति । प्राप्तिरस्य बाधा व्याख्यानात् ॥ ॥ वाहिता ॥ ॥ निष्ठेति पूर्वनिपाते विकल्प इत्युच्यते । जातदंतः जातश्च
शुः । ते लपोतः द्युतपीतः । मद्यपीतः । उद्वहार्थः । गतार्थः । आहूतिगणोयमिति । आहूत्यागण आहूतिगणः । तेन गङ्गुर्कृतं प्रकृतयः इति

॥ १२७ ॥

वद्व्याः। मत्वर्थे बहुव्रीहिः। सचक्षेध। मत्वर्थस्य संबंधस्योभयविधत्वात्। तथा हि कश्चिज्ज्योत्स्वामि संबंधा
दिनिमित्तः। तत्र पूर्वो बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानमुच्यते। उत्तरस्तत्तद्गुणसंविज्ञानः। तस्यान्यपदार्थस्य गुणवर्तिपदार्थः। सोपिकार्यसोवि
ज्ञायतेयस्मिन् बहुव्रीहौ सतद्गुणसंविज्ञानमित्यभिप्रेत्याह। समस्य मानेति। समस्य मानानियानिपदानितेषामर्थो यत्र बहुव्रीहौ अन्यप
दार्थस्यैकदेशो वयवः सनुकार्यस्यातसतद्गुणसंविज्ञानसंज्ञको बहुव्रीहिः स्यादित्यर्थः। लेखक इति लेखौ कर्णौ यस्येति। यत्र तु समस्य
मानपदार्थो अन्यपदार्थानवयवभूतः कार्यनिसोतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यथा चित्रागोयस्य सचित्रगुः इत्यादि॥ ॥ श्रीरामाच्चा
र्यस्तु हंरिहरभजनैकाग्रधीः श्रीनृसिंहाचार्योयं मारिकांवाप्य जनयदतुलं विबुध्वाचार्यमर्थं। तस्य श्रीपालिनीयाद्यनुगुणसमुत्प
प्रक्रियाको मुदीयव्याख्याने गत्प्रसादे विशददह बहुव्रीहिसंज्ञसमासः॥ ॥ अथ द्वंद्वसमास उच्यते॥ ॥ सचक्षेध॥ ॥ इतरतर
योगार्थः समाहारार्थश्चेति। तमुच्यते वक्तुमाह॥ ॥ वार्थ॥ ॥ तत्रेति॥ तत्र तेषु चार्थेषु मध्ये ईश्वरं गुणं चैव तज्ज्ञेति प्रकाशणं प्रकृतं
नामनेकेषां साधनानामनियतक्रमयोगपद्यानांतुल्यबलानां प्रत्येकमेकया चैव तज्ज्ञेत्यादिकया क्रियया संबंधोयः समुच्चयः। आत्मरू
पनेदेन चीयमानता हि समुच्चयः। सत् संबंधेनैव क्ववतीति संबंधः समुच्चय इत्युक्तं। अनेकेषामनियतक्रमयोगपद्यानांतुल्यबलानां प
दार्थानामेकं क्रियां द्व्यंगुणवा प्रति अनेकत्वे समुच्चय इति यावत्। यदत्वेकस्य प्राधान्यात्तदुरोधेन इतरदन्वाचीयते तदन्वाच्यपद
न्यभिप्रेत्याह। चटो इत्यादि। अत्र निश्चातने मुख्यं गवानयनं तु तदुरोधेन पश्चादन्वाचीयते। अत एवोक्तं क्रमेणेति। इतरतरयोगमाह॥
अन्योन्यत्यादि। परस्परपेक्षाणां साधनानामवयवप्रेतानुगत एकक्रिया संबंध इतरतरयोग इति यावत्। यथा हरिहरौ कुरुत इत्यत्र का
र्ये उच्चावपि परस्परसापेक्षौ तथा हितदेकस्याप्यज्ञानेन क्रियेति अवयवप्रधानश्चायमिति द्वित्यात् द्विवचने। इतरतरयोग एवति
तिरहितावयवभेदः। संहति प्रधानः समाहर इत्याभिप्रेत्याह॥ संहतिरिति। यथा छत्रोपानहमिति॥ अत्रापि कस्योचिच्छ्रियायां छत्रा

प्र. प्र. ८
॥१३०॥

देः पस्परसापेक्षत्वे संभवेति संहतिप्रधानत्वाच्चैकवचनं यदि समुच्चयान्वाच्यं च यथावधि चार्थो तयो रपि समासः स्यादत आह तत्रेत्यादि।
तत्र हेतुरसामर्थ्यमिति। समुच्चये तावत्परस्य सान्निध्यं संप्रत्ययैव प्रत्ययस्य दयोः नञ्नादिभिः संबध्यमानाः समुच्चयंते। इत्यसामर्थ्यं अतो न
समासः। अन्वादेशे के सापेक्षं नेतरत्वं यथा पूर्वोक्त उदाहरणे। तत्र हि गवानयनस्य निश्चाते नेपेक्षाननिश्चातनस्य गवानयने वि
नापितेन तदनुष्ठानात् महि यदि गोपश्यति तामानयति न चेद्दिक्षामेवावतीति एकव्यपेक्षारहितमिति असामर्थ्यान्न स्यात् समा
सः ॥॥ द्वंद्वे ॥ उपसर्जनमित्यन्वर्थत्वाद प्रधानस्य संज्ञेत्युक्तं द्वंद्वे च सर्वपदानां प्राधान्यादुपसर्जनं नावादिमियते प्राडि पाते प्राप्ते
स्यारंभः। हरिश्चेत्यादिर्विग्रहः। हरिहराविति समासः। यावत्तं पदानां द्वंद्वस्तावत्तं यदि युगपदन्योन्यार्थानिधानं स्यात् तर्हि द्वंद्वस्यात्
। अत्र द्विवचनचतुर्वचनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्यादिमहाभाष्ये दर्शयं। इतरतरयोगस्य चार्थस्य समासे नैवोक्तत्वात् चोक्तौ न प्र
युज्यते। यत्र द्वयोर्बहुनां वाद्यो न तास्यात्तदा कथं स्यादित्याशंकाह ॥ अनेकप्राप्ताविति। एष्वर्थो जातिपदार्थश्च यणलुङ् जा
तौ हि पदार्थे एकं लक्षणं स कृतप्रवर्तते तेनेकस्यैव प्राडि पातेन जातिः संस्कृतेति विशेषणमनियमः तथोदाहृतं। एवमुत्तरवाच्ये क
स्यनियमः शेषाणामनियमो ज्ञेयः। द्वंद्वे किं। देवदेवगुरुः ॥ अजाद्यं ॥ ॥ अजाद्यं ॥ ॥ अजाद्यं तयो रिति। अजाद्यं तस्य अजाद्यं तस्य च परस्परं समा
सविप्रतिषेधात्। अजाद्यं तस्यैव स्यात् अजाद्यं तस्य परस्येत्यर्थः। द्वंद्वे धीत्यस्यावकाशः। हरिहरौ। अजाद्यं तमित्यस्यावकाशः। ईशक
र्त्तुः। ईशान्नी इत्येव ज्ञेयं प्राप्नोति। अजाद्यं तमित्येतत् स्यात् विप्रतिषेधेन ॥ ॥ अल्पाक्षु ॥ ॥ अतएव निपातनाच्चार्येतरपुंस्त्वोभा
वश्चुत्वाभावश्च। यदि प्रकर्षेतरपुंस्यात्तदा द्वयोरेवाल्पाक्षस्य स्यात्। सदन्यथोधाविति। बहुषु न स्यात्। धवरवदिरपलाशा इति
एतच्चैतसि कृत्याह। अल्पाक्षमिति। कृतुजानामिति। कृतवो वसंतादयः। जानि अश्विन्यादीनि। कृतूनामा नुष्ठार्थं प्राह जीवकृतं। न
क्षत्राणामुदयकृतं तच्छ्रुतमिति। लघून्यक्षराण्यस्मिन्पदे तत्पूर्वे स्यादित्यर्थः। वर्णानामिति। एवामाहु र्द्वयं जन्मकृतं श्रुतौ प

श्री॥
॥१३०॥

वसिदे। अतएवतापकांत्सर्वहं द्वैकवद्भावा ॥ ॥ आनड ॥ ॥ होतापोताराविति। विद्यासंबंधवाचिनामृतं हं द्वैकस्योदाहृतिः मातापितरवि
 ति। येनिसंबंधिवाचिनां। पुत्रइत्यनुवृत्तेरिति। पुत्रेन्यतरस्यामित्यतो मंडूकस्तुतिन्यायेन पुत्रइत्यनुवृत्तेरित्यर्थः। तथा कृतोविद्येत्यत्र कृतइ
 त्यस्याप्यनुवृत्तेरित्यपि ज्ञेया तत्तस्यायमर्थः पुत्रशब्दे परे कृत आनडु स्यात्। ततः पितापुत्राविति सिध्यतीति। आनडो नकारोच्चारणं उरप
 र इति प्राप्तं पत्वनिवृत्त्यर्थं। कृतो हं द्वैक इति किं। विवृण्वितामहौ ॥ ॥ देवता ॥ ॥ अविद्यायेनिसंबंधार्थोऽनकारोऽतार्थश्चारं नः। उच्यतेति वा
 योः पूर्वपदेत्वे उत्तरपदेत्वे सति आनडादेशस्य प्रतिषेधोवाच्य इत्यर्थः। एकहविर्जीमित्वेति। ब्रह्मप्रजापती इत्यादावानडुना। तत्र हेतुः एकहवि
 र्जीमित्वे हं द्वैकस्य प्रसिद्धे रिति। एकह्वयमानं हविः प्रतिसंप्रदानत्वेन संबंधित्वे वेदेष्वप्रसिद्धेः प्रसिद्धात्वावाह्यो केच हं द्वैकस्य प्रसिद्धेः सहचरित्तया
 प्रसिद्धात्वादित्यर्थः। अयं भावः। आनडु कृतो हं द्वैक इत्यतः समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थं हं द्वैक इत्यनुवृत्तमानेपि पुनर्हं द्वैकग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यपरिग्रहा
 र्थं हं द्वैकशब्दस्यात्यात्यंतसहचरिते लोके विख्याते र्थे निपातनं। हं द्वैकस्य मयी दावचनमुक्तमणयज्ञपात्रप्रयोगाद्व्यक्तिव्यतिष्ठिति सूत्रे कृतं। ततश्च ये
 लोके प्रसिद्धसाहचर्याः वेदे च एकहविः प्रतिसंप्रदानत्वेन संबंधितयानिर्दिष्टा एकत्र मंत्रे ईडावरुणाभ्यां छागे। बनिर्वपेदित्यादौ ते पा मिह सूत्रे ग
 र्हाणं भवति। ननु ब्रह्मप्रजापती शिवैश्वर्यावित्यादीनां तेषां लोके साहचर्यप्रसिद्धात्वात्। वेदे चैकहविर्जीमित्वेन निर्देशादिति ॥ ॥ ईदमे ॥
 आनडो गवा ददे कारः। त कार उच्चारणार्थः। देवता हं द्वैक इत्येव। अग्नि सोमौ मा एव कौ ॥ ॥ अग्नेः स्तुतः ॥ ॥ सात्यदाद्योरिति। पत्वनिषेधे प्राप्ते व
 चनं। अग्निस्तुदित्यादि। अग्निः स्तुयते यत्र सोऽग्निस्तुतु क्रतुविशेषः। अग्नीनां स्तोमो अग्निष्टोम इति सोमयोगे आद्या संस्था अग्निषामाविति
 । देवता हं द्वैकः। अग्नि सोमौ मा एव काविति। अदेवता हं द्वैकत्वान्नेत्वं ॥ ॥ इत् ॥ ॥ देवता हं द्वैक इत्यनुवृत्ते ते सोमवरुणयो रिते निवृत्तं। इद्विशब्देना
 त्रसाहचर्यात् कृतवृत्तान्तरपदमुच्यते। अजापितकार उच्चारणार्थः। अग्निमास्तुमित्यादि। सात्यदेवतेत्यण्यदेवता हं द्वैकत्वेत्युच्यते पदद्विः। अ
 ग्निवारुणीमिति। सर्ववदण्डोप। विस्मौनेति। अकृतवृत्तौ विस्मौने परपदे ईकारादेशोनेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ दिवः ॥ दिव इत्यस्य द्यावैत्यय

प्र. प्र. सु.
॥१३॥

मन्त्रेशः देवता द्वे उत्तरपदेऽस्य पृथग्येते ॥ ॥ दिवसश्च पृथिव्या ॥ ॥ पृथिव्या ॥ ॥ पुनरपदे देवता द्वे दिवो दिवसा देवाः स्यातां द्यावा च दिवस
पृथिव्या ॥ द्यावा पृथिव्या ॥ अकारोच्चारणसंस्कारस्य विकारप्रतिपत्त्यर्थं तेन कृत्वा दीनिना कथं द्यावा विदस्यै पृथिव्या नमेते इति कार्यं
वयसः ॥ ॥ उषा सोषसः ॥ ॥ उषस उषा सोदेशः स्यात् देवता द्वे उत्तरपदे परे ॥ उषश्च नक्तं च ॥ उषा सानक्तं ॥ ॥ मातरा ॥ ॥ उदी चो मतेन मातृ
शब्दस्य उद्देशो निपात्यते ॥ ॥ द्वे द्वौ ॥ ॥ श्रीस्वस्तमित्यादौ श्रीस्वस्त्युक्तयोः समाहार इत्यादयो विग्रहादौ ॥ ॥ द्वे द्वौ ॥ ॥ अत्र द्वे द्वौ
देव अपत्यमंतर्द्वित्वं द्वे द्वे मिति ॥ पूर्वाचार्यपरिभाषितं यौवाद्यपत्यमित्युच्यते ॥ तथा पुत्रशब्देन जीवतितुवंश्ये युवेति ॥ परिभाषितं चतुर्थं
द्यपत्यमित्युच्यते ॥ सहयेः गोचरीयायनेति ॥ तदिति द्वे द्वौ युनेति निर्देशः ॥ लक्षणशब्दो निमित्तवाची चेदिति यद्यर्थ एवकारो वधारणो वि
शेषो चैक्यं ॥ इत्येतत्सर्वं चेतसि कृत्वा ह्युना सह वचन इत्यादि ॥ गार्ग्यश्चेत्यादि ॥ गार्ग्यशब्दात् ॥ गार्गादिभ्यो यञिति गोत्रे यञ् ॥ युवा पत्ये य
जिजोश्चेति फक् ॥ प्रकरणादिनात्र युवा यो गम्यते ॥ एवकारः किं ॥ जागवित्तश्च ॥ जागवित्तिकश्च ॥ जागवित्ति जागवित्तिको अत्र कुसासौ च
स्त्वं च जागवित्तिके स्यान्मो विशेषः ॥ गोत्रापत्ये जागवित्तिशब्दादत इज् ॥ यनितु द्वे द्वौ कुसौ वीरेषु बद्धे लभिते कुसाय वक् ॥ ॥ स्त्रीपुं
त्वा ॥ ॥ द्वे द्वौ युनेति सर्वमनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह ॥ ॥ दूनेत्यादि ॥ ॥ साचेति स्त्रीपुंशु श्यते स्त्र्यर्थः ॥ पुमर्थवक्ष्यादित्यर्थः ॥ ॥ पुमान्वा ॥ ॥
अत्र द्वे द्वौ युनेति निवृत्ते ॥ तल्लक्षणश्च देवविशेष इत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह ॥ स्त्रियेत्यादि ॥ पुमानिति किं ॥ प्राक् प्राची च प्राक् प्राज्यौ ॥ प्रागित्य
यमल्लिङ्गोच्यते ॥ नपुंसकं ॥ अनपुंसकेनेति किं ॥ शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि ॥ ननु चात्र सरूपाणामित्येकशेषः स्याद्देवा तत्कोत्र
विशेषो नेनैकशेषेण वा ॥ उच्यते ॥ पद्यनेनैकशेषस्यात् ॥ एकवत्त्वं च स्यात् ॥ तेन त्वेकशेषे एकवत्त्वं न स्यादिति विशेषः ॥ अस्येति वचनं ॥ अस्यै
वेकशेषस्यैकवत्त्वं यथा स्यात् उत्तरत्र माहृदिति ॥ अन्यथोत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः स्यात् ॥ ननु चान्तरित्वात् देवस्य न स्यात् ॥ सत्यां
तदेवानेन विस्मृत्योक्तियते ॥ एवकारोच्चारणवर्तते ॥ तेन हिमं च हिमा ॥ नीच हिम हिमान्यो इत्यत्र न ॥ महत्त्वं स्याद्विशेषस्य सत्यात् ॥ ॥ पिता ॥ ॥

जी ॥
॥१३॥

मातापितराविति तित्यो मातागरीयसीति। पितुर्दशभुजं मातागौरवणातिरिच्यत इति च मातुरन्यर्हितत्वात् सर्वनिपातः। आनङ्गश्च शूरः। अ
श्वश्च श्वशुराविति। अश्वश्च सर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्राकीर्तिताः। इति श्वश्चा अन्यर्हितत्वात् प्राद्विपातः। ॥त्यदा॥ ॥ सर्वग्रहणं साकल्या
र्थे। अन्यथानपुंसकेनेति। अस्यानुवृत्तिरशङ्कते। अथवा तल्लक्षणश्च देवविशेषस्य नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थे। त्यदादीनामिति। पस्त
गताया यपेक्षेतेयं। ॥ग्राम्या॥ ग्रामे नृवांग्राम्याः। अतस्त्वं ग्रहणं सामर्थ्यात् पशुविशेषणं। इमा इत्यनुपयोगः। स्त्रीत्वात् निवृत्त्यर्थे। अनेकमा
केष्विति। अनेकस्त्वेरेष्टित्यर्थः। ॥श्री॥ ॥ श्रीरामाचार्यस्तु हं रिहरज्जनैकाग्रधीः। श्रीवृसिंहाचार्यो यं माणिको वाप्यजनवदनुते
हलाचार्यमायं। तस्य श्रीपाणिनीयाद्यनुगुणसमुपेक्षिकया कौमुदीयव्याख्याने स्मिन् प्रसादे कुविशदममलं द्वंद्वसंज्ञः समासः। ॥श्री॥
॥ ॥ अर्थः सर्वसमाससाधारणान् समासं तावत् सर्वसमाससाधारणी प्रक्रियांचाहं। ॥ ककए॥ ॥ धुरपवाक्षेण संबंधोस्ति नेतरेवामतः
सामर्थ्यादनदय इत्येतस्या एव विशेषणं नृगादीनामित्यभिप्रेत्याह। धुरस्त्वनृ इति अक्षर इति पृथगे सममी। सुव्यत्ययेन ततश्चायम
र्थः अक्षरसंबन्धिनीयाध्वस्तदंतस्यनेति। एवं च यदग्रे उदाहरिष्यति। अक्षतु अक्षध्वः। उदाहरणं इत्येतदुच्यमप्युपपन्नं स्यात्। अक्षस्य वाचा
त्पुर्वपदत्वे पिचधुरस्तसंबन्धित्वात्। अर्हर्त्तु इति। कचोर्हर्त्तु। अर्हर्त्तु नपुंसकमिति समासः। अर्हर्त्तुः पुंसि चेति पुंस्त्वे। अर्हर्त्तु चेत्यादि। अविद्यमाना
नृचो स्येति विग्रहः। तथोक्तं। अर्हर्त्तु चोभावाद्यो यो बहुच अक्षरणाख्ययेति। ॥विष्णुपुराणेति॥ ॥ वक्षीतसुखं विमलापमिति बहुव्री
हिः। ॥ हांतः॥ ॥ अंतरीयमित्यादि। अंतर्गता अयोस्मिन्। प्रातिकूलगता आपोस्मिन् संगता आपोस्मिन्निति विग्रहः। समीप इति। समासं
गतावा आपोस्मिन्। पुंस्त्वे लोकात्। ॥अवर्णादिति। तथोक्तं महाभाष्ये। अपर आह। ॥ इत्यमनवर्णादिति वक्तव्यमिति। प्रापमित्यादि। प्रगत
आपोस्मिन्। परगता आपोस्मिन्निति विग्रहो अत्रोपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणात्। अपशब्दं प्रतिक्रियायोगाभावात्। ॥उत्॥ ॥ अनू
पति। अनुगता आपोस्मिन्नित्यर्थः। अद्वितीयाद्यो अक्षरणाख्ययेति दीर्घः। अक्षरणाख्ये। अनुप इति लोत्तुपुन्येति वक्तव्यं।

क्षमिति। निश्चितमिति। त्वादि। कर्मधारय। नियमात्। निश्चितं प्रयोक्तव्यमिति। निश्चयाच्च। युष्मन्निश्चयवद्ब्रवीद्वीहो न। पुरुषस्य आयुरित्यादि। तत्पुरुषनियमात्। पु
 रुषश्चायुश्च पुरुषायुधी इति द्वंद्वेन। तत इति। ततः परौ द्वौ द्विगुरेवेत्यर्थः॥ द्वायुधमित्यादि। द्वे आयुधी समाहते इह न द्वयो रायुर्द्वायुः आयुरिति॥
 चरयज्जुषमिति। चकवयज्जुश्च। द्वंद्वनियमात्। इह न। ऋगेवयजुस्सामयजुस्सामधामितन इत्यादि। कर्मधारय। नियमाद्ब्रवीद्वीहो न। जातो द्वा ब्र
 ह्मणः भुनः समीपमिति। विग्रहेण व्ययीकवरेवेति दर्शयति इह न। गोष्ठस्य श्वागोष्ठश्चा॥ ॥ ब्रह्मा॥ ॥ आभ्यो परार्हयः शब्दादृच॥ ब्रह्मवर्चसां हस्तिव
 र्चसामतिष्ठति तत्पुरुषो। पत्योति। आभ्यो परादपि वर्चः शब्दादृचस्य। दिति वाच्यमित्यर्थः। अचसं। अचरमस नित्यादि। अवहीने न मसा। अवहीने न
 म इति प्रादिसमासः। एवं संगतं वानमः। अष्टं करोतीत्यंधे चमः। अंधतमसं। अचसः। अचसः पराभ्यामाभ्यामच्। श्वावसीयसमित्यादि श्वावसीयः श्वेयः
 इति विग्रहः मयूरस्य सकादिनाम्नमासः। शुजायां विति। रतौ ममासौ तौ तौ शब्दौ शुजायां शुजवाचकौ शब्दौ शक्तिस्वाभ्यामन इति शब्दः। तथोक्ते पाणि
 नीयमतदर्पणे। अर्थपरं परस्य च श्वः शब्दः कालुवाच्यपि। अनिधने स्वजाये न तेनेमौ मंगलार्थकाविति। अन्वच। एभ्यः पराद्ब्रह्मसेवि। अनुब्रह्मसमि
 त्यादि। अनुगतं रह अवगतं रहः इति तत्पुरुषः। अनुगतं रहो च अतगतं रहो अवेति ब्रह्मव्रीहिर्वा। तत्सरहसमिति तमे च त इह शा। तथोक्ते पाणिनीयम
 तदर्पणे। परेणानधिगम्यं द्विगुहो वा द्वित सवत्। तमे च त इह श्वेति तत्सरहसं विंदुरिति। प्रते। सतमी स्थात्। प्रतिगतं मुरः प्रत्युरः। अनुगवै। अनुगव
 मिति। गामन्या यतौ लो दे द्येणान्वितं शकतु मेव मुच्यते। अन्यत्र गवो पश्चा आसीपं वा अनुगुदयेव। स्पष्टता ज्यक्ता। द्विस्ता वा विस्ता वा वेदिः। वेद्यायां
 त्यने। ह्रः तावती द्विस्ता वा। त्रिः तावती त्रिस्ता वा। वेदिः किं द्विस्ता वती त्रिस्ता वती च। उपसर्गात्। अस्मादधुनो च। प्रगत इत्यादि। प्रादिसमासः।
 उपसर्गग्रहणं प्रादुपसर्गलक्षणं यैः क्रियायोगात् जावत्। उपसर्गो व किं। परमाध्या। नवा स्वतिभ्यामेविति। सजायां नवा स्वतिभ्यामेव परस्य समासो
 तो निविध्यते इति वाच्यमित्यर्थः। ब्रह्मव्रीहिति। एतच्च प्राकृ ब्रह्मव्रीहियण कर्तव्यमिति वर्तिका लुच्चाते। किमः। किं गजेति। निदितो गजेति विग्र
 ह्यकिं श्लेष इति समासः। श्लेषे किं। कस्य गौः किं गवः। ननु लक्षणं प्रतिपदोक्तं परिभाषया किं को पदति प्रतिपदोक्तः किं समासो ग्रही व्यते इति श्लेषग्र

प्र.प्र.सु
॥१३५॥

हृत्ते व्यर्थमिति चेत्तैवेदोषः। अत्रैवापरिभाषानोपतिष्ठत इति जापनार्थत्वात् न केपयहस्यतेन बहुव्रीहाचपि निषेधः स्यात्। कुत्रि ताभ्यस्य किंश्च
आकर्दमेति। नञः। अगजेत्यादीनस्युरुषोः। अञ्चइत्यादी बहुव्रीहिः। पथः। अपथमिति। अपथं नपुंसकमिति। समासः। अपथवर्त्तने इत्यर्थाच्चा
वेय्ययीञावः। लुपेदित्यादि। अंत्यमिति शेषः। तेनावश्यं शब्दस्य कृते कृत्यप्रत्ययान्ते परमलोपः। कामान्नयैः परयोस्तु मन्प्रत्ययस्याप्यंत्ये
त। हिततनशब्दयोः परयोः संशब्दस्योत्पत्त्या लुपेत्। मांश्च शब्दस्योत्पत्त्या लुपेत्। दुपचष पाके इत्यसिन्धातौ परे किं विशिष्टे। पुटघ्नोः परतो यः।
पचतस्मिन्नित्यर्थः। अवश्यमेव इति। अवश्यमेवः। गेतुं कामोस्य। गेतुं मनोस्य। सम्यक् कथितः। सम्यक् कृतः। मांसस्य पचनं। मांसस्य पाक इति चे
यद्वाहीः। ज्ञेयाः। उदकस्योदः। उदकस्योदः। उदमेधो नाम यस्योदमेधः पुत्रः उदवाहो नाम यस्योदवाहिः पुत्रः। उमेध इति उदकस्य मेधः। अथ
चा उदकस्य लोमेध उदमेधः। आक पाषि वादित्या उत्तरपदलोपी तस्युरुषः। उदवाह इति उदकं वहतीति कर्मण्यस्य। उत्तरपदस्यापीति। उत्त
रपदभूतस्यापि उदकशब्दस्योदादेशः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। लोहितोदः स्त्री रोदती इति बहुव्रीहिः। ॥१३५॥ अस्मंतार्थवचनां उदये
ष्वपि नष्टीति। उदकेन पिष्टा। एमुलेत इति। उदेष्वपि मित्ययं स्त्रोहमेपिषडिति कर्मण्यधिकरणे विनिविहित किंप्रत्ययान्त इत्यर्थः। ॥१३५॥ अत्र
कशब्दे। सहायवाची एकोऽसहायतुल्यजानीय नानंतर एहत्वा विना भूतोऽसंयुक्त इति यावदिति प्रेत्यभिप्रेत्याह। असंयुक्ते हत्वा दीयति। उ
दकादिना द्रव्येणांतव्यापः परचितव्य उच्यते। मंथोः। द्रवद्रव्यस्य ताः संकचो मंथः। तत्र मंथशब्दे यदा व्युत्पन्नः तदोदकेन मंथ इति वृत्तये
ति योगविभागा समासः। अथ व्युत्पन्नो मंथ इति तदा कर्तृकरणे इति। आदिना। उदोदनः। उदकोदनः। उदकवज्रः। षष्ठी तस्युरुषोः। उद
भारः। उदकभारः। उदहारः। उदकहारः। कर्मण्यस्य। उपपदे समासः। उदवीचयः। उदकविवधः। षष्ठी समासः। उदकः। ग्रामेन यतीति ग्रामली स्तस्य
पुत्रो ग्रामली पुत्रः। गालुवेग्रहणे रजायौ। अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तनो गार्ग्यि च इति। यत्र स्येति गार्ग्यशब्दात् उनी पाह लुक् स्तद्धितस्य नियलोपः।
यदु वड् भावि नाम व्यपानोचन इत्यर्थः। श्रीकुले। भूकुले। कोटीभूते। वाराह्यादौ। हृषतीभूते। अश्वकुंसादीनां। भुकुंसादीनां तु स्यादेव। भु
कुंसः। भुकुंसः। भुकुंसः। भुकुंसादीनां सित्यस्यायमर्थः। भुकुंसादीनां मकारः स्यादिति। भुकुंसः। भुकुं

सो

श्रीः।
॥१३५॥

तिः। अथ इति यद्यपि बहवो यत्नः। सैर्नैव। तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा-अवेतीति षड् एव संप्रसारणं। षड्ः। किं। यस्यापुत्रः। पुत्रपत्योः स्केरुके
 रिदं संप्रसारणं। तदा दौतदंते च नाको मुदगंधी पुत्र इति। कुमुदस्ये वगंधो यस्येति बहुव्रीहिः। तत्रोपमानाच्चेति तिगंधशब्दस्येदेनादेशः। कारीवगंधरे पत्नीमस्य
 तदेतस्य वस्त्रिया मणिरिजोरिति षड्-ततः षड्-श्चापु। ततः षष्ठी समासः। ततः संप्रसारणं एव रूपत्वं दीर्घः। ननु चात्रेको द्रुत्व इति विकल्पेन द्रुत्वो-
 व्यदित्याशंका द्रव्यवस्ते विजापयेति तत्रान्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते सा च व्यवस्थितमिति भाषेति अत्र द्रुत्वोनेत्यर्थः। षड्-संप्रसारणमित्यस्य वाख्यानेनैव
 व्याख्यातं प्रायत्वा ज्ञेयं व्याख्यायते। वेधुनि बहुव्रीहौ। अंतस्य संप्रसारणं स्यात्तबंधुशब्दे उत्तरपदे बहुव्रीहौ। को मुदगंध्याबंधुरस्य को मुदगंधी बंधुः बहु-
 व्रीहौ किं। को मुदगंध्याः बंधुः को मुदगंध्या बंधुः। अत्रापि र्ववदेव अति को मुदगंध्या बंधुरिति अत्र तस्यात्परमको मुदगंधी बंधुरवस्यात्। तथा को मुद-
 गंध्या बंधुः। को मुदगंध्या बंधुः कुलमित्यत्र न स्यात्। बंधुनीतिनपुंसकनिर्देशः। शब्दरूपापेक्षया। पुरुं गात्रिधेयस्युयं बंधुशब्दमात्रं मातृकमातृपुष्प-
 प्रसार्यो विजापया। बहुव्रीहौ। होवेच। को मुदगंध्या माता स्येति बहुव्रीहौ कृते। स्यादेवोपसंख्यानात्यक्षो मातृशब्दस्य मातृजादेशः। तत्र चित्त सामर्थ्यं बहुव्री-
 हिस्वरमंतो दात्रो बाधते। मातृमातृकशब्दयोश्च नैदेन ग्रहणं न च तस्येति कपि विकल्पते। को मुदगंधी मातः को मुदगंध्या मातः को मुदगंधी मातृकः। को मुद-
 गंध्या मातृकः। को मुदगंधी माता को मुदगंध्या माता। एका अत्रा निर्दिष्टस्त्वनिकद्वयविधेरवस्थेति परिभाषोपपत्तिरुते। तत्र विशेषण विशेष्यभावो कामवा-
 रादत्राचार्यमात्रेण एकशब्दो विशेष्यते। अजंतस्यैकशब्दस्य द्रुत्वस्यादिति न पुनर्गुणो नैव शब्देनाच एकशब्दस्याच इति अनिरुप्रसंगगतं। तत्राजंतस्यैकशब्द-
 स्य द्रुत्वो विधीयमानो व्यर्थः। तस्य द्रुत्वोत्तत्वात् एवेति कृत्वा प्रतिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा उपपत्तिरुते। ॥ तत्रा ॥ आवंतस्यैकशब्द-
 स्य द्रुत्वो विधीयत इत्यस्येन जेतसि कृत्वा विगृह्णति। एकस्याच्चाव इति। यदेकशब्देन संख्यावाची तदेदमुदाहरणं संख्यावाचित्वेन तु च तत्तुल्यं गुणवचनस्येति
 पुंचत्वेनैव सिद्धं ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ इष्टकचितमिति। इष्टकारिश्चितं कर्तृकरणं कृतेति समासः। ईषीक नूहलमिति षष्ठी समासः। मातुं नृशूलमस्य गालभा-
 गी। ताकीलो लीनिः। उपपद समासः ॥ ॥ ४० ॥ ॥ आदिना। सजनपदः। सगविः सनानिः सनामासरात्रः। सरूपः। सवर्णः। सवयाः। सवचनः। सबंधुः
 सपिंडेत्यादि। तयोः कं पुं ध्रुवो घे ज्योतिर्जनपदं रात्रिना च बंधुगंधर्षिदलोहितकुक्षिर्वर्णी ब्रह्मचारि। चरणो। सब्रह्मचारीति। समनो ब्रह्मचारी सव

१२३५

ह्यवारी ब्रह्मवेदः न दध्यनायय द्रुतेन दपि ब्रह्म तवरतीति ब्रह्मवारी ब्रह्म इति लिनिः समानस्त्वैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमप्यस्यार्थः
भवति। समाने ब्रह्मणि ब्रह्मवारि स ब्रह्म चारि ॥ ॥ तीर्थे ॥ ॥ प्रभृदिति समानस्य सः य इति वर्णः समानानिर्दिष्टत्वेन ययतो द्वे चोरपि ग्रहणं। स ती
र्थ इति ॥ समाने तीर्थे गुणैवासी समानतीर्थे वासी नियत्यत्ययः ॥ विभाषा ॥ सो दर्थ इत्यादि। सो दसाद्य त इति याः समानो दो शयिनः। समानो दो
शयिता ॥ बो दान् इति यत् रूपेति। तयो तं मुग्ध बोधे न पनामगो ब्रह्म न वर्णवयो बचनं धर्मजाती यो दर्थ वेति। दक् दशा स द गित्यादिः समा
नमात्मना पश्यति। समान इव दृश्यते इति वाचिग्रहः। रुदिशब्दो यन्ताः आवय चार्थे गृह्यते। समानान्ययोश्च वक्तव्यमिति कत्रवक्तितो। ननु वतु
ग्रहणं व्यर्थं यतः समानशब्दात् परावतु एन संज्ञवत्त्वे देत्या शंका ह चतु र्गुणार्थ इति। इदं शः सर्वा दशोर्थः। ईद गित्यादि। अव्यभि दृश्यते इदमिव प
श्यतीति वा वचदाहरणं वश्यत इति तद्वि त इति द्वेयं। आसर्वदी र्थविधिरतो गुण इति परस्पर बाधनार्थः। दी र्थ इत्यादि। अद स द क इति स्थिते दी र्थ आ
कारो नादेशः। अद सो सेरिति। दस्य मत्वं दी र्थस्या कारस्य दी र्थ उकारः। असा विव दृश्यते अमुपि वपश्यतीति वा अमृदक। विषयः विषय इति
ति। विषयं च तीति इति नादि सूत्रेण चिन्ना। उदि चामिति तुमा संयोगां तलोपः किन प्रत्ययस्य कुः। एवं देवानां च तीति देव उच्चारं तमं च तीति तदुच्चारं
यमं च तीति य उच्चारं। अदि मध्यो रंतो दात्तत्वं निपातनं कृत्स्नर निवृत्त्यर्थं। तत्र य एण देशे कृते उच्चारं दात्तत्वं स्वरितयो र्यणः स्वरितो नुदात्तस्येति स्वरितो न
वति। अद स इत्यादि। तयो तं वार्तिककारेण। अद सो द्वेः एष द्वे त्वं केचिदि कुं तितत्वं वत केचिदं स संदेशस्य तेत्येके से हि दृश्यते इति। ये से से नि
निषेधः क्रियतो। अंत्यधिकारे तस्य संदेशस्येति च परिभाषा नाश्रयते तेषां शुभयो रपि मुत्वं स्यात्। अमुमुपडि ति ॥ यथा चली कृणते इति मुत्वं ॥
येतु परिभाषा माश्रयति तेषां संय संदेशस्यैव मुत्वं। अद मुपडि ति येषां तु सदाद्यत्वं विषय एव मुत्वं। तस्मात्ते उच्चारं वापि न मुत्वं। अद उच्चारं ति। ए
तदा चार्थः स्वमते त्वेनादा युक्तां विषयं च इति। पचाद्यच्चा कर्त्तरि। नवे द्य अवा विधा देवयोः किं। अच्चा इ। अचनौ किं प्रत्ययः। ननु च प्रत्यय एते
व्यर्थं यतो च ता विन्युक्ते केवल एवां च तो उत्तर पदे कार्येण ता च प्रत्यय एव हि केवलां चतिरुत्तर पदे स्यात्। ननु च प्रत्यय एव ह्यमन्यवत्तात्तु
हणं तदा दिविधि प्रतिपत्त्यर्थं तेना तः कृत्स्नीयव कृत्स्न इति प्रत्यया समुदायात् हाते ततश्चा यस्त्वत्। अयस्त्वत् अयस्का इत्यादि सिध्यति ॥ ॥ समा ॥

श्री ॥
॥ १२३५ ॥

114
6

इति
प्रतिवाको मुदी

114
6

सामयिकी

सामयिकी सामयिकी
प्रसाद ज्योतिषा स हि न।

व्यसिमात्रः सामयिक अमे ताव्य इति भाषि